

Docendo discimus

*Doktoranduszhallgatók és
témavezetőik
közös tanulmányai
a Miskolci Egyetem
Irodalomtudományi
Doktori Iskolájából*

DOCENDO DISCIMUS

**Doktoranduszhallgatók és témavezetőik
közös tanulmányai
a Miskolci Egyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskolájából**

**Szerkesztette:
Husztai Tímea**

Miskolc, 2013

Kiadja a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor

BEVEZETŐ

A Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének honlapján összegyűjtöttük mindazokat a kiadványokat, amelyeket az intézet illetve jogelőd tanszékei, valamint a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája jelentettek meg az elmúlt közel húsz év során. (Nem írtuk össze tehát azokat a kiadványokat, amelyek kiadója nem szorosan intézetünk vagy doktori iskolánk, hanem a Miskolci Egyetem vagy a Bölcsészettudományi Kar volt, még akkor sem, ha egyébként kollégáink szerkesztésében készültek és nagyrészt oktatóink és/vagy hallgatóink írásait közzölték.) A listán jelenleg – 2013. június 22-én – ötvennégy kötet, egy CD-ROM kiadvány és az 1999–2002 között kiadott *Irodalomtudomány* című folyóiratunk szerepel,¹ ezen felül ott van még a Szabó Lőrinc Füzetek sorozatának tizenegy darabja, a Szabó Lőrinc korábban kiadatlan drámafordításait közlő sorozat négy kötete és még nyolc kisebb tétel *A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének füzetei* című sorozatból.² Nagy elszántsággal és szívóssággal törekedtünk rá, hogy ne csupán a bibliográfiai adatait tegyük közzé a gondozásunkban megjelent kiadványoknak, hanem – ahol lehetséges – a teljes szövegüket is, többnyire a kiadványokéval azonos megjelenést biztosító és szövegszerűen is kereshető PDF formátumban. Ezeket a PDF fájlokat ma már a nyomda által is felhasznált kiadói-tördelői fájlokból készítjük el, régebbi könyveink esetében azonban – a legrégebbi itt közzétett kiadványunk 1995-ben látott napvilágot – retrospektív szkennelésükre és karakterfelismeretetésükre volt szükség, hogy szövegüket megoszthassuk a honlap olvasóival. Ötvennégy kötetünk épp kétharmadának, harminchatnak a teljes szövege érhető el jelenleg honlapunkon, online hozzáférhető az eredetileg offline kiadványként megjelent CD-ROM teljes anyaga, a textológiai sorozat legkorábbi füzeté, és az említett folyóirat mind a négy évfolyama is hiánytalanul olvasható. (A Szabó Lőrinc-kutatás említett kiadványait ezen a honlapon csupán regisztráljuk, azoknak a szövege a kutatócsoport külön honlapján érhető el.³) Az ötvennégy kötet közül negyvenhat a száma a többszerzős tanulmányköteteknek. A tanulmánykötetekben, továbbá a CD-ROM kiadványban és a folyóiratunkban megjelent tanulmányokról analitikus feltáró bibliográfiát is készítettünk, így az ezekben megjelent tanulmányok szerzőjük vagy címük szerint egyenként is

¹ [Http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyaink.html](http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyaink.html).

² [Http://magyarszak.uni-miskolc.hu/sorozatok.html](http://magyarszak.uni-miskolc.hu/sorozatok.html).

³ [Http://www.szabolorinc.hu](http://www.szabolorinc.hu).

megkereshetők. A honlapunkon működő keresőautomatába feltöltött adatbázis jelenleg 1147 tanulmány adatait tartalmazza.⁴

Ebben az impozáns tanulmány mennyiségben a mai napon huszonnégy olyan tanulmány található, amely társszerzőségben készült. Egyetlen olyan sincs azonban közöttük, amelynek a társszerzője egy doktorandusz hallgató/doktorjelölt és az ő tudományos témavezetője lett volna. Ilyen publikáció tehát még nem jelent meg intézetünk és doktori iskolánk egyetlen saját kiadványában sem. Másutt publikált kiadványokból (tanulmánykötetből is, folyóiratból is) ugyan tudnánk hozni egy-egy szórványos példát efféle társszerzőségben készült írások megjelentetésére,⁵ de be kell látnunk, hogy az irodalomtudományban (sőt, a humántudományok tágabb területén is) meglehetősen ritka a szakmai megnyilatkozásnak az a válfaja, amikor mester és tanítványa(i) együttesen jegyzik az eredményeiket közlétevé publikációt. A természet- és a műszaki tudományokban jóval gyakoribb, bejáratottabb megnyilatkozási forma a konzultatív vagy kutatócsoporti keretben végrehajtott projektek-ről íródó olyan beszámoló, amelynek a szerzői köre a vezető kutató (az ún. „levezető szerző”) mellett a mérésekben, vizsgálatokban részt vevő munkatársakból, asszisztensekből áll össze. Náluk olyan elterjedt az ilyesmi, hogy a tudomány-metria statisztikák pontossága végett meg is kell különböztetniük az „első helyes” szerzőként közölt publikációikat azoktól, amelyeknek nem első helyen megnevezett társszerzői. Az irodalomtudományban viszont a legtöbb publikációt egyetlen szerző jegyzi, a gondolatmenet kialakítása többnyire magányosan folyik.

Az Irodalomtudományi Doktori Iskola témavezetőinek kedvük támadt kipróbálni a tanítványaikkal társszerzőségben íródó tanulmány műfaját. Úgy ítéltük meg, hogy a konzultatív keretben évek óta folyó, személyes, bensőséges, elmélyült műhelymunka adekvát kifejezése lehet az, ha a mester és tanítványa(i) közös publikációt készítenek az együttesen áttekintett kérdésekről, a közös munkájuk során, közös erőfeszítéseik eredményeként megszerzett tájékozódásukról és felismeréseikről. A jelen kötet tizenhárom tanulmánya kivétel nélkül ilyen társszerzős publikáció. Elkészítésük részint emlékezetes élmény volt, részint maradandó tanulsággal szolgált a munka valamennyi résztvevője számára arról, hogy milyen felemelő pillanatok és örömeket tartogathat a professzionalizálódás első lépésein már

⁴ <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/csv/kereses.html>.

⁵ Büszkén rögzítem, hogy magam korábban is voltam már társszerzője tanítvánnyal közösen jegyzett tanulmányoknak: KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, ItK, 112(2008), 71–91; KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 243–245.

túljutott tanítványok bevonásával elvégzett kollektív munka a humántudományok területén is.

Az ifjabb Seneca erkölcsi leveleinek egyik közismert aranymondása ez: „hominis dum docent discunt”, „az emberek tanulnak, miközben tanítanak” (I,7,8). Egy bölcsész ma sem igen mondhat lényegibbet és érvényesebbet a tanulás és a tanítás mesterségéről, mint Apácai Csere János a 16. századi Joachimus Fortius latin művét magyar dialógusban feldolgozó *Tanács* című munkája. A *docendo discimus* szellemében itt is azt találjuk, hogy a *tanítás* a tanulás egyik leghatékonyabb eszköze: „Mihelt Isten segedelméből az tudomány dolgában valami külső ítéletet tehetsz, azon igyekezzél, hogy napotló-napestig taníthass. [...] Elég, ha csak egy léssen is, az ki téged hallgasson. Azon közben az magad gyakorlása által csudálatos, mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak. Ha azon egy dolgot tízszer eltanítod, többet tanulsz, mintha sok időig fonnyasztottad volna magad az otthon olvasással. Én sokszor sokat olvastam, melyre ha egy holnap múlva ráfogtál volna, azt sem tudtam volna megmondani, kiket olvastam. De az kikre másokat valaha tanítottam sok ízbe, azoknak emlékezeteket az halál üti ki fejemből. Sőt még most is úgy tudom őket majd, mint az tíz ujjomat.” A tanulás legmagasabb, szintetizáló művelete végül az *írás*, amellyel kapcsolatban így szól az emlékezetben tartani érdemes legtömörebb megfogalmazás: „soha ne hidd, hogy annál többet tudj, mint az mit már megírtál.”⁶ *Tanítók és tanulók* közös írásait tartalmazó kötet élén talán nem szükséges mindezt hosszan akkommodálnom. Az itt következő írások nyilvánvalóan jelentősen előbbre mozdítottak a megértés útján valamennyiünket, témavezető oktatókat és doktoranduszait, doktorjelöltjeiket egyaránt.

Nem titkolt tervünk, hogy a jelen kötet szövege is felkerüljön a miskolci magyar szak honlapján elérhető kiadványainkéi közé. Az itt közzétett tanulmányok egyenként is bekerülnek a gyűjtőköteteket feltáró adatbázisunkba, az összes tételek számát 1160-ra emelve, a társszerzőségben készült tanulmányokét pedig harminchétre, amelyeknek egy csapásra több mint egyharmadát mostantól a témavezető és tanítvány közös munkájaként készült tanulmányok fogják kitenni.

A jelen tanulmánykötet megjelentetése a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Kecskeméti Gábor

⁶ APÁCZAI CSERE János, *Tanács, melyet Joachymus Fortius ad egy tanulásába elcsüggedt ifjúknak (1654)* = APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1975, 119–120, 121.

A MAGYARORSZÁGI SZLOVAKIZÁLÓ CSEH NYELVŰ HALOTTI BESZÉDEK KUTATÁSÁNAK HELYZETE*

A kora újkori magyarországi halotti beszédek rendszeres kutatása 1981-ben kezdődött el az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén, Tarnai Andor vezetésével.¹ A tervezett kutatás valamennyi Magyarországon megjelent halotti beszédre kiterjedt volna, így a magyar mellett a latin, a német és a szlovakizáló cseh beszédek feldolgozására is,² és a 18. század közepe lett volna a záró korszakhatár. Végül a kutatásnak csak az 1711-ig nyomtatásban kiadott magyar nyelvű halotti beszédek tanulságait sikerült összegeznie. Kecskeméti Gábor 1998-ban megjelent monográfiájának forrásbázisa épp száz első kiadású nyomtatvány és a bennük olvasható 354 halotti beszéd volt, az 1599 és 1708 között kiadott magyar nyelvű nyomtatott halotti beszédek akkor ismert teljes korpusza.³ A nem magyar nyelvű halotti beszédek áttekintésének és feldolgozásának munkálatai félbeszakadtak, mielőtt valójában kibontakozhattak volna.

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 13.

² A „szlovakizáló cseh” vagy „biblikus cseh” terminus értelmezéséhez lásd: KÁFER István, *Lacrumae gentis Slavonicae: A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása, 2000. október 12. I. A Régi Magyarországi Nyomtatványok harmadik kötet (1636–1655). II. 350 éve született Misztótfalusi Kis Miklós – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts: Széchényi Nationalbibliothek Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung, 12. Oktober 2000. I. Der dritte Band der Bibliographie „Alte ungarländische Drucke“ (RMNy) 1636–1655. II. Vor 350 Jahren wurde Miklós Misztótfalusi Kis geboren*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2001 (Libri de Libris), 123–128; KÁFER István, *„In Slavonico exprimere”: A szlovák irodalmi műveltség kezdetei = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2), 395–400.

³ Táblázatos áttekintésük: KECSKEMÉTI, *i. m.*, 282–291. A nyomtatványokra és a szövegekre vonatkozó statisztikai adatokat – a magyar nyelvűek mellett a német és a biblikus cseh nyelvűekét is – a továbbiakban nem ebből a kötetbeli első közlésből merítjük, hanem az ennek alapján készült, az Interneten ma elérhető, rendszeresen aktualizált adatbázisból: KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, PAPP Ingrid, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/csvp-hb.php> (2012. 09.19). Az adatbázisban ma 107 magyar nyelvű nyomtatványról van adat (néhány tétel csupán korábbi könyvészeti hipotézisek helyesbítése), amelyekben összesen 358 magyar nyelvű beszéd (prédikáció vagy oráció) olvasható. Az ismert szövegek által lefedett, 1599–1708 közötti időtáv nem változott. A 107 tétel között van négy olyan, amelynek ezen az időtávon belül második kiadása is megjelent, velük is kalkulálva a teljes tételek szám 111-re nő.

A magyarországi német nyelvű gyászbeszédek számbavételére az első kísérlet az 1980-as években történt. Péter Katalin kezdeményező írása a kezdetektől 1711-ig terjedően ötvenkét gyászbeszédet számolt össze, amelyek ötvenöt halálesetre jelentek meg.⁴ Az elhunytak kivétel nélkül lutheránus vallásúak, és kevés kivétellel német anyanyelvűek; a 18. században csak két magyar családnevű és a 17. században egy szlovák származású található az elhunytak között, a családjával magyarul érintkező Thurzó Szaniszló nádor. Ő volt az egyetlen főrangú az elhunytak között, tizenegy nemesi és hat lelkési családból származott, míg messze a legtöbb, harminchét német gyászbeszéd-nyomtatvánnyal elbúcsúztatott halott a polgári réteghez köthető. Kecskeméti Gábor és Szekler Enikő 2008-ban az RMNy és az RMK II. alapján rekonstruálták az adatsort, és arra a következtetésre jutottak, hogy a számítások csak abban az esetben állják meg a helyüket, ha azokat a halotti nyomtatványokat is figyelembe veszik, amelyek gyászbeszédet nem, csupán gyászverseket tartalmaznak.⁵ Nem volt módjuk az összes idetartozó nyomtatvány kézbevételére, ezért az RMNy első három kötetének időkörébe tartozó német gyászbeszédek összegzését végezték el. A kezdetektől 1655-ig terjedően tizenhét nyomtatványt számoltak össze, amelyekben tizenkilenc halálessettel kapcsolatos ugyanennyi halotti beszéd olvasható. Főrangú halott, Thurzó nádor búcsúztatására egy nyomtatvány íródott, tizenegy nyomtatvány sorolható a polgári réteghez, közülük három íródott gyermekről, három polgárásszonyról és öt előkelő polgárokról. A magyarországi német nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványokat kivétel nélkül Felső-Magyarországon nyomtatták, és mindegyik lutheránus környezethez köthető.⁶

A magyarországi német nyelvű gyászbeszédek teljes körű számbavételét kevés később, 2009 nyarán Gábor Bibza végezte el, a münsteri Wilhelm Egyetem Evangélikus Teológiai Karán megírt disszertációjában. Az értekezés 2010-ben megjelent monográfia-változatának függelékében található rendszerező táblázat a magyarországi bármely nyelvű halotti beszédek adatainak teljes összeállítása, amelyben 1571-től 1711-ig 262 tétel számlálható össze.⁷ Bibza a Rudolf Lenz által 1990-ben kialakított katalogizálási modellt vette alapul, amelyen néhány módosítást hajtott végre. Kilenc rovatra osztotta a halotti beszédekre vonatkozó adatokat (a kiadás éve, a kiadás helye, a szónok neve, az elhunyt neve, a nyomtatvány cím-

⁴ Katalin PÉTER, *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert: Der besondere Quellenwert der deutschen Predigt = Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, Hrsg. Rudolf LENZ, I, Köln etc., Böhlau, 1975; II, Marburg/Lahn, Schwarz, 1979; III, Marburg/Lahn, Schwarz, 1984, III, 347–360.

⁵ KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulmányai*, ItK, 112(2008), 71–91, 72–73.

⁶ *Uo.*, 73.

⁷ Gábor BIBZA, *Die deutschsprachige Leichenpredigt der frühen Neuzeit in Ungarn (1571–1711)*, Berlin, Lit, 2010 (Arbeiten zur historischen und systematischen Theologie, 15), 320–344.

lapjának kezdő szintagmája, a nyomtatvány nyelve, az elhunyt vallása, a bibliográfiai azonosító és a gyászbeszéd darabszáma). A többszerzős gyűjteményekben közreadott beszédek szónokainak nevét nem tüntette fel, különösen fontosnak tartotta viszont a nyomtatvány címlapján talált nyomtatási hely rögzítését és a címlapot kezdő szókapcsolat archaikus helyesírásának megtartását.⁸ Az elhunytak között természetesen a lutheránus, a református, az unitárius és a katolikus vallások egyaránt megtalálhatóak. A latin, német, magyar és cseh nyomtatványok között néhány esetben többnyelvű kiadványok is vannak. Bibza szerint kétnyelvű például a Ján Butovský fölött elmondott gyászbeszéd 1639. évi trencsényi nyomtatványa, ahol a cseh és a latin nyelvet egyaránt megjelöli, valójában azonban a kétnyelvű címlap ellenére a búcsúztatás kizárólag szlovákizáló cseh nyelven folyt.⁹ Ebben a teljességre törekvő adat-összeállításban, szűkebben az 1637 és 1704 közötti időszakból huszonkét szlovákizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványt számolhatunk össze, amelyekben huszonnyolc elhunytat búcsúztató összesen negyvenegy halotti beszéd olvasható. A korszak cseh nyelvű halotti prédikációi evangélikus környezethez köthetők, egyetlen református felekezetű halott kivételével.

Ha most az RMNy és az RMK II. alapján magunk is megpróbáljuk rekonstruálni az adatsort a kezdetektől 1711-ig megjelent szlovákizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványokról, úgy látjuk, számításaink és Bibzáéi több eltérést mutatnak. A Jiřík Melcl fölött megtartott két halotti prédikációt, amelyeket nem önállóan nyomtattak ki, Bibza két külön kiadványként tartja nyilván, ezért eggyel több gyászbeszéd-nyomtatványt jelöl az adatsorában.¹⁰ A halotti prédikációk darabszámára vonatkozó számadatai csak akkor állják meg részben a helyüket, ha a gyászbeszédhez tartozó gyászverseket is tartalmazzák. Megvizsgálva az adatsort, a gyászbeszédszövegek száma kisebbnek tűnik a közzétett számoknál. Az adatsor Martin Boček fölött elmondott öt gyászbeszédet jelöl, azonban az autopszián alapuló vizsgálat azt mutatja, hogy ez a gyászbeszédgyűjtemény három halotti prédikációt és a negyedik részt, a gyászverseket tartalmazza.¹¹ Bibza az elhunyt életkorát és társadalmi hovatartozását nem tartotta fontosnak rögzíteni, táblázata e rovatokkal szegényebb a hazai kutatásban már használatba vett korábbi adatsoroknál.

Az első magyarországi szlovákizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok 1637-ből származnak, ebből az évből egy két- és egy ötbeszédű gyűjtemény is ismeretes.¹² Az RMNy III. kötete az 1637–1655 közötti időszakból tizenhat, az RMNy IV. kötete az 1658–1659-es évekből három nyomtatványt tart nyilván. Ezt

⁸ *Uo.*, 37.

⁹ *Uo.*, 323.

¹⁰ RMNy 2802.

¹¹ RMNy 1798.

¹² RMNy 1705, 1706.

követően 1711-ig már csak két további szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványt ismerünk – az RMK II. alapján – 1684-ből és 1704-ből. A magyar nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok száma 1655-ig huszonnyolc, a csehekének a jó másfélszerese; 1711-ig ez a szám százhetre növekszik, ami már ötszöröse az eddigre megjelent cseh nyelvűekének. A német nyomtatványok száma 1655-ig tizenhét, ami gyakorlatilag megegyezik a cseh nyelvűekével; ezt követően 1711-ig épp ötvenre nő (erre az időszakra vonatkozóan Bibza táblázatát használtuk), ami a cseh nyelvűekének már a két és félszerese. A szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok száma tehát a 17. század első felében felülreprezentáltnak mondható, míg a század második felében nagyarányú mennyiségbeli különbség alakul ki ezek hátrányára, vagyis a szlovakizáló cseh nyelvű nyomtatványok számának nagymértékű csökkenése figyelhető meg. Ez a feltűnő változás a társadalmi környezet átalakulására vezethető vissza.

1659-ig valamennyi szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatvány Trencsénben jelent meg. Itt nyomtatták a gyászbeszéd-nyomtatványokat az exulánsok, akiknek a fehérhegyi csatát követően az evangélikus vallásuk miatt menekülniük kellett Csehországból, és Felső-Magyarország városaiban telepedtek le. Prágában Pavel Čížek nyomdász és könyvtáros segédje volt az a Václav Vokál, aki feleségül vette Čížek lányát, Dorotát,¹³ önállósította magát, és Prágát elhagyva a Nyitra megyei Szenicén alapított nyomdát (1636). Innen a műhelyt az Illésházy család birtokára, Trencsénbe vitte tovább.¹⁴ A trencséni nyomda első termékei 1637-ből származnak. Nem bizonyítható, hogy Václav Vokál tagja volt-e a cseh testvérek mozgalmának, viszont nyomdájában nagyrészt lutheránus művek készültek.¹⁵ A nyomda Vokál tulajdonában volt 1641-ig, haláláig, majd özvegye, Dorota vette át.¹⁶ Az özvegy 1648-ban házasságra lépett Laurentius Benjamin ab Hage (Vavřinec Benjamin Vodháj) addigi faktorról, aki szintén Prágából származott, és képzett tipográfus volt,¹⁷ így 1655-ig az ő tulajdonába került a nyomda. A halálát követően Dorota bátyja, Nikodém Čížek – aki Prágában mint festő és nyomdász dolgozott – vette át a trencséni műhely irányítását. Čížek eladta a nyomdát a Puhóban lakó Paulus Veterinusnak, aki Erzsébet leánya férjének, Ján Dadan morva testvérnek szerezte meg, azonban 1664-ig, Čížek haláláig a nyomda Trencsénben maradt és működött.¹⁸

¹³ V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi Kiadó–OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, 2), 68.

¹⁴ *Uo.*, 67.

¹⁵ *Uo.*, 68.

¹⁶ Jozef TELGÁRSKY, *Produkcia trenčianskej exulantskej tlačiarne = Trenčín: Remeslá, tlačiarne, architektúra*, zost. Milan ŠÍŠMIŠ, Bratislava, Vydavateľstvo Alfa, 1985, 189–219.

¹⁷ V. ECSÉDY, *i. m.*, 69.

¹⁸ *Uo.*, 69.

1645-ben a túlnyomó többségben protestáns városba, Trencsénbe betelepítették a jezsuitákat, és ezzel elkezdődött az erőszakos térítés. A cseh exulánsok, akiket üldöztek vallásuk miatt,¹⁹ nem tértek át a katolikus hitre, hanem a hallgatást választották. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Trencsénben 1659 után már nem jelent meg több cseh nyelvű halotti beszéd. Dadan 1665-ben Zsolnára költöztette át nyomdáját. Gulyás Pál a trencsényi nyomdáról írott tanulmányában arra a feltételezésre jutott, hogy ez a költözés is szoros összefüggésben állott a jezsuiták ellenreformációs törekvéseivel, amelyek Trencsénben lehetetlenné tették a nagyrészt evangélikus közösség igényeit kielégítő nyomda működését.²⁰

A műhely Zsolnán Dadan tulajdonában működött tovább annak 1674. évi haláláig, ezt követően özvegye vezette tovább a fia, az ifjabb Ján Dadan nagykorúságáig. Az ifjabb Dadan megpróbált eleget tenni a katolikus felekezetűek megbízásainak, ezt mutatja az esztergomi prímást dicsőítő, 1689-ben kinyomtatott kiadvány, amelyen nincs feltüntetve sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató neve.²¹ A nyomda további sorsáról az ifjabb Ján Dadan fölött megtartott prédikációból értesülünk. Daniel Krman 1704. évi beszéde egyben az 1711 előtti utolsó szlovákizáló cseh nyelvű magyarországi gyászbeszéd-nyomtatvány, a nyomda zsolnai éveinek e műfajban készült egyetlen ma ismert terméke.²² Dadan halálát követően sógora, Jan Chrastina tulajdonába került a műhely, aki a cseh határhoz közeli Puhóra vitte, ahol a nyomda 1717-től 1742-ig működött.²³

Egyetlen olyan kiadványról tudunk, amely szlovákizáló cseh nyelvű halotti beszédet tett közzé Magyarországon és nem a többször helyet változtató cseh exuláns nyomda felszerelésével készült. Johannes Andricius prédikációját 1684-ben Lőcsén a Brewer-nyomda nyomtatta ki.²⁴

A statisztikai összesítés adataira visszatérve, huszonegy cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványt ismerünk tehát, amelyekben negyvenegy halotti prédikáció olvasható, huszonnyolc elhunyt temetésére. A halottak csaknem mind evangélikus vallásúak voltak, az egyetlen kivétel Ján Efron Hranický, aki a helvét hitvallású egyház elsőpapja volt Puhón.²⁵ Paptársa, Ezechiel Jabín Mezřický búcsúztatta az elhunytat, aki a cseh testvérek helvét hitvallású ágához tartozott, akik menekülésüket követően a magyar kálvinista egyház szervezetébe tagozódtak be. Az elhunytak

¹⁹ Pavel HORVÁTH, *Novšie údaje o pobyte českej pobelohorskej emigrácie v Trenčíne a na okolí* = ŠÍŠMIŠ, *i. m.*, 164–184.

²⁰ GULYÁS PÁL, *A trencsén–zsolnai könyvnyomda*, MKSz, 67(1943), 118–123.

²¹ RMK II, 1655.

²² RMK II, 2224.

²³ V. ECESEDY, *i. m.*, 69.

²⁴ RMK II, 1544.

²⁵ RMNy 2805.

anyanyelve kivétel nélkül szlovakizáló cseh volt. A szlovakizáló cseh nyelvű halotti beszédek között nem fordul elő főrangú vagy köznemesi halott temetésére írott beszéd, harmincöt halotti prédikáció sorolható a polgári réteghez, ezek közül tíz halotti beszéd íródott polgárásszonyról, tizenhárom gyermekről és nyolc íródott előkelő polgárok tiszteletére. A lelkési réteghez csak hat nyomtatvány köthető. A beszédek kinyomtatásának teret adó reprezentációs alkalmak tehát egyöntetűen a városi polgárság és a polgári vagy egyházi értelmiség köreiből kapcsolhatók. Az 1711 előtti magyar nyelvű halotti nyomtatványok között egészen eltérőek ezek az arányok: tizenkilenc olyan nyomtatványt ismerünk, amely egyszerű polgárok vagy polgári értelmiségiek fölött elmondott prédikációkat közöl, és a papi-prédikátori réteghez is csak tizenöt beszéd köthető, amelyek közül hatot le is kell vonnunk, minthogy ennyi közöttük a katolikus püspököket búcsúztató beszédek száma. A polgárság és a városi papság temetéseinek elhangzott beszédek így csupán egynegyednyi hányadot képviselnek a magyar nyelvű nyomtatott anyagban. Hasonló viszont a cseh és a német nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok társadalmi beágyazottsága: egyelőre csak az 1655 előtti német nyelvű anyaggal foglalkozva, annak több mint fele, tizenegy nyomtatvány a polgári réteg temetésére jelent meg, a papságot búcsúztató nyomtatványok száma öt; igaz, itt mégis van egy nagyon csekély számú fő- és köznemesi prédikáció, egy-egy nyomtatvánnyal képviselve. A felső-magyarországi városokban letelepedett cseh exulánsok sajátos helyzete, önmeghatározási igénye, műveltséganyaga fontos háttéranyagot nyújthat a gyászbeszédek értelmezési lehetőségeit illetően.

Feltűnő, hogy a szlovakizáló cseh nyelvű halotti beszédek egynegyede íródott elhunyt gyermekek temetésére. A jóval nagyobb számú magyar nyelvű halotti nyomtatványok között mindössze öt, a már részletesen áttekintett, a cseh nyomtatványmennyiséggel azonos nagyságrendű német anyagban pedig egyetlen olyan nyomtatvány található, ahol a prédikátor pontosan jelzi az elhunyt gyermek életkorát. A ténylegesen kisgyermekek fölött elmondott gyászbeszédek száma persze a nyelveken is valószínűsíthetően jóval nagyobb, mivel a szónok gyakran nem tartotta fontosnak megjelölni a gyermek életkorát, bizonyos esetekben pedig a szöveg olyan általános, hogy a halálozásnak még az életszakaszhoz való kötése sem egyszerű feladat. Néhány esetben az életkor megjelölése nélkül is biztosra vehető, hogy a haláleset fiatal korban történt; ilyen magyar nyelvű halotti prédikáció például az, amelyet Hodosi Sámuel mondott el „P. F. uram” kisfia fölött.²⁶

A magyar nyelvű halotti beszédek között 1624-ben nyomtattak ki először gyermek tiszteletére tartott beszédet, mindjárt egyszerre négyet, amelyek Bedegi

²⁶ RMK I, 1578.

Nyáry Ferkó temetésén hangzottak el, aki tizenegy évet élt.²⁷ A német nyelvű halotti prédikációk között 1630-ban nyomtatták ki az első ilyen jellegű gyászbeszédet a csecsemő Euphrosina Fraunberger fölött.²⁸ A szlovakizáló cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok között 1637-ből bukkan fel az első gyermekprédikációs adatlunk, egyikeként a két legkorábbi e nyelvű gyászbeszédkiadványnak, és a magyar anyaghoz hasonlóan itt is mindjárt egy többszerzős gyűjteménnyel van dolgunk.

A gyermekeket parentáló cseh nyelvű halotti prédikációk három gazdag polgárcsalád gyermekei fölött hangzottak el: négy halotti beszéd készült a Jon család,²⁹ négy a Boček család,³⁰ három a Sívý család elhunyt gyermekeinek a búcsúztatására.³¹ Az egy család tagjai fölött elmondott nagyszámú halotti prédikáció a család és a családfő közösségben betöltött szerepére utal. A Boček család elhunytjai fölött például hét olyan gyászbeszéd mondtak el, amelynek a kinyomtatásáról is gondoskodott a család. A gyermekeket búcsúztató, már említett beszédek mellett a családfő, Martin Boček temetésére ugyanabban az évben három gyászbeszéd készült.³² A gyűjtemény első darabja, a Ján Hodik prédikátor által megtartott beszéd applikációs része pontos adatokat közöl a származásáról, a hátrahagyott csehországi birtokáról és a Trencsénben betöltött intézői és egyházat támogató szerepéről.³³

A magyarországi német nyelvű halotti beszédek már alkalmat adtak a hazai kutatásnak arra, hogy a nemzetközi trendek egyikét követve belefogjon azoknak az adatoknak és összefüggéseknek az elemzésébe, amelyeket a nők társadalmi helyzetével kapcsolatban tartalmaznak a prédikációk.³⁴ A cseh nyelvű szövegekkel kapcsolatban egy nem kevésbé tanulságos történeti-kultúrantropológiai vizsgálat elvégzésének lehetőségére szeretnénk utalni: a gyermekek fölötti nagyszámú gyászbeszéd és a gyermekek halálát közrefogó család helyzetének egyéb forrásokból való ismerete lehetővé teszi a gyermekkorral kapcsolatos közfelfogás történeti kutatását. Emlékeztetünk Philippe Ariès erős tézisére, aki szerint épp a 17. század-

²⁷ RMNy 1296.

²⁸ RMNy 1473.

²⁹ RMNy 1706.

³⁰ RMNy 1799. Az egyik prédikáció egy érdekes teológiai vonatkozásáról: PAPP Ingrid, *Ismeretlen adatok a lélekhalvás magyarországi történetéhez* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Livia, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2012, 7–12.

³¹ RMNy 1803.

³² RMNy 1798.

³³ E prédikáció ismertetése: PAPP Ingrid, *Egy szlovakizáló cseh nyelvű 17. századi halotti prédikáció ismertetése* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2010. november 10.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2011, 60–64.

³⁴ KECSKEMÉTI-SZEKLER, i. m., 89–91; további irodalommal főként az 57–58. sz. jegyzetben.

ban, az előkelő, nemesi és polgári származású gyermekekkel kapcsolatban teljessé-
dett ki a gyermek és a gyermekkor iránti fogékonyság, érzékenység, a korai élet-
korok sajátosságának felismerése és belátása, amikor a gyermekhalandóság
tekintetében némileg javuló demográfiai trendek változást hoztak a megszületett és
nevelkedő élet iránti személyes figyelemben.³⁵ A cseh nyelvű halotti beszédek
tanulmányozásának egyik szempontja lehet a jövőben ennek a tézisnek a vizsgálá-
ta, és a várható eredményeket még ígéretesebbé teszi az a körülmény, hogy a nyu-
gat-európai anyag ismeretében és vonatkozásában kidolgozott téziseket itt egy
Közép-Európában is nyugatról keleti irányban elmozduló szellemi kör, a Felső-
Magyarországon megtelepedő cseh- és morvaországi menekültek hatásával lehet
kapcsolatba hozni.

³⁵ Philippe ARIÈS, *A gyermek és a családi élet az ancien régime korában* (1973), ford. SZAPOR Judit =
Philippe ARIÈS, *Gyermek, család, halál: Tanulmányok*, vál. ÁDÁM Péter, SZAPOR Judit, utószó SZAPOR
Judit, Bp., Gondolat Kiadó, 1987 (Társadalomtudományi Könyvtár), 7–317.

A KASSAI HITVITA ^{*}

Kassán az önálló református egyház megalakulását a linzi béke (1645) megkötése tette lehetővé.¹ A városban az 1650-es években épült ki szervezetileg és szilárdult meg a református egyház. Ezzel párhuzamosan megindult a nyilvános katolikus vallásgyakorlat is, majd mindkét felekezet iskolát létesített. A katolikusok 1654-ben kollégiumot alapítottak, a református iskola építése pedig 1656-ban fejeződött be.² A kassai katolikus egyház anyagi gyarapodása elsősorban Kisdý Benedek egri püspök támogatásának volt köszönhető, a szervezés feladatait főként a jezsuiták végezték el. A református eklézsia legnagyobb mecénásai az erdélyi fejedelmek voltak, de Abaújvár- és Zemplén vármegyék nemesei és a kassai polgárok is sokat adakoztak a gyülekezetnek, amelynek hitéletét Czeglédi István református prédikátor szervezte meg.³

A reformáció történetének általános tapasztalata, hogy ott alakul ki élénk szellemi élet, ahol egyszerre több vallási irányzat hívei is viszonylag szabadon működhetnek. Ilyen többpólusú szellemi erőter jött létre Kassán mintegy két évtizedre, az önálló kálvinista egyház megalakulásától a gyászévtized kezdetéig. Ebben az időszakban a vallásszabadságot biztosító törvények valamennyi felekezet számára lehetővé tették nézeteik szabad hirdetését. Ebben az új politikai helyzetben, az 1630–40-es évek csendes időszaka után meglepően nagy számban jelentek meg vallási vitairatok. Jelenleg hét vagy nyolc többszöri iratváltással végbement, nyomtatásban folytatott hitvitáról vannak ismereteink. Közülük a szakirodalomban részletes leírás jelent meg az eddigiek folyamán a felső-magyarországi hitvitáról,⁴ Pósházi Jánosnak és Kis Imrének a kálvinista egyház régiségéről folytatott vitájá-

^{*} A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért: 1550–1650*, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1894.

² WICK Béla, *A jezsuita rend története Kassán*, Pozsony, Concordia Könyvnyomda és Kiadvállalat, 1931, 14; *Kassa város olvasmányai: 1562–1731*, szerk. MONOK István, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15).

³ SZABÓ Lajos, *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*, Kassa, Wiko Litográfiai és Könyvnyomdai Műintézet, 1944, 41.

⁴ HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete* = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 251–299, 275–299.

ról,⁵ a bibliai konzekvenciákkal kapcsolatos vitamódszertani polémiáról,⁶ továbbá Sámbar Mátyásnak és Lippay Sámuelnek a hitviták döntőbírájáról folytatott íratváltásáról.⁷

Ahhoz, hogy e viták sokrétű elemzését el lehessen végezni, szükséges, hogy valamennyi vitakörrel hasonló szintű, a modern könyvészeti kutatások eredményeit felhasználó leírás készüljön. Az alábbiakban ezért arra teszünk kísérletet, hogy részletesen leírjuk a kassai hitvita eseménytörténetét, s ezzel lehetővé tegyük a későbbi részelemzéseket.⁸ Most tehát a vita lezajlását, kronológiáját, a hozzá tartozó iratok ismertetését, egymás közti összefüggéseiket kívánjuk bemutatni. Ennek során pedig csak igen vázlatosan foglalkozhatunk tartalmukkal, az a későbbi kutatások feladata lesz.

A vita menete

A polémia elindítója Czeglédi István *Barátsági dorgálás*⁹ című műve, amely az „1663. esztendőben, Sz. Jakab [július] havának 21. napján költ”¹⁰ Kassán. Az 561 lap terjedelmű, nyolcadrét alakú munka a *Hittel kereskedő, s azt hamar cserélő, olvasd meg a könyv olvasása kezdetiben ezt* című rövid előszóval kezdődik, amit az

⁵ HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista egyház régiségéről*, I–II, MKsz., 2007, 169–184, 310–343.

⁶ HELTAI János, *Hitvita a bibliai konzekvenciákról 1665–1666-ban = Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban: az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia Sacra Hungarica, a könyv »mely örök életet ad«” (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum Kiadó–OSZK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA–R Egyesület, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 3), 161–170.

⁷ HELTAI János, *Lölki okulár = Sylvae Typographicae: Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Argumentum Kiadó–OSZK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA–R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 5), 53–62.

⁸ A vita eddigi filológiai leírását lásd: SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I: 1531–1711. megjelent magyar nyelvű nyomtatványok*, Bp., 1879; *Batthyáneum*, II, szerk. GYÁRFÁS Tihamér, Brassó, Hentschel Nyomda, 1913; HORVÁTH Lajos, *Sámbar Mátyás élete és művei*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1918; M. NAGY István, *Czeglédi István polemikus író a XVII. században*, Kolozsvár, Gombos Ferencz Nyomda, 1899; ZOVÁNYI Jenő, *Sámbar Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, TheolSz, 1925, 264–271.

A kassai hitvita egyes iratainak modern leírásai, amelyekre jelen tanulmányunkban támaszkodunk, az RMNy IV. kötetében olvashatóak. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, IV, 1656–1670, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai–OSZK, 2012.

⁹ RMNy 3080.

¹⁰ RMNy 3154, A₂a.

Ajánló levél követ. Ennek első részében Czeglédi kifejti, hogy patrónusainak felháborodása és elvárása készítette műve kiadására. A megtámadott vitairat Pázmány Péter *Bizonyos okok* (Pozsony, 1631 és 1640)¹¹ címmel kiadott munkája volt, ám az esztergomi érsek név nélkül, egyszerű katolikus páterként jelenik meg Czeglédinél, s könyvének címe is rejtve marad. Ezért Zoványi Jenő úgy vélte, hogy a kassai lelki tanító nem tudta, hogy azt Pázmány írta, sőt a *Barátsági dorgálásra* válaszoló katolikus szerzők, Kis Imre – Zoványi szerint ő írta az *Orvosló iskolát* (Kassa, 1664)¹² – és Sámbar Mátyás sem tudtak erről.¹³ Valószínűbb azonban, hogy Pázmány *Bizonyos okok*ának anonim munkaként való cáfolata és védelme a hitvita taktikai elemeként alkalmazott irodalmias szerepjáték része. Erre utal, amint Zoványi maga is említi, hogy Czeglédi nem sokkal később, 1664-ben az *Idős Noé becsületét oltalmazó Jáfetke* 17. pontjában már szerzőként nevezi meg Pázmányt, s a *Bizonyos okok* addig megjelent mindkét kiadását (Pozsony, 1631, 1640) láthatóan jól ismeri.¹⁴

A kassai prédikátor megszólalásának közvetlen oka azonban minden bizonnyal nem Pázmány irata volt, hanem hogy: „Sámbar jezsuita a fegyverzörgés között is pokolra hagyigálá tegnap igaz vallásunkat.”¹⁵ Ennek bizonyítására idézi Czeglédi, címének megjelölése nélkül, de lapszámra való pontos hivatkozással Sámbar Mátyás *Három idvességes kérdésének* (Nagyszombat, 1661)¹⁶ a protestánsok elleni legsúlyosabb vádjait. Az idézetben olvasható „fegyverzörgés” vélhetően arra az erdélyi török támadásra utal, amely II. Rákóczi György 1657-es sikertelen lengyelországi hadjárata miatt következett be. Ezt az eseményt a kortárs protestáns szerzők (Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György) Erdély romlásaként élték meg és írták le műveikben.¹⁷ Írásaik a 16. századi *querela* toposz szöveghagyománya folytatásának tekinthetők.¹⁸ Az idézet másik eleme, a „hagyigáló Sámbar” pedig a középkori hiedelemtörténetek „hagyigáló ördög” képével kapcsolható össze, amely Bornemissza Péter *Ördögi kísértetek* című művének történeteiből ismert.¹⁹

¹¹ RMNy 1511, 1847.

¹² RMNy 3154.

¹³ ZOVÁNYI, i. m., 264–271.

¹⁴ „Mert a Nyolc Okokat, még 1631. esztendőben írta volt Pázmány Péter Cardinál, esztergomi [...] érsek, kiszedvén színét a Kalauz nevű könyvnek.” RMNy 3149, A₆b.

¹⁵ RMNy 3080, ??a.

¹⁶ RMNy 2997.

¹⁷ MEDGYESI Pál, *Igaz magyar-nep negyedik jajja s-siralma*, Sárospatak, 1657 (RMNy 2729); Uő, *Ötödik jaj es siralom*, Sárospatak, 1658 (RMNy 2794/2); KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit, az az ... CCXLI magyar predikaciok*, Szeben, 1666 (RMNy 3322).

¹⁸ IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5).

¹⁹ BORNEMISSZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 24–25, 110, 129–130, 137–138, 165–166, 168, 173.

Az *Ajánló levél* második részében Czeglédi István azok nevét sorolja fel, akik adakoztak műve kiadására. A mecénások között találjuk gróf Rhédei Ferencet, Bihar és Máramaros vármegyék főispánját, aki rövid ideig Erdély fejedelme is volt, Bocskai Istvánt, Zemplén vármegye főispánját és Lónyai Annát, Kemény János erdélyi fejedelem feleségét. A sor hosszan folytatódik, hiszen összesen 19 világi tekintélyt említ meg a szerző.²⁰ Az 1660-as évek elején a kassai református eklézsiát érintő legfontosabb esemény az özvegy fejedelemasszony, Báthory Zsófia 1661. évi rekatolizációja volt, amellyel fontos patrónusát veszítette el a gyülekezet.²¹ Így valószínűsíthető, hogy ez a hitváltoztatás készítette a protestáns prédikátort a *Barátsági dorgálás* lapjain széles mecénási körének bizonyítására, s rejtve ugyan, de az özvegy fejedelemasszonynak üzent Czeglédi a „barátsági dorgálással” konvertálása miatt. A könyv tartalma is erre utal, hiszen a kálvinista prédikátor műve cáfolni igyekszik Pázmány Péter *Bizonyos okok* címmel megjelent iratának nyolc tételét, amivel egykor egy református „főember” hitváltoztatását indokolta. A nyolc vetélkedés végére az elhajlott pápista belátja tévedéseit, és kálvinista hitre tér. A kassai prédikátor érvelésében fontos elem, hogy Pázmány könyvének tételeit szembe állítja a Római Anyaszentegyház tanaival.²² Azzal, hogy megkülönbözteti a jezsuiták és a katolikus egyház tanításait, megosztja a katolikus tábor, ami a vita módszertanához tartozó taktikai elemnek tekinthető. A mű témaválasztása és retorikája a harmincéves háborút kísérő magyarországi protestáns vitairatokhoz is kapcsolható, amelyekben a protestáns szerzők a jezsuitákat és a jezsuita álláspontot az igaz katolikusok hitétől elválasztani igyekeztek. Ez a törekvés már Kecskeméti C. Jánosnál is megfigyelhető a *Fides Jesu et Jesuitarum, azaz a mi Urunk Jezus tudományának a jezsuiták tudományával való összevetése* (Bártfa, 1619)²³ című vitairatában.

A *Barátsági dorgálásra* (Kassa, 1663) adott katolikus válaszirat – 1664-ben hagyta el a nyomdát Kassán – címe: *Egy ven bial orrára való karika*. A címadás oka, hogy Czeglédi a *Barátsági dorgálás* 92. lapján Pázmány értesülését cáfolva kijelenti: „Még a külső Mesterségben is, gyakorlatlan volt, Pápista Mestered, mert

²⁰ MARTIS Zsombor, *Czeglédi István kassai prédikátor társadalmi kapcsolatairól műveinek előszavai alapján* = Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Livia, Miskolc, ME Tudomány-szervezési és Nemzetközi Osztály, 2012, 13–20.

²¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 199, 232; KULCSÁR Árpád, *A sárospataki hitvita (1660. szeptember 30. – október 1.) = Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999, 21–46.

²² „Nem is hiszem el, hogy az egész Catholicusi Vallás volna mindaz, mellyet e Jezsuita forgat. [...] nem közönséges Religio, a Római Anyaszentegyházban az ő könyve.” RMNy 3080, ??a.

²³ RMNy 1171.

a Bialnak orránál fogva vezetetését toszta elődben, honnan könnyű volt volna áltál látnod, hogy annak a Paternek nem sok olaja volt lámpásában, mert Magyar Országban nem hordozzák orránál fogva a Bialt.”²⁴ Így a katolikus válaszban ez a részlet kerül a középpontba, hiszen a szerző a mű elejétől a végéig a vén bivaly (bial) bolondságait igyekszik cáfolni. A nyolc levélből álló katolikus vitairat címlapjának hátán a következő megjegyzés olvasható: „Azon vén Bialnak a nevét, ha kíváncsi tudni, ő maga így jedzette fel: A. C. K. H. G. L. T. C. I. [A Cassai, Keresztyén, Helvetica, Gyülekezetnek, Lelki, Tanítója, Czeglédi, István].”²⁵ Bevezetésképpen aláírás és keltezés nélküli *Elöljáró beszédecské* olvasható, amiben a katolikus szerző Czeglédit egy megdühödött bivalyhoz hasonlítja, akinek orrába vaskarikát illeszt, majd kijelenti: „azért senki eddig ezen bialnak az orrára nem vetette bolondságát, attul láttatott ő magának ily bölcsnek. De vessük csak az orrára bolondságát.”²⁶ Ezek után következik a főrész, amely Czeglédi *Barátsági dorgálásának* öt bolondságát (vitamódszertani hibáját) mutatja ki, paragrafusokba foglalva. A vita fő pontjai röviden a következők: 1.§ Czeglédi a pápista szerzők műveinek értelmét elferdíti.²⁷ 2.§ Egy-egy katolikus szerző mondása, nem azonos az egész katolikus egyház tanításával.²⁸ 3.§ Bolond dolog a kérdések mellől „elcsavarogni” és felesleges olyan témákról vitázni, amiket a másik fél nem tagad.²⁹ 4.§ Hamisan vádol másokat.³⁰ 5.§ Az Úr imájának értelmét is elferdíti.³¹ Ezen öt hiba miatt, amint a névtelen szerző befejezésül írja: „Műszeres uram, a Nyolc okokat mely oktanul csiszolod. Ha azért ezeket meghamisítván a karikát az orrodból kirázod, azon bialos orrodra vastagabb karikát menten találunk.”³²

A szerző személyéről sokáig vita folyt a szakirodalomban. Ennek egyik oka az lehetett, hogy Czeglédi István viszontválaszában, az *Idős Noé becsületét oltalmazó Jáfetkében* (Kassa, 1664) négy ízben is arra céloz, hogy Kis Imre, 1663-ban

²⁴ RMNy 3080, F_{6a}–F_{6b}.

²⁵ RMNy 3155, ()b. A monogram feloldása Czeglédi *Idős Noé* című művéből. RMNy 3149, A_{7a}.

²⁶ *Uo.*, ()_{2b}.

²⁷ „Valoba erős karika, a vén bial bolondságát szorítani való: mert ő is a hamis tanuk szerint, Pápista tanitok könyveinek (a kiknek nagyobb részit soha nem is látta.) számtalan mondásit elő hozza, oly értelemmel, a minémű értelmet a hamis tanuk is a Christus mondásinak csináltak; úgy mint, szajok izire valot.” *Uo.*, ()_{3a}.

²⁸ „mit hányod egy, két embernek a tanításit, az egész Pápista Ecclesiát ostromolván” *Uo.*, ()_{4a}.

²⁹ „szantalan felé elcsavarog, elszökvén az felvött dolog mellől ezer más dolgokban kap, hogy az olvasó eszébe ne vegye, a vén bial helytelen feleletit.” *Uo.*, ()_{5b}.

³⁰ „Ne szoly felebarátod ellen hamis tanuságot. Ez nem csak kárhozatos, de szégyen is, kiváltképpen vén szakállnak.” *Uo.*, ()_{7a}.

³¹ „Mégfogyatkozván a Sz. Írásbéli feleletiben, végezi potrohos könyvét, Pápisták részéről a Miattyanokot rotván, hogy már: ha eszedben veszed, mely okos a kezdeti olytat gondolj a végérül is. Mi Atyánk. Ez ellen úgy mond, a Pápisták, illyent attak ki: A Pápa, minnyájunknak Attya.” *Uo.*, ()_{7b}.

³² *Uo.*, ()_{8b}.

Kassán működő jezsuita professzor írhatta a *Vén bialt*, de fogalmazásából minden alkalommal kitűnik, hogy nem volt biztos értesülése a szerző személyéről.³³ Pósházi János, sárospataki tanár 1666-ban *A három üdvösséges kérdésre való summás választételnek ... megerősödése*³⁴ című, Patakon nyomtatott munkájában szintén úgy vélte, hogy nem Sámbar volt a *Vén Bial* szerzője. M. Nagy István, Czeglédi biográfusa pedig – az *Idős Noé* feljebb említett caputjai alapján – kétségtelenül Kis Imrét tartotta a *Vén Bial* szerzőjének.³⁵ Ezzel szemben a polémia folyamán az egyik későbbi, névtelenül kiadott vitairatban Csernátfalvi István, kassai katolikus teológiai hallgató határozottan cáfolta Kis Imre szerzőségét.³⁶ Szabó Károly Sámbar tekintette e mű szerzőjének. A *Vén Bial* szövegkiadója, Gyárfás Tihamér és Sámbar monográfusa, Horváth Lajos is emellett foglalt állást, részben stiláris érvek alapján, részben, mivel a *Barátsági dorgálás* előszavában Czeglédi név szerint támadta Sámbar, arra következtettek, hogy a válaszadás joga is őt illethette.³⁷ Zoványi Jenő – külön indoklás nélkül – ugyancsak Sámbar tartotta valószínű szerzőnek.³⁸ A vita a jezsuita rendi hagyomány alapján dönthető el. Nathanael Sotvells, első kézből vett adatok alapján dolgozó, az eseményekkel kortárs jezsuita életrajzíró Sámbar magyar nyelvű írásai között említi a következő tételt: *Circulum ferreum super os blasphemi praedicantis*.³⁹ Mivel Kis Imre szerzőségét egykorú forrás cáfolja, a Sotvellsban gyökerező rendi hagyomány alapján és Sámbar személyes érintettsége folytán Sámbar Mátyás tekinthető a *Vén Bial* szerzőjének.

A polémia Czeglédi István *Idős Noé becsületét oltalmazó Jáfetke* című válaszával folytatódott. Az 51 folio terjedelmű, nyolcadrét alakú könyvecske őt

³³ „mint hallatik, Kis Jesuita dolga; nosza te is Gyermekek beszéllj többetis elől ez hirben.” RMNy 3149, A_{7a}; „Mit karikász mar annyit? Idi haza, Gyermekek! De mit mondyak? A Kis (ha ő) sik uton csintalankodik; s ki tudgya, ha (ő) a sikon karikásván nyakra, főre vettetik?” Uo., C_{5a}; „Szamár állott a Bial mellé, ki csak Kis; s mit félne töle a vastag elméjű, s erős testű Bial?” Uo., C_{5b}; „Úgy meg csiszolam Isten kegyelméből a Nyolcz okokat; derék Jesuita legyen bár, ki billyeget üthet, magátul költöt kopott pénzére. A karikat is kiráztam orrombul; mellyet ha nem hiszen KIS Pater, (ha ü a Műszeres) fujjon s forraszson oly vastag karikát, mely ne legyen ily roszt töredeken vasbul.” Uo., F_{6b}; „Rut ez írásnak elei, közepi, s szines az hátullja is. Ezt se közölje bár velem. Jol megghorkabácsolod KIS Uram! (ha te vagy) elsőben a Christust Pilátussal, s az után mondog igaz Embernek.” Uo., F_{7a}–F_{7b}.

³⁴ RMNy 3310, 55–56.

³⁵ M. NAGY, i. m., 64–65.

³⁶ RMNy 3148, A_{2a}.

³⁷ *Bathýánum...*, i. m., 80; HORVÁTH, i. m., 51–52.

³⁸ ZOVÁNYI, i. m., 266.

³⁹ Petrus RIBADENEIRA, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu ... recognitum ... a Nathanaele Sotvello* ..., Romae, 1676, 599; Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VII, Bruxelles–Paris, 1896, 498.

nap alatt készült el.⁴⁰ Élén, az Országos Széchényi Könyvtár első példányában, egy beragasztott lapon rövid *Ajánló levél* olvasható, amelyet Csege-Káthai Ferencnek címzett aláírója, Czeglédi István. Az ajánlás szerint művének célja, hogy a főurat a református hitben megerősítse, és a vallásváltoztatástól megóvja. Ezen kívül a *Barátsági dorgálásnak* is erősítésére szolgál a vitáirát. Hiszen, ahogy a dedikációban olvashatjuk: „Kívánván Istentől ü kegyelmének igaz Vallásához lelki nagy indulatot a diadalmas Nyolc Okú könyvnek ellene mondhatatlanságához szíves nagy szeretetet. [...] nagy Bastyája gyanánt a Nyolc Okokra való feleletemnek.”⁴¹ A 101 pontot magában foglaló főrész, a *Dialogus inter patrem, filiohum et ejus praeceptorem* viszontválasz Sámbar Mátyás jezsuita *Egy vén bial orrára való karika* című írására. Benne Czeglédi Palkó és praeceptor a iskolai értesülésként számol be Sámbar művének tartalmáról, azaz, hogy mit írt egy jezsuita apámuramról. A *Felelet* című pontokban a Sámbar által vén bialnak nevezett Czeglédi István válaszol a párbeszédes formában idézett állításokra. A kassai prédikátor elfogadja, hogy vén bialnak nevezték, egyúttal felhívja ellenfele figyelmét, hogy az öregek tiszteletét a Szentírás is tartalmazza. Megjegyzi azonban azt is, hogy egy katolikus páter a papokat egykor kövér bialoknak nevezte. Ezek után bizonyítja, hogy jezsuita ellenfele különböző mesteremberek dolgába ütötte az orrát. Szám szerint hat mesterséget (ácsok, borbélyok, esztergályosok, halászok, kovácsok, kötelesek) említ a kassai lelkész, így olyan helyzetet teremt, amiben a céhek (polgárok) ellenfeleként tünteti fel a *Vén Bial* szerzőjét. A kassai iparosok megszólításával Czeglédi kitágítja a vita kommunikációs terét, beemelve a polgárokat is a megszólítottak körébe. Ugyanakkor bizonyítani igyekszik, hogy Pázmány és a jezsuiták tanítása több ponton ellentmond a katolikus tanításnak. Olvasóközönségének meggyőzésére katolikus művekből vett idézetekkel érvel a református álláspont mellett, miközben a *Vén Bial*ban olvasható vitamódszertani kérdésekre (bolondságokra) is feleletet ad. Czeglédi a 22. pontban két jóval korábban, 1659-ben megjelent iratát – az *Országok romlásának okairól*,⁴² *Malach doctor*⁴³ – és a *Barátsági dorgálást* is „bial vezető”-ként tünteti föl. Az említett művek a prédikátor szerint nem találtak „még olly erős oroszlánra, ki, csak egyik körmével is illeti vala őtet”.⁴⁴ A református lelki tanító kijelentéséből arra következtethetünk, hogy a *Vén Bial* nem tekinthető érdemi válasznak a *Barátsági*

⁴⁰ „Öt egész napokat, s három éjszakát csipétek el tőlem, melyekben a keresztény Magyarágnak kiadandó Praedicatioim környül kel vala forgolódnom.” RMNy 3149, F_{7b}–F_{8a}. Az említett prédikációk kiadásáról nincsen adat.

⁴¹ *Uo.*, A_{1a}–A_{1b}.

⁴² RMNy 2831.

⁴³ RMNy 2868.

⁴⁴ RMNy 3149, A_{8a}.

dorgálásra, munkáinak felsorolásával pedig prédikatori tekintélyét igyekezett reprezentálni. Czeglédi a 74. pontban megígéri, hogy „[h]a meg-mutathattya ü [a *Vén Bial* szerzője], hogy helytelen Consequentiákkal éltem, kész leszek oda ugrani, minden ruhámban, hol legmélyebb az Hernád”.⁴⁵ A 84. pontban hosszabb magyar vers olvasható a papok házasságáról. Kezdő szavai: *Csuda idő virrada*.⁴⁶ Forrásaként Varga Imre a *De concubinis sacerdotum* címmel ismert, 1215 körül keletkezett, Walter Mapes oxfordi érseknek tulajdonított, középkori latin nyelvű költeményt jelölte meg.⁴⁷ A *Dialogus* végén hét pontból álló *Applicatio* foglalja össze a vita általánosabb tanulságait. Ennek könyvészetileg is érdekes része a második pontban olvasható, ahol Czeglédi panaszkodik a *Barátsági dorgálás* szedőjére: „Mert vallástok szerető typográfus legény munkálkodván könyvemen, úgy megjártszódtatá, hogy mikor már harmadik próbámat prés alá kell vala venni, kivévé a K-betűt s az H-át tévé belé. E syllabát is: Nem, kicsipé a betűk közül, honnan így nyomtata: A kálvinisták közönséges vallása ez, hogy hét (pro két) Sacramentum vagyon. Ismét: A Calvinisták hiti ez: Szabad (innen lopta el a Nem-et) azon kérni a szenteket, hogy érettünk esedezzenek.”⁴⁸ A *Barátsági dorgálás* 139. lapján valóban megtalálható a két panaszolt sajtóhiba. Gyárfás feltételezése szerint Czeglédi és a brassói nyomda között az „ez időben” Brassóba került, volt kassai református diák, Szeli György lehetett az összekötő, aki eleinte Törcsvárt íródeák, majd brassai iskolamester, aztán csernátfalusi, végül 1668-ban brassai pap lett.⁴⁹ A betűtípusok újbóli tüzetes vizsgálata azonban mindezek ellenére egyértelműen a kassai nyomtatást igazolta. A brassói címert a nyomdász valószínűleg csak megtévesztésül használta.⁵⁰

Ahogy arról már korábban írtunk, Czeglédi Kis Imrét vélte a *Vén Bial* szerzőjének, ám azt valójában Sámbar Mátyás írta. Az *Idős Noé becsületét oltalmazó Jáfetkére* Kis Imre egyik tanítványa, Csernátfalvi István válaszolt. A 14 folio terjedelmű, nyolcadrét alakú könyvecske címe: *Jezsuita professzorának becsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány* (Kassa, 1664).⁵¹ A mű a kassai vita negyedik darabja, aminek címlapján S. d. C. monogrammal megnevezett szerző Czeglédi újabb viszontválasza szerint Stephanus de Csernátfalva, a jezsuiták kassai

⁴⁵ Uo., D₃b.

⁴⁶ Uo., E₂b–E₄b.

⁴⁷ RMKT XVII/10, 644.

⁴⁸ RMNy 3149, F₈b.

⁴⁹ *Bathýáneum...*, i. m., 88–89.

⁵⁰ GALLI Katalin, PAVERCsik Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből* = OSzK Évk, 1981, 359; V. Ecsedy Judit, *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690*, I–II, MKsz, 2005, 289–308, 385–409, 299, 407.

⁵¹ RMNy 3148.

Kisdi-szemináriumának teológus hallgatója,⁵² aki saját bevallása szerint korábban kálvinista volt.⁵³ Csernátfalvi cáfolja Kis szerzőségét a *Vén Bial* kapcsán, mint írása elejéről kitűnik, professzora helyett válaszolt: „kit Japhetke könyvecskédben ártatlanul igen megmocskolál [...] koholt fabulás és csufos írásoddal a Karika könyvecskét reáfogván.”⁵⁴ A katolikus fél a mű elején kijelenti, hogy válaszát világosan és röviden, a személyeskedéseket mellőzve fejtí ki, amivel a *Japhetke* könyvre és a vitaindító *Barátsági dorgálás*ra is megfelel.⁵⁵ A jezsuita tanítvány Czeglédi műveiből bizonyítja, hogy: 1. A kassai reformátusok prédikátora helytelenül értelmezi a pápista doktorok tanítását. 2. Kijelentése ellenére a teljes katolikus egyházat támadja, nem pusztán a jezsuita rendet és Pázmány Péter művét. 3. A *Japhetkében* és a *Barátsági dorgálásban* öt olyan állítást mutat ki, amelyben Czeglédi „hamis konzekvenciákkal” élt. Ezért minden alkalommal felszólítja őt, hogy fogadásának megfelelően, mivel hamisságon kapták, ugorjon a Hernádba.⁵⁶ Csernátfalvi az első kérdés bizonyítására (7–13. pont) Roberto Bellarmino tételeit szembeállítja Czeglédi műveinek egy-egy szöveghelyével, amiből kimutatja, hogy a református eklézsia pásztor helytelenül értelmezte a jezsuita teológust. A vita második részében (14–24. pont) három törekvés figyelhető meg. Egyrészt kifejti, hogy Pázmány Péter művei és a katolikus tanítás nem áll ellentmondásban, másrészt megerősíti azon szándékát, hogy Czeglédit pápistává térítse, harmadrészt megszólítja a reformátusok patrónusait is, hiszen Czeglédi hiába vásárolta meg katolikus szerzők műveit, azokat képtelen helyesen értelmezni. Csernátfalvi az irat harmadik részében (25–38. pont) öt kérdésben (1. a Szentírás magyarázatáról, 2. az angyalok és a szentek tiszteletéről, 3. a láthatatlan egyházzal, 4. a szentségekről, 5. az Úrvacsora kérdéséről) mutatja be Czeglédi helytelen állításait, majd ismét felszólítja a prédikátort, hogy ugorjon a Hernádba. A főrész *Appendixszel* zárul, aminek végén a katolikus hallgató szóbeli hitvitára hívja ki a kálvinista prédikátort, amin ígérete szerint professzora, azaz Kis Imre is jelen lesz.

Az irat nyomtatási éve az egész polémia menetéből következően kétségtelenül 1664, és nem 1663, mint Carlos Sommervogel bibliográfiája állítja.⁵⁷ Ez a vitairat pedig minden bizonnyal közvetlenül húsvét, azaz április 13. előtt jelent meg. Erre utal Csernátfalvi következő megjegyzése: „Ha pedig fogadásodat meg nem akarod tartani, s az Hernádban ugorni nem akarnál, Dándiák [dandyk vagy danaidák]

⁵² RMNy 3150, A₂b.

⁵³ RMNy 3147, A₃b.

⁵⁴ RMNy 3148, A₂a.

⁵⁵ *Uo.*, A₂b–A₃a.

⁵⁶ *Uo.*, D₃b.

⁵⁷ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, IX, Bruxelles–Paris, 549.

legyenek, kik vízöntő hétfőn, ha azt éred, mind Hernád, s mind királyi Cassai városon által folydogáló csermelye vizével jól megöntözzenek.”⁵⁸ A húsvéthoz közeli nyomtatást bizonyítják Czeplédi újabb viszontválaszának, *A szó Jákób szavának* (Kassa, 1664) címében Csernátfalvi művére vonatkozó szavai: „mely időtlen tojománt meg kellene pünkösdi rózsákkal ékesíteni.”⁵⁹ A Dándiák kifejezés kétféleképpen is értelmezhető, az egyik az RMNy IV. kötetében közölt: dandyk, azaz úrfiak, amely az angolszász műveltséghez és puritán hagyományhoz köthető. A másik értelmezés: dándiák, azaz danaidák, az ókori görög mitológiában Danaosz király ötven leánya, akik megölték férjeiket a nászéjszakán, apjuk parancsára. Tettükért a danaidák az alvilágban azzal lakolnak, hogy az örökkévalóságig vizet kell öntenük egy lyukas hordóba. Vagyis, ha Czeplédi nem tartja meg fogadását, megszegi szavát, akkor kerüljön a pokolba, hogy megöntözzék a danaidák.

A vita ötödik darabja Czeplédi István *A szó Jákób szava* című, a kassai jezsuitákhoz intézett, levél formájában írt felelete, aminek kinyomtatásán 1664 húsvétja és pünkösdje között dolgozott a kassai műhely. A prédikátor levele elején kijelenti, hogy nem bocsátkozik egy inassal szóharcba, majd arra kéri a kassai jezsuitákat, hogy nyomtatásban erősítsék meg az S. d. C. (Stephanus de Csernátfalva) nevű auktor művét, hogy legyen valami ereje. Ezután adhat rá írásban érdemi feleletet, és Csernátfalvi javaslatának megfelelően készen áll szóbeli vitában is bárkivel szemben megvédelmezni a polémiát elindító *Barátsági dorgálást* (Kassa, 1663). A kért confirmáció kinyomtatásáról, illetve a szóbeli vitaközlés megtartásáról ma nincs tudomása a szakirodalomnak.

A levélben Czeplédi ironikus modorban 15 olyan állítást sorol fel Csernátfalvi munkájából, amely, ha komoly embertől származna az írás, feleletet kívánna. Ezen kijelentések között olvashatunk hitválogatási ígéretet, subában a Hernádba való ugrást, a pápista szerzők félremagyarázását, valamint a húsvét hétfőre ígért öntözést. A kálvinista prédikátor írása végén mecénásaihoz is szól, ahogy írja: „ha ujjobban a Csatahoz, Tekintetes Fautor Uraim költségével készülnek, miért kell arrul szót tenni? Megmutatom én elégendőképpen, hogy az Isten Ecclesiája Lelki dajkáinak nem esik porban, Urok dicsőssége mellett megnyitott erszények.”⁶⁰ Czeplédi fontosnak érezte, hogy bizonyítsa mecénásai és a kassai polgárok előtt, hogy a református eklézsia erős vár, amely védi a híveket, s biztosítja őket arról, hogy adományaik nemes célt szolgálnak. Erre azért volt szükség, mert Csernátfalvi korábbi iratában azt igyekezett bizonyítani, hogy a kassai prédikátor tudatlan és felkészületlen, egy ilyen emberre pedig nem szabad az eklézsia vezetését bízni.

⁵⁸ RMNy 3148, B_{3a}.

⁵⁹ RMNy 3150, A_{1a}.

⁶⁰ *Uo.*, B_{2a}.

Csernátfalvi rövidesen kiadta újabb viszontválaszát: *Feles tized feletlen kilencnek véltő* (Kassa, 1664) címmel.⁶¹ E játékos cím feltehetően egy korabeli közmondásra utal: feles feletlent játszik, azaz gyermeki módra cselekszik.⁶² Ilyen értelemben tehát a röpirat „gyermekjátéknak” tartja Czeglédi munkáját. A polémia ezen hatodik darabjának tartalmából kitűnik, hogy szerzője azonos a hitvita előző katolikus munkájának, a *Jezsuita professzorának becsületi mellett kikelő hálaadó tanítványnak* a szerzőjével, aki Czeglédi István véleménye szerint Csernátfalvi István kassai, katolikus teológushallgató volt. Csernátfalvi ebben az írásában kijelenti, hogy továbbra is várja korábbi művére Czeglédi részletes válaszát, s felszólítja a kassai prédikátort, hogy határozza meg a polémia korábbi menete során már több ízben emlegetett szóbeli hitvita helyét és idejét, amelyen készen áll professzorával, Kis Imrével együtt részt venni.

Czeglédi újabb válaszáról és a tervezett hitvita megtartásáról nincs tudomása a szakirodalomnak, de Csernátfalvi feleletével körülbelül egy időben jelent meg Sámbar Mátyás *Orvosló ispitálya* (Kassa, 1664),⁶³ amely viszontválasz Czeglédi István *Barátsági dorgálás* című művére. Sámbar anonim munkája a kassai vita hetedik darabja, aminek címlapján olvasható bibliai idézetek arra utalnak, hogy a protestánsok eltévedtek az igaz hittől. A vitairat címének magyarázata, hogy a Pázmány *Nyolc okok* című művétől betört fejű Czeglédit isteni irgalmasságból orvosló ispitályba viszi egy Frater misericordiae.

A címlap háta üres, majd a következő lapon kezdődik az *Elöljáró barátságos köszöntés A. C. K. H. G. L. T. C. I. titkos barátomnak köszönetem után egészséges agyvelőt, és józanon észre való megtérést kívánok* címmel.⁶⁴ Zoványi Jenő úgy vélte, hogy Kis Imre írhatta az *Orvosló Ispitályt*.⁶⁵ Véleményét az *Elöljáró köszöntés* következő szavaira alapította: „Hogy pedig a Három kérdés nevű könyv tudós bölcs authorát [...] megvevesszőzted [...] ne véld azt, hogy unjuk [...] bolondságoddal mocskolódni és válasz nélkül bocsátani.”⁶⁶ Sámbar említett *Három kérdés* című munkája 1665-ben Kassán már másodízben jelent meg.⁶⁷ Zoványi szerint Sámbar aligha mondta volna saját magát bölcsnek és tudósnek. A fenti idézet azonban, tekintetbe véve, hogy az anonimitás látszatának megőrzése az egész kassai hitvita során az irodalmias szerepjáték része, nem bizonyítja, hogy

⁶¹ RMNy 3147.

⁶² „Feles feletlent – páros-páratlant, ti. Egy gyermekjátékot játszik.” O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., Gondolat, 1985⁴, 195.

⁶³ RMNy 3154.

⁶⁴ A monogram feloldása: A Cassai Keresztyén Helvetica Gyülekezet Lelki Tanítója Czeglédi István.

⁶⁵ ZOVÁNYI, i. m., 266.

⁶⁶ RMNy 3154, A_{4a}.

⁶⁷ RMNy 3205.

Sámbár nem lehetett a szerző. Czeglédi pedig későbbi viszontválaszában a *Redivivus Japhetkében* (Kassa, 1669)⁶⁸ éppen Sámbárt nevezte meg autornak, és őt tartja nyilván szerzőként a jezsuita rendi hagyomány is.⁶⁹

A főrész *Az első (–nyolc) okról* című fejezetekből áll, s viszontválaszt tartalmaz Czeglédi István *Barátsági dorgálás* (Kassa 1663) című művére. *Az első okról* című részben Sámbár cáfolja Czeglédi azon megállapítását, hogy a pápista vallás „huszonhárom dolgokban új” lenne. *Az első ok* további három alpontrattal egészül ki, ezek címei: *A kálvinista tudományok közül csak egy sincs a Szentírásban, Csak két Sacramentum vagyon, Az Úrvacsora nem áldozat?* A további fejezetek címei: *A második okról: Mert bátorságos, hogy a Pápista hitben üdvözülhetünk, A harmadik okról: Az hit dolgairól bizonyost nem tudhatni a Cálvinus Táborában, A negyedik okról: Hogy a Cálvinista Gyülekezet nem igaz Eklézsia, Az ötödik okról: A római eklézsiának igazsága tagadhatatlan, A hatodik okról: Hogy a Cálvinista vallásnak hamissága nyilvánvaló, A hetedik okról: Mert Cálvinus követői Hamis költsékekkel gyűlöltetik a Római eklézsiát, A nyolcadik okról: Hogy az úrvacsorának két szín alatt vételét ok nélkül állatják a Cálvinisták.*

A főrész után szatirikus közgyónás következik: *Confessio generalis*, azaz A. C. K. H. G. L. T. C. I. közgyónása, melyben maga szavaival vádolja magát, és szentenciát mond saját kárhoztatására. Ez Czeglédi nevében bűnvallásként, elítélőleg sorolja fel a keresztény tanítás legfontosabb közös helyeire vonatkozó, a *Barátsági dorgálásban* kifejtett nézeteket. A jezsuita szerző művének végére beillesztett szövegrész azt üzeni az olvasónak, mintha magát Czeglédit is meggyőzte volna a jezsuita érvelés, és ennek eredményeképpen az egész világ és a kassai református gyülekezet előtt a katolikus vallásgyakorlásra jellemző cselekedettel elismerné a Római Anyaszentegyház tanításának igazságát és ebből következően pápista hitre térne. A közgyónást *Conclusio* zárja, utána *Testamentum* címmel ugyancsak Czeglédi nevében írt szatirikus végrendelettel és szatirikus latin nyelvű sirverssel (*Epitaphium*) végződik a kiadvány. Horváth Lajos a befejező szatirikus részeket a „hitvitázás irodalmában” Sámbár eredeti ötleteként említette.⁷⁰ A szatíra azonban már jóval korábban is szokásos eszköze volt a hitvitáknak.⁷¹

Az *Orvosló Ispitályra* (Kassa, 1664) Czeglédi István évek múlva felelt *Redivivus Jafetke* (Kassa, 1669)⁷² című vitairatával. A polémia félbeszakadásának magyarázata a mű elején olvasható egy latin nyelvű részletben. Ebben ugyanis

⁶⁸ RMNy 3513.

⁶⁹ SOMMERVOGEL, *Bibliothèque...*, VII, i. m., 499.

⁷⁰ HORVÁTH, i. m., 60–69.

⁷¹ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998 (Humanizmus és reformáció, 25), 115–142.

⁷² RMNy 3513.

Dobraviczai Miklós, a kassai iskola praeceptorja elbeszéli, hogy Czeglédi azért nem válaszolt az *Ispitályra*,⁷³ mivel annak megjelenése után a nádor, azaz Wesselényi Ferenc kívánságának megfelelően Johann Rottall, Kassára küldött királyi megbízott és Dobai Székely András, Abaújszántó vármegyei esküdt, a kassai református gyülekezet kurátora megintette, hogy a jövőben ne adjon alkalmat arra a jezsuitáknak, hogy szitkokat írjanak ellene. Ugyanekkor a jezsuitákat is figyelmeztették, hogy ne kisebbítsék Czeglédi jó hírét, amit ha mégis megtesznek, Czeglédi is érvényesítheti a talio (szemet szemért) elvét. Minden bizonnyal e figyelmeztetés miatt szakadt félbe Czeglédinek Csernátfalvi Istvánnal folytatott vitája is. Most azonban megszüntették a megállapodást a jezsuiták. A szövegkörnyezetből következően elsősorban Patakról adtak ki „mocskolódást” Czeglédi ellen. Ez célzás az *X, ut tökre* (Kassa, 1667),⁷⁴ amelynek szerzője, Sámbar ekkor Patakon működött. Mivel korábban nem tehetette – írja Czeglédi –, most kénytelen felelni mindarra, ami annak idején az *Ispitályban* volt olvasható, s ezek után „ki tilthatja mégis meg a nyolc bástyájú Sion várának kikelését?”⁷⁵

A *Sion vára* (Patak–Kolozsvár, 1675)⁷⁶ e megjegyzés ellenére sem egyszerűen csupán a kassai hitvita következő darabja. Czeglédi már jóval a *Redivivus Japhetke* megjelenése előtt, 1666-ban a Kis Imre ellen írt *Egy veres tromfosdit játszó...sandal barátomnak...megpiricskeltetése* (Kassa, 1666) című vitáiratában készülőfélben lévő munkaként említette: „minden materiája kész a *Sion várának*, hogy abból örökké való kudartzotokra már egyszer rontassatok meg, csak az felrakás héja.”⁷⁷

A kötet kalandos kiadástörténete jól ismert a szakirodalomból: 1670–71-ben kezdték nyomtatni Patakon, 1671 októberében azonban a nyomdát össze kellett pakolni, felszerelését Debrecenbe szállították, s ott használaton kívül állt egészen 1705-ben bekövetkezett pusztulásáig.⁷⁸ A nyomdász Rosnyai János csak jóval Czeglédi halála után, 1675-ben Kolozsvárott fejezte be a nyomtatást az ottani fejedelmi officina betűivel. A sajtó alá rendező Czeglédi nevelt fia, Köleséri Sámuel debreceni lelkipásztor volt. Ő írta az Apafi Mihályhoz szóló ajánlást, s Czeglédinek az ajánlás után olvasható életrajzát, amit üdvözlő versek sokasága követ. Ezek a bevezető részek sem kapcsolják közvetlenül az *Orvosló ispitályhoz* illetve a kassai hitvitához a *Sion várát*, hanem két általánosabb kontextusban

⁷³ *Uo.*, 23–24.

⁷⁴ RMNy 3347.

⁷⁵ RMNy 3513, 25.

⁷⁶ RMK I, 1187.

⁷⁷ RMNy 3279, 70–71.

⁷⁸ TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 50–57; V. ECSÉDY, *i. m.*, 387–388.

helyezik el a néhai kassai lelkész posztumusz művét. Az életrajz és a versgyűjtemény tekinthető a később kibontakozó Czeplédi-kultusz alapvetésének. Elindítója és egyben markáns darabja a gyászévztized eseményeinek hatására megerősödő protestáns martyriológiának. Emellett pedig a katolikus–protestáns hitvitázást végleg eldőntő monumentális alkotásként ünneplik a munkát. Elég ennek szemléltetésére Szilágyi Tönkö Márton debreceni professzor néhány verssorát idézni:

„Itt vagyon elrejtve amaz nagy bombarda,
Melly miat Romának megrendül bástyája, [...]
Egész Babylonnak le-omol kőfala. [...]
Aquinas Thamásnak lészen szövő vászna,
Nagy Bellarminusnak izzadoz homloka,
Még kalauzságát Pazman is el-hadgya.”⁷⁹

A főrészt 25 fejezetben tárgyal egy-egy olyan teológiai közös helyet, amelynek egy-egy részproblémája gyakran fordul elő a legkülönbözőbb hitviták témájaként. Például: *A Szentírásról*, *A Christusról*, *Az Antichristusról*, etc. Az egyes fejezetek a következő, a fejezeteken belül többször ismétlődő szerkezetben épülnek fel. A *Feltöltött cél* egy-két tömör tételmondatban fejti ki a szerzőnek a szóban forgó kérdéssel kapcsolatos álláspontját. *A Christusról* szóló fejezetben például az *V. Feltöltött cél: Az Isten előtt csak egyedül Christus a közbenjáró*.⁸⁰ Az ilyen tételeket minden esetben középkori vagy kortárs katolikus teológusokra való hivatkozások erősítik meg. A *Magyarítás* megadja a tétel logikailag helyes értelmezését, s elhárítja az esetleges félreértéseket. Ezután az *Igazság állatás* bibliai idézetekkel, s azok egy-két szavas magyarázatával bizonyítja a kifejtett tétel helyes voltát. Végül az *Ellenvetések* a szóban forgó kérdésekben eltérő katolikus tanítások bizonyítására szolgáló bibliai helyekről mutatja ki, hogy azok katolikus értelmezése nem helytálló.

Ezzel a módszerrel a *Sion vára* több száz, gyakran vitatott teológiai témában katolikus teológusokra hivatkozva fejti ki a protestáns nézeteket, s ezekhez bőséges bibliai bizonyító anyagot rendel; a bibliai hivatkozásokkal megerősített, eltérő katolikus nézeteket pedig, amint mondtuk, a bizonyításukra szolgáló bibliai locusok helyes értelmezésével cáfolja.

A *Sion vára* tehát nem egyszerűen a *Redivivus Japhetke* folytatása, hanem az egész kassai hitvita befejezése. Sőt szerzője és kiadója szándéka szerint kálvinista részről egy alapvető kontroverz teológiai kézikönyvvel utólagosan lezárja a hitvitáknak

⁷⁹ RMK I, 1187, (****)_{3a}; RMKT XVII/10, 50.

⁸⁰ RMK I, 1187, 70.

azt az 1660-as évekbeli korszakát, amelyet Sámbar *Három idvességes kérdése* (Kassa, 1661)⁸¹ nyitott meg, s amelyek még a szellemi szabadság légkörében folytak.

A hitvitázás 1670 után már egészen más feltételek között zajlott.

A kassai vita darabjainak fontosabb adatai:

	Szerző neve	Vitairat címe	Kiadás helye, ideje	RMNy tétel	RMK I tétel
1.	Czeplédi István	<i>Baratsaghi dorgalas</i>	Kassa, 1663. július 21.	3080	1002
2.	Sámbar Mátyás	<i>Egy ven bial orrára való karika</i>	Kassa, 1664. január–február	3155	1018
3.	Czeplédi István	<i>Idős Noe becsületit oltalmazó Japhet-ke</i>	Kassa, 1664. március eleje	3149	1013
4.	Csernátalfi István	<i>Iesvita professoranak böcsületi mellett ki- kelő haláadó tanítvány</i>	Kassa, 1664. április 13. előtt	3148	1581
5.	Czeplédi István	<i>A' szó Iakob szava, de a' kezek Esav-e</i>	Kassa, 1664. június 1. előtt	3150	1579
6.	Csernátalfi István	<i>Feles tizet feletlen kilentznek vélő</i>	Kassa, 1664. júniusban	3147	1580
7.	Sámbar Mátyás	<i>Orvoslo ispitaly</i>	Kassa, 1664. júniusban	3154	1019
8.	Czeplédi István	<i>Redivivus Iaphetke</i>	Kassa, 1669.	3513	1082

9.	Czeplédi István	<i>Sion Vára</i>	Patak– Kolozsvár, 1675.	–	1187
----	-----------------	------------------	----------------------------	---	------

⁸¹ RMNy 2997.

**„ŐSI RUHÁT, IGÉT, SZÍVET MEG TARTOTOK”
A NEMZETI VISELET ÉS A KORONAŐRZŐ BANDÉRIUMOK
A 18. SZÁZAD VÉGI POLITIKAI DISKURZUSOKBAN***

1790. február 21-én Budára érkezik a magyar korona, amelyet még 1784-ben II. József szállíttat Bécsbe. A nevezetes eseményt költemények, röpiratok tucatjai ünneplik, és tetőfokára hág a magyar öltözet iránti lelkesedés is.¹ A koronát II. Lipót pozsonyi koronázásáig (november 15-ig) a vármegyék nemesi bandériumai őrzik kéthetes váltásban.² E koronaőrző bandériumok díszöltözetei³ látványosan reprezentálják a józsefi törekvésekkel szembeni politikai demonstráció eszközeként használt nemzeti viseletet. Ez a viselet egyszerre tekinthető rebellis és konzervatív jelrendszernek. Konzervatív, hiszen a „magyar nemesi mozgalom”⁴ egy már létező hagyomány elemeit felelevenítve és idealizálva, illetve az ősi rend helyreállítására hivatkozva alapozza meg a magyar viselet kultuszát. A „Ruha” ebben a képzetkörben a „Nyelv” és a „Törvény” mellé helyeződik – ahogy ez például Baróti Szabó Dávidnak a vármegyei bandériumok fővezérért, Orczy Lászlót megszólító epigrammájából is kiderül: „A’ Törvény, Ruha, Nyelv, a’ Nemzet’ bélyegi. – Régi / Törvényünknek erőss visz’a hozója valál. / Bé-vezetéd ezután Magyar Öltözetünköt-is. Hozzád / Már Nyelvünk folyamik. Jaj! beteg; Orczi, segítsd: / Hogy kül’ bel’ díszét ismét jó karba vezetvén, / Mondhasd: haldoklott a’ Magyar; általam, él.”⁵ Ugyanakkor rebellis, hiszen úgy jelenik meg a kor politikai diskurzusában, mint gyors és radikális szakítás a józsefi korhoz kötődő, idegen eredetű

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ KERESZTESI József, *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*, Bp., Ráth Mór, 1868, 184.

² SÁGVÁRI György, *Gárdák, díszbandériumok Budavárban*, Tanulmányok Budapest Múltjából, 29(2001), 185–204, 200.

³ A harminchárom vármegyéből verbuválódott harminc nemesi bandérium díszöltözetéről már 1791-ben megjelenik egy viseletalbum: *Abbildung der hungarischen edlen Banderisten, wie sie im Jahre 1790 bey Gelegenheit des Landtages in Ofen und Pest, und dann bey der Krönung Seyner Majestät Leopold des Zweyten in Preßburg aufgezogen sind.*, Lipcse, Pest, Buda, Kassa, 1791.

⁴ Lásd: BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi?*, Bp., Gondolat, 1978, 64–104.

⁵ *M. B. Orczy László Úrhoz* = BARÓTI SZABÓ Dávidnak *Meg-jobbított, 's bővített Költeményes Munkáji*, II, Komárom, Weinmüller, 1802, 61.

divatokkal.⁶ 1790-ben egyes vármegyékben az akasztófa alá hordott földmérési iratokkal együtt német ruhák és kalapok is máglyára kerülnek.⁷

A nemesi mozgalom ruhával kapcsolatos vélekedései, öltözködésről kialakított ideológiája szorosan összekapcsolódik a „republikanizmus” politikai nyelvével.⁸ Az 1790-es évek elején már hagyományra tekint vissza a magyar viselet és az idegen módi szembeállításának a „republikánus” nyelv szótárának segítségével történő értelmezése a magyar politikai gondolkodásban. Rendszerezett formában jelennek meg ezek a politikai toposzok a józsefi politikával már a nyolcvanas évek elején szembeforduló Ányos Pál szövegeiben, így például *A régi magyar viseletről* című költeményében: „Ó, szerencsés Spárta, Likurgus atyáddal, / Ki mennyei lelkét közlötte hazáddal, / Nem hordtad te szomszéd nemzetek ruháját, / Azért követted úgy őseid példáját.”⁹ A 18. század végének szerzői gyakran rokonítják Spárta (utópikus) politikai rendszerét a *Titulus Nonus*ban felsorolt kiváltságokkal rendelkezők összességével, a *natio Hungaricá*val, az eszményített spártai polgár erejét a magyarok harci virtusával. A vitézi virtusnak ezzel a kultuszával – ahogy ezt Csetri Lajos megállapítja – „együtt jár az egyénnek a nemzeti közösség alá rendelése, egy »durva« és egyszerű, arisztokratikus társadalom- és erkölcsfelfogásra épülő nemesi demokráciának az eszménye”. Ez a képzetkör többnyire azzal a politikai nyelvvel kapcsolódik össze, amelyet Csetri „spártai típusú plutarkhizmusnak”

⁶ NAGY Rózsa, *Magyar viselet a XVIII. század végén és a XIX. század elején*, Bp., Neuwald, 1912, 6. A franciás hatás az öltözködésben bécsi közvetítéssel a 18. század második felétől kezd el hódítani, és a '70-es és '80-as években gyakorolja a legerősebb befolyást a magyar divatra.

⁷ MARCZALI Henrik, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, I. Bp., MTA, 1907, 47–48.

⁸ A „politikai nyelv” kategóriája a „Cambridge School” esztétörténésztől, J. G. A. Pococktól származik, aki a kifejezésen „idiómákat, retorikákat, a politikáról való beszéd módjait, különböző nyelvjátékokat” ért, amelyeknek megvannak „a saját szótárai, szabályai, előfeltevései és implikációi, tónusa és stílusa”. Bár néhány „nyelv” sikeresen kizárhat másokat, ám a politikai diskurzus alapvetően többnyelvű. Pocock érdeklődésének középpontjában ennek megfelelően nem maguk a megnyilatkozások, hanem azok a „nyelvek” állnak, amelyekben maguk a megnyilatkozások megszületnek. J. G. A. POCK, *The concept of language and the „métier d'historien”: some considerations on practice* = J. G. A. P., *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*, Cambridge, Cambridge U. P., 2009, 87–105, 89. Pocock szerint a „politikai nyelvek” nem jelentenek például az ideológiákhoz hasonló zárt paradigmát, csupán sajátos mintázatok, „változatos és változékony alakzatok”, amelyek strukturálják valamilyen módon a politikai gondolkodást. Lásd: SZÜCS Zoltán Gábor, *A diskurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet*, Miskolc, ME Politikatudományi Intézet, 2008 (Műhelytanulmányok, 2), 16. A „politikai nyelv” kifejezést a dolgozatban a fenti értelemben használjuk. E témakörben máig alapvető munkának számít Pocock „republikánus” hagyományról szóló könyve: J. G. A. POCK, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, New Jersey, Princeton, 1975.

⁹ ÁNYOS Pál, „A régi magyar viseletről”: *A nagyszombati nemes ifjúsághoz = „Higgy, remélj, szerszess!”: Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei*, szerk. JANKOVICS József, SCHILLER Erzsébet, Veszprém, Vár Ucca, 2008 (Vár Ucca Műhely Könyvek, 16), 59.

nevez, és amely egészen a 19. század elejéig jelen van a nemesség politikai kultúrájában.¹⁰ Ányos költeményében „spártai republikánus” nyelven szólal meg a nemzet „eredetközösségi” felfogása, amely az identitás, a nemzeti karakter és az ősök szokásainak megtartását (azaz a kezdettel való azonosságot) a ruházat változatlan megőrzésével véli elérhetőnek.¹¹

A költemény egyik – a fenti sorokhoz fűzött – lábjegyzete egy olyan követelésnek is hangot ad, amely majd 1790-ben tesz szert nagyobb jelentőségre: „Likurgus 6-dik törvénye arról szól, hogy még az idegen ruházatot készítő mesteremberek is tiltassanak el Spártától. Mely hasznos törvény!”¹² 1790-ben ugyanis határozottan felvetődik az igény a magyar viselet törvény általi szabályozására. Gvadányi József például terjedelmes, verses országgyűlési röpirata utolsó oldalain intéz felhívást ez ügyben a diétához: „Madárt nem esmérjük másképp, tsak tollárúl, / Ki micsoda nemzet, láttuk gúnyjárúl, / Ne járjon magyar úgy, ki mint czitront árúl, / Nemzetem Törvényt tégy, kérlek, a’ ruhárúl.”¹³ Miller Jakab Ferdinánd német nyelvű röpirata ugyancsak arra a konklúzióra jut, hogy a magyar országgyűlésnek – Bern rendelkezéseinek mintájára – törvényt kell alkotnia a nemzeti viselet megtartása érdekében. Amennyiben a magyarok visszafogadják nemzeti viseletüket, a patriotizmus – görög és a római módra – a vallást, az alkotmányt és a szokásokat is áthatja majd. A röpirat tehát a „fegyveres köztársaság” és az antik hazafiasság példáját hozza fel a szabályozás szükségességének bizonyítására.¹⁴ 1790 végén aztán – a Hadi és Más Nevezetes Történetek tudósítása szerint – az országgyűlésen is előke-rül a magyar viselet kötelezővé tételének ügye: „A’ Magyar öltözetet tárgyazó végzésnek ide megy ki az értelme: hogy a’ mind két nemen lévő Magyar Nemesség, főkép’ a’ kik tisztségeket viselnek, *ezenül is* a’ nemzeti köntöst viseljék.”¹⁵

¹⁰ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 63, 69.

A továbbiakban ezt a nyelvet – Takáts József nyomán, aki a „spártai plutarkhizmus” hagyományát a „republikanizmus” cambridge-i terminusával azonosítja – „spártai republikánusnak” nevezzük (jelezve azt is, hogy ez a fogalom a „republikánus” nyelvnél szűkebb jelentésű). Lásd: TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat Kiadó, 2007, 171–201.

¹¹ Lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 235.

¹² ÁNYOS, *i. m.*, 59.

¹³ [GVADÁNYI József], *A’ mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása a’ mellyet Egy Isten mezején lakó Palócnak színlése alatt írta azon buzgó szívvel bíró Hazafi, a’ kinek pennájából folyt ki a’ Falusi Nótáriusnak Budára való Utazása*, Lipsiában, Weber Simon Péter, 1791, 288.

¹⁴ [MILLER Jakab Ferdinánd], *Gedanken über die Nationaltracht der Frauenzimmer in Ungarn und einige andere Gegenstände wider das berüchtigte Buch Ninive*, [1790]. Lásd: KOVÁCS Dénes, *Gróf Gvadányi József élete és munkái*, Bp., Neuwald, 1884, 63.

¹⁵ Hadi és Más Nevezetes Történetek, III, Bécs, 1790, 696. Lásd még: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888, 558.

Hamarosan nyilvánvalóvá válik azonban, hogy II. Lipót nem támogatja a magyar viselet kérdésének törvényi szabályozását. A Ferenc trónörökös „elnöklete alatt tartott tanácskozásban nagyon udvariasan kimondták, hogy a király megmutatta, mennyire szereti a magyar ruhát, de nem a ruha, hanem az erény teszi a nemzetet”.¹⁶

A „republikánus” nyelv a mértékletességgel, az erkölcsösséggel hozza összefüggésbe az idegen ruhával szembeállított nemzeti viseletet. Ez az azonosítás Ányos költeményében is feltűnik: „Együgyű öltözet, csinos tisztasággal, / Mértékletes élet, igaz jámborsággal. / Erkölcsök szállása, nem pedig gőgösség, / Melyet vétek követ, s végtére szegénység.” Az elpuhultsággal és az amoralitással azonosított „Pipes ruházat” alapvetően idegen a magyarságtól: „Nem kedvel az erkölcs szagos keszkenőket, / Pipes ruházatot, nyakakon kendőket.”¹⁷ Az ilyen módon elképzelt, ideális nemzeti öltözet egy olyan kifelé zárt társadalmat feltételez, amelyben a külföldi divatok eleve idegenként és a saját közösségre nézve veszélyforrásként jelennek meg. A közösséget fenyegető morális elfajulás ellenszerét Édes Gergely is a nemzeti viseletben találja meg: „Járj nosza gondosbbann, járj hát Magyarom magyarosbbann, / Véredet el-ne hibázd; rossz ha van aba, ki-rázd. / Tartsd-meg ama’ Virtust, Őseidről rád maradot / juszt, / Mellyel hírt ’s nevet ők voltak örülve nyerők.”¹⁸ Az idegen szokások okozta elpuhultság és nemzeti hanyatlás mint társadalmi-politikai probléma Kazinczy Ferenc 1790 körül írott leveleiben ugyancsak a „republikánizmus” nyelvének keretein belül fogalmazódik meg. Kazinczy – a köztársaságkori Róma bukásának mintáját követve¹⁹ – hanyatlástörténeti narratívába illeszti az 1790. évet megelőző időszakot, mégpedig úgy, hogy a romlás okát a „nap-paizsok alatt, le-vontt süvegekkel, fel-tornyozott hajjal, tarka strimfliben” sétálgató „el-asszonyosodott, el-puhúlt” népben mutatja fel.²⁰ A „republikánus” nyelvben a római szabadság bukása egyben a római erény végét is jelenti, azaz *libertas* és a *virtus* között axiomatikus kapcsolat tételeződik.²¹ A szabadság hanyatlását az idegen divatok, szokások, nyelv stb. átvétele okozza, amely elpuhultsághoz, pártoskodáshoz, a virtus elsorvadásához, majd pedig a nép végze-

¹⁶ MARCZALI, *i. m.*, 532. Lipót egyébként már Toscanában sem tartja helyesnek a kérdés törvényi szabályozását: *A’ Toskánai Fejedelem’ Leopold Fő-Hertzeg’ rendelése; az Ország lakosinak öltözetjeiről*, Minden Gyűjtemény, 1790, IV, 384.

¹⁷ ÁNYOS, *i. m.*, 59–60.

¹⁸ XXII. *Enyelgés, Egy idegen köntösben bujálgató Szerető Széphez 1786-benn* = ÉDES Gergely *Enyelgései*, Pozsonbann, Wéber Simon Péter betűivel, 1793, 34.

¹⁹ Lásd MONTESQUIEU, *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, ford. SZÁVAI János, Bp., Magyar Helikon, 1975, 85.

²⁰ KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1960 (Kazinczy Ferenc Összes Művei), 82.

²¹ Eric NELSON, *Republican Visions = The Oxford Handbook of Political Theory*, eds. John S. DRYZEK, Bonnie HONIG, Anne PHILLIPS, Oxford, Oxford U. P., 2006, 193–210, 194.

tes elkorcsosulásához vezet. Kazinczy a Spárta-toposzt felelevenítve kapcsolja össze az idegen divatok követését a „visszavonásnak”, a *discordiának* a nemesi nemzet politikai testét felbomlasztó hatásával: „A’ ki-állott veszedelmek tanítottak-meg bennünket, hogy az Egyenletlenség, Versengés, a’ külföldi Asszonyok, öltözet és szokás, a’ Spártai mértékletességtől – miért Spártai? – a’ Magyar mértékletes-ségtől való el-távozás olly közelnnyire ragadta végső el-pusztulásához Hazánkat, hogy még neve el-törlésétől is méltán retteghetett.”²² Nyitra vármegye egyik 1790. évi körlevele nagyon hasonló elképzelésnek ad hangot, amikor a hivatalosság, vagyis a municipális politika szintjére emeli a republikánus nyelv keretein belül megfogalmazódó hun-szkíta életideált: „A szkithák szigorú élet s nevelési módja hajdan megrettenté vala Európát. De elenyészik ezen erő, midőn a nemzet idegen népek viseletét, erkölceit majmolja; midőn egyedül színi játékokra, zenére, a társalgás élveire ügyelve, a szabadságot és törvényeket elfeledi; midőn az erő rövidségére tulságosan művelődni vágyván, nevetség tárgyává leszen. [...] Fiaink gyöngéden tartott kezei csak a kéjek ingerlésére, nem pedig, mint a nemzeti erkölcsök igénylik, fegyver villogtatására, lesznek alkalmas eszközökké. Elhagyván tehát a puha életmódot, térjünk vissza az őshire; gyakoroljuk magunkat az erényben, és férfiakká leszünk, kik megérdemlik, hogy a megnyilandó országgyűlésen necsak meghallgattassanak, hanem kívánataikat meg is nyerjék; leszünk a hazának s az új fejedelemnek védoszlopaivá.”²³

A korona mint nemzeti szimbólum hazahozatala a régi rend helyreállításaként, a „republikánus” szótár szerint a *concordia*, a társadalmi harmónia visszaállítása-ként jelenik meg.²⁴ A rendek II. Lipótban is a józsefi sérelmek orvoslásának, a nemzet és az uralkodó között megbomlott egység helyreállításának a garanciáját látják. Az „ősi alkotmány”²⁵ és a nemzeti attribútumok visszanyerése ugyan gyakran jelenik meg „republikánus” vagy „spártai republikánus” nyelvi keretben, ám az az idea, hogy az alkotmány helyreállítása a korona hazatérése (és az ezt követő események) révén megvalósul, a rendi nemzeteszme történeti-jogi alapjaihoz kötődik,²⁶ és egy, a „republikánizmusnál” általánosabb érvelési módot jelent, amely 1790-ben összekapcsolódik az államra és a közös nyelvre mint etnokulturális elvre építő nemzetfogalmakkal is.²⁷ Az abaúji koronaörzöket üdvözlő Baróti Szabó-

²² KAZINCZY, *i. m.*, 84.

²³ HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, VIII, Bp., Heckenast, 1873, 9–10.

²⁴ NELSON, *i. m.*, 197.

²⁵ Erről lásd: J. G. A. POCKOCK, *The Ancient Constitution and the Feudal Law*, Cambridge, Cambridge U. P., 1957.

²⁶ Erről lásd: POÓR János, *Király, rendek, rendi alkotmány a kora újkori Magyarországon*, Café Babel, 65(2011), 83–91, 85.

²⁷ DEBRECZENI Atila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 220–221.

költeményben a korona az alkotmányosság helyreállításának különböző aspektusait fogja össze: „Meg-jött Szent Koronánk, és vele visz’a-jött / A’ volt régi szokás, nyelv, ruha; visz’a jött / A’ már számkivetett víg öröm.”²⁸ Itt a nyelv mellett központi helyen szerepel a viselet és a szokás is, amely jelentheti például a táncot, az erényeket és egyéb külsődleges nemzeti jellemzőket, de jelentheti szimbolikusan a *Tripartitum*hoz és a szokásjoghoz fűződő hagyomány és gyakorlat jogaiba való visszahelyezését is. A közösséget a szokásaiban és intézményeiben konstituáló²⁹ „ősi alkotmány” helyreállításának szertartásos aktusát reprezentálják maguk a vármegyei koronaőrök is, akiket így magasztal egy korabeli alkalmi költemény: „Titeket ó Magyarok méltó maradékaik a’ kik / Ősi ruhát, ígét, szívet meg tartotok, és még / Más diszt-is. ’S ugyan adjon elé énnékem az, / a’ ki / Meg veti ezt, olyly öltözetet, melyly szebb / legyen ékesb / Pompásb, és kényesb mint a’ magyar öltözet.”³⁰ Molnár János *Erdélyi Kárméntája* az „ősi alkotmány” fundamentumát – a harci erényekre utaló „tör” motívumával kiegészítve – szintén a nemzeti viselet, nyelv és szív hármasságában látja: „Szittyai Klára, tőlünk függ / A’ Magyar Szerentse: / Eleink, őseink Képeket / A’ szemünk tekintse: / Szív, ruha, nyelv, tör együtt jár”.³¹ Kazinczy ugyancsak az „ősi alkotmányhoz” kötődő érvelésmódot és a „republikánus” nyelvet használja a konstitúció és a megbomlott rend helyreállításával kapcsolatban Prónay Lászlóhoz írott levelében: „tudom, hogy ezek a’ külső jelenségek nem tsalhatatlan jelei annak, a’ mit mutatnak: de ki ne fakadozzon öröm-sikoltozásra, midőn el-rontsoltt, el-taposott Nemzetünk ismét fel-emeli a’ porból fejét, és vissza-vévény Nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a’ mik ditső Eleink voltak”.³² A banderisták díszes uniformisa Rosenbacher Ferencben is az ősök „képét” hívja elő: „Piros szép kalpagot nagy eszű fejeken / Ég-színű ruhákat nagy lelkű tiszteken, / Tzifra paripákon és rojtos nyergeken, / Azt vélnéd hogy ülnek szép ősid helyeken. / Forr benne Scythá vér, és Nemes tekintet / Megmaratt benne a Magyar természet.” *Örvendetes lantotskájában* ki is nyilvánítja, hogy a – méltó utódokként dicsérhető – pozsonyi koronaőrök feladata a nemzeti viselet által jelképezett „ősi alkotmány” védelme, a nemesi szabadságok megerősítése: „Tudod mért van veres Kalpagba szép fejed? / Tudod mért ég színű Pompás öltözeted? / Hogy kész légy érette ontani véredet, / Támoszszad e mellett arany

²⁸ BARÓTI, i. m., 79.

²⁹ SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Bp., Osiris, 2005, 42.

³⁰ *Versek melylyekkel a’ tekintetes nemes Zemplén vár-megyei nemesek meg-tiszteltettek midőnn a’ szent koronát öröznék Budánn pünkösöd-havábann*, Pest, 1790, 6.

³¹ *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár. Források. Régi Kortársaink, 7), 113.

³² KAZINCZY, i. m., 83–84.

törvényedet, / Ebben a kettőben leled az ügyedet, / Másképp le teheted szép Magyar nevedet.”³³

Míg a korona hazahozatalát egyöntetű lelkesedéssel ünneplik a kortársak,³⁴ addig a nemzeti viselet divatját, a koronaőröket és ünnepi öltözetüket olykor ellenérzés fogadja. Decsy Sámuelnek a koronáról szóló könyve (amely egyébként azzal a szándékkal íródott, hogy leszámoljon a „királyi koronánknak mennyei eredetéről koholtatott hazug” hírekkel), például összeveti a hajdani bandériumokat az 1790. év koronaőrzőivel: „Amazok váratlan ’s kedvetlen vendégekkel szállottanak szembe; ezek pedig kedves és szív szakadva ohajtott kintseknek szemlélésére gyülekeztenek öszve – Amazok a’ Márs vérrel párolgó piatzára szállottanak ki; ezek pedig honnyai királyainknak ditsőséges lakó helyén gyüllöttek fel – E’s így olly szembe ötlő külömbség volt a’ hajdani Bandériumok és ezen korona őrizetére rendeltett nemes seregek között, mint a’ fekete és a fehér szín között.”³⁵ Decsy ugyan – az 1790. évi jelenségek történeti kontextusba ágyazásával – nyilvánvalóvá teszi a bandérium intézményének funkcióváltását, ám azt is hangsúlyozza, hogy az összevetéssel nem célja megsérteni a nemesi koronaőröket, akik mégiscsak méltóak arra, hogy helyet kapjanak a történeti emlékezetben. Az egyenruhák elkészítésének, az elszállásolásnak költségeit illetően viszont nem hallgatja el ellenérzéseit: „ha a Királyi koronánknak őrizete, három ’s négy esztendeig így tartott volna, sok Vármegyéknek és virágzó familiáknak kolduló botra ’s tarisznýára kellett volna szorúlni”. Majd egyértelműen a díszes magyar ruhák túlzásba vitt divatját veszi célba: „Jó és ditsíretre méltó volt nemes hazánkfiaiban a’ köz jó mellett való buzgoság, de ártalmas az öltözetben való bujálkodás, hasonló a’ testben esett fenéhez, a’ melly mind inkább inkább nevededik, ’s érezhetetlenül emészti meg az embert.”³⁶ Decsy nem csupán a mértékletesség erényének fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem azt is hangsúlyozza, hogy a külsődleges jelek egyoldalú és túlzott használata bomlasztó hatással lehet a nemesi nemzet számára. Ehhez bőségesen merít a „republikánizmus” nyelvére jellemző divat- és luxuskritikát megfogalmazó érvekészletből is, amely a pazarlás közösséget megrontó politikai és morális következményeit hangsúlyozza. Ez a típusú érvelés a módosabb és tekintélyesebb vármegyei nemesség reprezentációs célú túlköltekezésével az „együgyűség” és a

³³ ROSENBACHER Ferenc, *Örvendetes lantotska mellyel a’ tekéntetes nemes Posony vármegye’ gyöngy képét viselő nagy lelkű, méltóságos, nemes, és nemzeti korona-őrző vitézséget Budára való pompás jöveletekor meg-tisztele Rosenbacher Ferentz*, Pesten, Trattner, 1790, 6, 15.

³⁴ DUGONICS András *Följegyzései*, kiad. ifj. SZINNYEI József, Bp., Franklin Társulat, 1883, 61–65.

³⁵ DECSI Sámuel, *A’ magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája*, Bécs, 1792, 1–2, 294. Lásd még Kazinczy önironikus megjegyzését saját „felüléséről”: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei), 632.

³⁶ DECSI, i. m., 295, 392.

mértékletesség ideálját állítja szembe. Ugyanakkor az egyszerűség – öltözettel kapcsolatos – követelményét Decsy már nem az ősök harci erényeivel vagy a spártai mintával kapcsolja össze. A luxust és a pazarlás okozta elkorcsulást egyrészt gazdasági kontextusba helyezi, másrészt pedig a nyelv és azon keresztül a tudományok, a műveltség hanyatlásaként jeleníti meg. A „republikánus” nyelv hanyatlástoposzának alkalmazása tehát itt már egészen más célokat szolgál, mint a spártai (vagy éppen római) erényeket az ősi magyar erényekkel azonosító érvelésekben.

A Budára sereglő banderistákról hasonlóan vélekedik – a magyar viselet divatját és a korona hazatérését egyébként lelkesen ünneplő³⁷ – Péczeli József is: „Sok levelekből értjük, melly pompás öltözetekben mentek légyen Budára a’ Pest, Heves, Nógrád Vármegyei Nemes Urak a’ Koronának őrzésére. [...] Hát azt ki írhatná le, melly nagy költséggel készülnek a’ Mágnások ’s Nemes Urak a’ Juniusnak 6-dikán bé-állandó Ország-gyűlésére? Némellyeknek száz két száz ezerben fog állani köntösök, ’s egy hintóbéli lovaik. – Mind jó ez is Nemes Haza! de még is jobb volna, ha annak a’ sok száz ezernek, mellyet drága posztókért ’s paszamántokért adunk, ’s mellyel tsak az idegen Kalmárokat gazdagítjuk ’s Hazánkat szegényítjük, tsak egy tized részét arra fordítanánk, a’ mi Hazánknak nem egy két hónapig tartó fényes pompát, hanem örökös ditsőséget szerezne.”³⁸ Péczeli a „csinosodás” nyelvére jellemző ökonomista érveléssel kárhoztatja a nemesi pompát. Ebben az argumentációban már az az elképzelés is benne rejlik, amely a különböző népek, nemzetek sikerességét a gazdaság állapotától teszi függővé. A „csinosodás” nyelve kiemeli a kereskedelem fontosságát: az emberi nem története különböző stációk sorozata, és az emberiség (illetve az egyes népek) a vadság állapotából az erkölcsök, szokások finomodásával, a kereskedelem előtérbe kerülésével a társiasság, a csinosság állapotába jutnak el.³⁹ A kereskedelem és a nemzet boldogságának összefüggése egyébként is gyakran tűnik fel a Mindenés Gyűjteményében, mégpedig elsősorban azokban a szövegekben, amelyek a jezsuiták könyvismertető folyóirata, a *L’Esprit des Journalistes de Trévoux* recenzióinak a fordításai.⁴⁰ A luxus fogalma tehát két különböző jelentéskörbe helyezve jelenik meg a korabeli politikai diskurzusban. Egyfelől – a „csinosodás” programjába illeszkedve – olyan hasznos dologként, amely pallérozza az embereket, finomítja korábbi vadságukat és kiegyengeti darabos erkölcsüket. Ez a felfogás – a keresztény, illetve a republikánus erkölcsi rigorozitással ellentétben – pozitív fényben láttatja az önszeretetet és az önmagunkkal való foglalkozást. Másfelől – és a bandériumok öltözetével kapcsolatos

³⁷ Lásd *A’ Magyar Koronához* című költeményét: Mindenés Gyűjtemény, 1790, III, 279–283.

³⁸ [PÉCZELI József], *A’ Koronát Őrző Bandériák*, Mindenés Gyűjtemény, 1790, IV, 104–107, 104–105.

³⁹ Erről lásd: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2007, 19.

⁴⁰ PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák: a francia és a magyar felvilágosodás*, Bp., Balassi, 2000, 194.

diskurzusban ez dominál – káros „pompázásként”, amely pazarláshoz, elpuhultsághoz, ezen keresztül az erkölcsök romlásához, végső soron pedig a politikai közösség bukásához vezet. A luxus itt tehát legalább annyira politikai és erkölcsi, mint gazdasági kontextusba helyezett fogalom.⁴¹

A pazarlás és a mértéktelen pompa gazdaságilag káros hatásainak kiemelése Decsy és Péczeli munkáiban a „csinosodás” propagandáját szolgálja. A pazarlás megszüntetése, a mértékletesség megteremtése az anyagi gyarapodás esélyét, amely aztán dicsőséget szerezhet a nemzet számára. Péczeli ajánlata erre a célra egy francia mintájú „Tudós Társaság”, amely elsősorban a magyar nyelv művelésén keresztül teremtené lehetőséget a hazafiság erényének gyakorlására: „Melly boldog lenne Hazánk, ha azok a’ Mágnások, a’ kiknek Diétai pompájok 80. 90. ezerbe felkerül, ’s a’ melly pénz többnyire mind ki megy a’ Hazából, vagy idegen Vendégfogadósoktól nyelettetik-el, tsak harmad részét fordítanak arra, hogy egy Magyar Társaság állíttassék született nyelvünknek gyarapítására, ’s az által egész Hazánknak boldogítására”.⁴² Decsy pedig arra tesz javaslatot, hogy a vármegyék – királyi engedéllyel és a bécsi nemesi testőrség mintájára – állítsanak fel egy-egy „nemes sereget”. E „seregek” nem csupán „mindenféle hasznos tudományokban” és a „szép mesterségekben” jeleskedhetnének, de „az ifjúság nevelésről való tudományban” is elől járhatnának, hiszen ezek nélkül „senki jó ember, jó hazafi, és jó keresztény nem lehet”.⁴³ Decsy itt már egyértelműen a „csinosodás” nyelvén beszél, és a „csiszoltságot” fordítja szembe az ősök katonai erényeinek tiszteletére építő „republikánizmus” érvrendszerével. A tudományok művelésével a nyelvet és az erkölcsöket pallérozó „nemesi seregekről” alkotott elképzelés nemigen hozható összhangba a véráldozat nemesi kiváltságokat (az *aura libertast*) megalapozó intézményével. A főként „republikánus” jelszavakkal fellépő banderisták készek vértüket ontani a hazáért, amelyet 1790-ben elsősorban a hazatért korona testesít meg. Ez az érvrendszer az antik köztársasági erények felelevenítését hangsúlyozza – középpontban a fegyverhasználat és -birtoklás jogával.⁴⁴ A Heves és Külső-Szolnok bandériumait vezető Orczy József éppen ezen a nyelven szólal meg a koronaörzökhöz intézett beszédében: „A hazánkhoz tartoztunk különös fedhetetlen hívességgel, annak boldogulását és törvényeinknek állandóságát, hogy véreinkkel is

⁴¹ Lásd Istvan HONT, *The Early Enlightenment debate on commerce and luxury = The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, eds. Mark GOLDIE, Robert WOKLER, Cambridge, Cambridge U. P., 2008, 379–419, 379–380.

⁴² PÉCELI, i. m., 105.

⁴³ DECSY, i. m., 393.

⁴⁴ J. G. A. POCKOCK, *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete brit perspektívából*, ford. HORKAY-HÖRCHER Ferenc = *A koramodern politikai esztétörténet cambridge-i lát képe*, szerk. HORKAY-HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 223–242, 239.

készek vagyunk védelmezni, ezen ruházatunk is bizonyos jelensége, midőn veres színünk példázza, hogy vérünket hazánkért, törvényes szabadságunkért kiontani készek vagyunk; a fekete pedig azt, hogy haláltól sem irtózunk; arannyal azért kívántunk tündököltetni, hogy az legtisztább adománya a föld gyomrának, szinte olyan próbát kiállhatóvá tegyük hazánkhoz vonzó szívünket.” A jegyzőkönyv szerint a hallgatóság ebben a beszédben látta „visszatérni hajdani hadverőinknek szokását, midőn t.i. az útközet előtt nyomos és nemzetünkhöz alkalmazott szavakkal seregeiket nagy cselekedetekre fölgerjesztették”.⁴⁵ Az önmagukat kormányzó szabad emberek (a magyar kontextusban természetesen: a nemesség) csak egy szabad államban (*civitas libera*) érhetik el a cselekvőképességnek azt a szintjét, amely az erényes cselekedetek végrehajtásához szükséges, és ezeken keresztül a dicsőséghez vezet.⁴⁶ Amíg a banderisták és a magyar ruhákba öltöző, ünneplő nemesek egyértelműen a szabadság és hazafiság pozitív és aktívan cselekvő ideáját hirdetik (és ez – a helyzettől függően – magában foglalja a katonai erények gyakorlását is), addig a „csinosodás” programja a „kevély szabadság, függetlenség helyett civilizált érintkezési formákat, nyugodt, derűs együttlétet, csiszolt és udvarias társalgást teremt”.⁴⁷ Decsy és Péczeli a „csiszoltság” érvrendszerét „republikánus” toposzokkal keveri. Ez jórészt azzal magyarázható, hogy a kor politikai köznyelve a republikanizmus, így ha hatást akar valaki a munkáival kifejtetni, kénytelen – legalábbis retorikai szinten – ezt a nyelvet is működésbe hozni.

A fenti példákból látszik, hogy a korona körüli ünnepi eseményeket, a koronaőrök és a nemzeti viselet kérdését a kor szerzői legalább három politikai nyelv segítségével próbálják meg értelmezni. Amíg a ruházatról szóló diskurzusban általában a „republikánizmus” a domináns nyelv, addig a korona hazahozatala körüli ünnepi aktusok interpretációjában (a koronában látva a korábbi rend helyreállításának biztosítékát) a „republikánus” szótár szorosan összekapcsolódik az „ősi alkotmányra” hivatkozó érveléssel. A nemesi bandériumok kritikája jórészt a „csinosodás” nyelven szólal meg. A „republikánus” érvrendszer szerint a koronaőrök drága uniformisai a dicső ősök katonás erényeit és pompáját jelképezik. Ezt a pompát Decsy és Péczeli – éppen a „republikánus” érvrendszer elemeit (az egyszerűséget, a mértékletességet, az elpuhultságot stb.) felhasználva – pazarló és társadalmilag káros luxusként ítéli el. Jól látható tehát, hogy a „republikánizmus” nyelve (mint a politika korabeli köznyelve) hatékonyan alkalmazható egymástól lényegesen eltérő politikai programok melletti érvelésre is. E három nyelv tehát párhuzamosan működik a korabeli politikai diskurzusokban, sőt gyakran egy-egy szövegen belül is összefonódnak egymással.

⁴⁵ MÁRKI Sándor, *A koronaőrző nemesek naplója 1790-ből*, Századok, 1881, XV, 335–343, 337, 339.

⁴⁶ NELSON, i. m., 194.

⁴⁷ KONTLER László, *Az állam rejtelvei: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Bp., Atlantisz, 1997, 188.

KÖLCSEY EGYHÁZI BESZÉD CÍMŰ ÍRÁSÁNAK KELETKEZÉSE ÉS MÁJER JÓZSEF PRÉDIKÁCIÓJA*

Kölcsey Ferenc *Egyházi beszéd* címen ismertté vált írásának keletkezéstörténete 1823-ra nyúlik vissza. Kölcsey és Szemere Pál közös folyóirata, a *Minerva* (később *Élet és Literatura*) szerkesztési elveinek és tartalmának kialakítása során 1823 júniusára a két barát lényegében eldöntötte, hogy a lapban megjelenő írásokról, vagy legalábbis azok többségéről recenziókat közölnek.¹ Kölcsey néhány munkája (*Töredékek a vallásról, Előbeszéd, Az állati magnetizmus nyomairól*) már a cenzorhoz is eljutott,² de félni lehetett, hogy a *Töredékek* olyan súlyosan megcsönkítva kerül ki a cenzor kezéből, hogy esetleg el kell állni publikálásától. Ez a lehetséges veszély és a tervezett lap kritikai karaktere minden bizonnyal motiválta Szemerét, amikor június 30-án papírra vetette az alábbi ötletét: „Nem mosolygasz e, hogy a’ Mívek közé, kivált az Első Kötetben predikáziót szeretnék felvenni, ha tudniillik arra bírhatnának, hogy a’ Catholicismus Mellett Te alkoss egyet, avagy ha azt megengednéd, hogy egy Erdélyi Predikáció (a’ Protestantismus százados innepére,³ ezt Gyuri a’ sógorom számodra leiratja ‘s recenseálhatnád; kivált ha a’ Töredékek nagyon megtépettetnének) – Minervánkban helyet foglaljon. Kedvem volna még valamelly replicát is bevenni és Megyebeli hivatalos Beszédet; ezen utóbbikra a’ Bereg Vármegyei Administrator, Viczispány és FőNotarius Beiktatáskori beszédeiket⁴ választanám, mellyek azonban recenseatlanul maradnának.” Ugyanebben a

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Lásd: GYAPAY László, *Körner Zrínyije meg az Élet és Literatura = Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. TÓTH Orsolya, [Pécs], Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2010, 236–250, 243–244.

² Vö. Kölcsey Ferenc (a továbbiakban: Kölcsey) Szemere Pálhoz (a továbbiakban: Szemere), 1823. ápr. 15. = KÖLCSEY Ferenc *Levelezés: II. 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 53–55. (A továbbiakban: KÖLCSEY 2007.); Szemere Kölcseyhez, 1823. jún. 12. = KÖLCSEY 2007, 71–72.

³ Valószínűleg: SZILÁGYI Ferencz, *A’ reformáció harmadik századjának innepén tartott beszéd, a’ Kolosvári evangélico-reformátusok nagyobbik templomi gyűlésében, januárius 11dik napján 1818*, Kolozsvár, 1818. (Lásd KÖLCSEY 2007, 536.)

⁴ Valószínűleg: *Egynehány ékes és fontos beszédek, mellyek 1821. esztendő rész-szerént Május 23. napj. rész-szerént akkor, midőn Május 23. napj. Beregszászban Méltóságos Nagy Lónyai és Vásáros-Naményi Lónyay Gábor Ó Nagysága T. N. Beregh vármegyében a főispáni hivatalnak administratorságába béigtattatna, elmondattak*, Sárospatak, Nádaskay, 1821. A kiadvány Lónyay Gábor, báró Perényi Zsigmond alispán és Komlóssy László főjegyző beszédeit tartalmazza. (Lásd KÖLCSEY 2007, 536.)

levélben elküldte az első kötet tervezett tartalomjegyzékét is, melyben az első rész, tehát a közölni kívánt művek hetedik tételeként említette a vármegyei beszédeket, a kilencedikként pedig vaglyagosan a Kölcsey által írandót vagy az erdélyi prédikációt, illetve a második rész, tehát a recenziók hatodik tételeként az ezen utóbbiak egyikéről szóló Kölcsey által készíthető bírálatot: „I. 1.) Töredékek. Te. 2.) Sonettek. 3. Elkésések. Fáy András [...] 4. Mesmerismus. Te. 5. Huba. Balla Károly. 6. Spiritus, Universum. 7.) Bereg V[árme]gyei Beszéd. 8.) Idyllek: Bú két velem – Ültem csolnakomban – Ti néma bús – Dördül az ég – Te. 9 Predikátzio. d^o [dettó: szintén] vagy Erdélyi. 10 Ik. én. II. 1.) Sonettek. 2. Elkésés. 3. Huba. 4. Spiritus. Te 5. Idyll. én. 6. Praedikátzio. Te. 7. Ik, Beregszászi.”⁵ Kölcsey július 12-én válaszol barátja felvetésére: „Az újabbi Planumban sok jó van. Én még azzal is nagyon megvagyok elégedve, hogy Praedikat[iot]. akarsz. Mi szebb mezeje az ékesen szollásnak: mint a’ Kathedra [szószék]? De ritka itt a’ jó. Ha az Erdélyi jó lesz, azt igen örömet fogom venni. Ha nem jó, úgy próbáljunk, ha csak a’ malus sutor inopia deperditusnak⁶ sorsára nem jutunk. [...] A’ V[árme]gyei beszédeket a’ mi illeti: ha olyakat kaphatnál, mellyek fontos tárgyakban, férjfiúi lélekkel mondatlak: az igen nagy nyereség lenne. A’ Beregi Beszédeket én olvastam, de régen. Hogy nem nagyon jók, az igaz: de még is ha nem nagyon roszak (ezt megítélni te dolgod), fellehet azokat venni, ha mindjárt mellékes tekintetből is.”⁷ Források hiányában nem lehet tudni, hogy Szemere tett-e valamit azért, hogy a szóba jött prédikációt eljuttassa barátjának. Az azonban dokumentálható, hogy Kölcsey a *Töredékekről* megkapott cenzori jelentés hatására nagyon elbizonytalanodott azt illetően, hogy van-e lehetőség vallási témáról „philosophi hangon szollani”. Szemere szóban forgó ötletére célozva így folytatja július 28-án kelt levelét: „A’ Predicatio jut eszembe! Ezen Cens.[ori] észrevételek után, véled e hogy akar a’ Catholicismus mellett, akar a’ Ref.[ormáció] jubileumáról szép és jó mívét adhatunk a’ publicumnak? Mert hogy a’ mindennapi tónban, ‘s az Agenda [szertartáskönyv] módjaként declamalgassunk [szónokoljunk], ‘s recitativózgassunk [szavalgassunk] –, az csak nem vala planumodban!”⁸ Szemere egyáltalán nem reflektál Kölcsey szorongó töprengéseire, hanem november 15-én lelkesen ír Csekére: „Egy gyönyörű praedikátziót kaptam, édes Ferim, valamelly plebanustól. Excell[ens]. munka és csak két ívnyi! Tárgy előadás stylus mind jók ‘s interesszansak. És így az Erdélyi egyházi beszédre nincs szükségem.”⁹ Szemere Kölcsey válaszát nem várta

⁵ Szemere Kölcseyhez, 1823. jún. 30. = KÖLCSEY 2007, 78–79.

⁶ A „teljes sor: Malus cum sutor inopia deperditus (Egy kontár varga, mert megélni nem tudott. (Phaedrus I.14.1. – TERÉNYI István ford.)” (KÖLCSEY 2007, 538.)

⁷ Kölcsey Szemeréhez, 1823. júl. 12. = KÖLCSEY 2007, 81.

⁸ Kölcsey Szemeréhez, 1823. júl. 28. = KÖLCSEY 2007, 86, 87.

⁹ Szemere Kölcseyhez, 1823. nov. 15. = KÖLCSEY 2007, 101.

meg, és december 29-én arról értesítette barátját, hogy talált alkalmat a prédikáció elküldésére: „Mándi Balla Károly Szatmár Vármegyei Prokátor Úrnak kezébe, tegnap, ugymint f. e. December 28^{dikán} négy darab, több ívekből álló, irományokat adtam által, hogy azokat Hozzád, [...] promovealja [továbbítsa].” Ezek között első helyen szerepelt a prédikáció: „Egyházi Beszéd. Etc. 4. Ív. Felülírás: Minerva Első Osztályába (Ertekezések és Mívek.). Küldetik, hogy recenseáltassék, de csak azon esetre, ha, mint remélem, dicséretesen recenseáltathatik; a’ felelet Kölcséymtől minden esetre elvárattatván, hogy más Egyh.[ázi] Beszéd eránt tétethessenek rendelkezések.”¹⁰ A címzett 1824. január 30-i levelében nyugtázta a küldeményt: „vettem azon csomó Írást is, a’ mit Mándi Balla Károl Úrnak prokatori kezei közt tevé l e. Ohajtom, hogy ígéreted szerint a’ Tavasszal látogass meg benünket; ha ezt meg engedi érnem az ég, úgy mind ezen, mind régebben küldött írásaidat akkor fognám általadni recenzióikkal együtt. [...] A’ miket számomra küldél azokkal nem sokára készen leendek. [...] A’ Predicatiot a’ mi illeti, annak nyelve igen szép, ‘s bár nem tetszik rajta semmi fordítási szín, de még is mivel én a’ praedikatiókat sem hazai sem idegen Íróknál soha szomjúhoztam olvasgatni, szeretném bizonyosan tudni, ha nincsen e’ idegentől kölcsönözve? Ha nem kölcsönözött, úgy valóban dicsérettel recenseáltathatik. Csak azt ohajtottam volna, hogy a’ Morálnak, melyet magában foglal, más principiumot tett volna gyámolul. Ez a’ quietistai principiumokon épült erkölcsi bölcsesség messzebből vagy közelebből a’ Fakirnak tudományára vezet benünket, ki évekig ül mozdulatlan valamely természet ellen való helyhezetben, ‘s köldökére függeszti pillantatait, hogy az onnan kisügrázó mennyei világosságot láthassa.”¹¹ A megbékélésre és szemlélődő lelki elmélyülésre épülő kvietista vonások alapján biztonsággal azonosítani lehet a kérdéses prédikációt azzal a szöveggel, mely 1827-ben az Élet és Literatúra hasábjain megjelent. Szerzője Májer József, székesfehérvári plébános, akinek ekkoriban hagyta el a nyomdát háromkötetes prédikációskönyve, melyben megtalálható az Élet és Literatúrában később közölt egyházi beszéd.¹² Ebben olvasható, hogy a keresztény ember viselje „csak szeme előtt az Istent; társalkodjék csak véle, mint Hénok társalkodott; tegye csak akaratját akaratjává, ígéretit bízodalmává, és mindent vele tegyen, mindent vele tűrjön, vele szenvedjen”.¹³

¹⁰ Szemere Kölcsseyhez, 1823. dec. 29. = KÖLCSEY 2007, 103.

¹¹ Kölcssey Szemeréhez, 1824. jan. 30. = KÖLCSEY 2007, 108–109.

¹² MÁJER József, *A’ Szempillantásról, melyben magát az ember mintegy mennyben lenni érzi* = M. J., *Vasárnapi homiliák avagy vasárnapi evangéliumok értelme fölött tartott egyházi beszédek, melyeket a’ Szent Atyák nyomdokai után készített Májer Jó’séf: Advent első Vasárnapjától Húsvét napjáig*, I, Székes-Fehérvárott, Számmer Pál bötüivel, 1823, 318–340.

¹³ MÁJER József, *Egyházi beszéd: A’ Boldogságos Szűz’ mennybe menetelének ünnepén: Azon szempillantásokról, melyekben magát az ember mint egy mennyben lenni érezi* = Élet és Literatúra (a továbbiakban: ÉLit), Pest, Trattner, 1827, 47–67 (a továbbiakban: ÉLitM), 56.

Szemerének az 1824 tavaszára tervezett csekei látogatása elmaradt, és Kölcsy súlyos lelki válsággal küszködött. 1833-ban született, híres önéletrajzi levelében így jellemezte ezt a korszakot: „1823–1826. 823 végén házasodott meg Ádám; ’s ettől fogva én még inkább zárkózva éltem, mint azelőtt. Ekkor ismét szíváldozatokat követtem el magamon. Egyik vala, hogy Lenkát visszaadám;”¹⁴ ez nekem akkor nagyon fáj; életemnek (akkori környülményeimhez képest) egyik vesztesége sem volt kínosabb. A’ másik veszteség említést nem érdemel; azt más környülményekben nem is éreztem volna; most azért fáj, mert Lenka’ visszaadásával épen egyszerre jött. [...] (Ez utolsó epochában egész éven keresztül is nem mentem ki szobámból ebédelni; magamban voltam mindég.)”¹⁵ Mivel Kölcsy ez idő tájt egyoldalúan megszakította barátaival a levelezést, ebből az időszakból csupán Szemere aggódó és biztató sorai maradtak fenn. Ez utóbbi 1824. május 12-én arról tájékoztat, hogy élénkülöben van a folyóirat-indítási kedv, és hozzáteszi: „Azért hozom elő ezeket, hogy a’ Recenziókra buzdítsalak, tüzeljelek. Mint vagy azokkal? Mikor kaphatom meg? Azok nélkül nem léphetek tovább a’ szerkesztetésben. Egyéberánt, ha Landerer az Aspasiaban typographiai jártasságot áruland el, a’ mi Minervánkat is vele nyomtattathatnók.”¹⁶ Fél évvel később újra levelet küld Csekebe: „Régolta adós vagy levelemre, édes Ferim; **régolta!** Már van asszony a’ háznál¹⁷ – mutassd-be nékie kézcsókomat! – ’s így Teneked bajod, tudniillik házi bajod, nincs; ’s így te irhatsz, ’s így te irhatnál: ’s nem írsz! Kétség kívül azoknak dolgozása fog el, mellyeket ez előtt több holnapokkal Minervánk számára, Balla Károly által kikértem volt. Adja az ég, hogy úgy legyen.” Miután beszámol arról, miként dolgozza át Körner *Zrinyjét*, újra megpróbálja munkára serkenteni barátját: „Mit gondolsz e’ részhez? Kérlek, közöld véleményedet; ’s mentül hamarabb. Hát Recenzióink mint vannak? Mit dolgoztatál. Megkaptad e az Aspásiát, mellyet küldöttünk. Felelj már, ha csak egy sort is!”¹⁸ Ezek a próbálkozások, kérések hatástalanok maradnak mindaddig, míg 1825. május 18-án kézhez nem kapja Szemere azon levelét, melyben az háza leégéséről számol be.¹⁹ Ekkor együttérzéséről biztosítja barátját, beszámol saját komor kedélyállapotáról és az ígért kritikáról is.

¹⁴ Egy ideig ugyanis Kölcsy Ferenc nevelte Péter nevű testvérének kislányát, az 1818. szept. 6-án született Helenát. Lásd CSORBA Sándor, NYAKAS Miklós, *A Kölcsy-család genealógiája és – címere*, Fehérgyarmat, Kölcsy társaság, 1993 (A Kölcsy Társaság Füzetei, 5), 60; KÖLCSEY Ferenc *Levelezés: III. 1832–1833*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Balassi Kiadó, 2011 (Kölcsy Ferenc Minden Munkái), 653. (A továbbiakban: KÖLCSEY 2011.)

¹⁵ Kölcsy Szemeréhez, 1833. márc. 20. = KÖLCSEY 2011, 201.

¹⁶ Szemere Kölcsyhez, 1824. máj. 14. = KÖLCSEY 2007, 112.

¹⁷ Kölcsy Ádám, akivel Ferenc közös háztartásban élt Csekén, 1823 decemberében feleségül vette Szuhányi Josephine-t.

¹⁸ Szemere Kölcsyhez, 1824. nov. 30. = KÖLCSEY 2007, 115, 116.

¹⁹ Szemere Kölcsyhez, 1825. máj. 5. = KÖLCSEY 2007, 120–121.

A Májer József prédikációjáról készített recenzióról tételelesen nem ejt szót, de azt elmondja, hogy Szemere hozzá küldött írásai „még most is illetetlenül hevernek”.²⁰ Mivel néhány sorral később arról beszél, hogy a korábban hozzá küldött írásokat²¹ első dolgozásban recenzeálta, joggal tételezhetjük fel, hogy az érintetlen iratok azok, melyek Balla Károly révén jutottak hozzá. Mindez összhangban van azzal, hogy Kölcseynek a prédikációról írott recenziója, jobban mondva a prédikáció kapcsán Szemeréhez írott levél formában megfogalmazott elmélkedése élén a „Kölcsén; 1825.” keltezés áll.²² Könnyen elképzelhető tehát, hogy barátját ért szerencsétlenség kimozdította levertségéből, és valamikor május 18-a után papírra vetette az általunk ismert szöveget.

Mint láttuk, 1823. június 30-án kelt levele szerint Szemere folyóiratuk első számában tervezte megjelentetni mind a vármegyei, mind az egyházi beszédet az utóbbiról szóló recenzióval együtt. Fontos megjegyezni, hogy ez a tartalomjegyzék nem tartalmazza Körner *Zrínyjének* nagy terjedelmű átdolgozását és értelemszerűen az arról készült bírálatot sem. Ezért volt kénytelen Szemere számos apróbb írással kitölteni az első számot. Jól mutatja ezt egy korábbi levele, melyben felteszi a kérdést: „Azon esetre, ha Zrínyimmal el nem készülhetnék, nem volna e jó Sonetteimet adnom?”²³ 1826 júniusában azonban már más a helyzet. Szemere elkészült az átdolgozással, Kölcsey megírta Körner-bírálatát²⁴ sőt elkészült a *Nemzeti hagyományokkal*,²⁵ egy olyan szöveggel, mely egyáltalán nem volt korábban tervbe véve. Ez a három mű együttesen 227 oldalt tesz ki a 312 oldalas első számból. Érthető tehát, hogy amikor 1826 júniusában a fiatal Toldy beszámol Bajjának a folyóirat megszerkesztett, de még le nem zárt első számáról – nem tesz említést Májer prédikációjáról és Kölcsey arra reflektáló szövegéről: „Az első kötetben [Köteten az első szám részeit kell érteni.] Sz[emere] szonettjei vannak, Kazinczy, Kölcsei, Horvát, Berzsenyi, Beregszászi, stb. kritikájával, s egyéb *levelek* kritikus foglalatával; a 2^{dik}-ban Zrínyi lesz Körnertől, Kölcsei recenziójával mellyben igen letezi, a 3dikban Kölcsei új versei s egyebek. A 4dben különféle értekezések

²⁰ Kölcsey Szemeréhez, 1825. máj. 18. = KÖLCSEY 2007, 124.

²¹ Vö. Szemere Kölcseyhez, 1823. jún. 30. = KÖLCSEY 2007, 77–80.

²² KÖLCSEY, [Egyházi beszéd] = ÉLit, Pest, Trattner, 1827, 226. Modern kiadás: KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 482.

²³ Szemere Kölcseyhez, 1823. ápr. 26. = KÖLCSEY 2007, 59. Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások: I. 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas Kiadó, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 534.

²⁴ GYAPAY, i. m., 248–250.

²⁵ GYAPAY László, *Mikor keletkezett a Nemzeti hagyományok? = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, Budapest, rec.iti, 2009, 81–87.

nyelvről, poézisről.”²⁶ Bár augusztus 10-én Toldy már a kinyomtatott példányok sorsáról rendelkezik,²⁷ a júniusi állapot még több ponton változott, de ez nem befolyásolta Májer prédikációjának sorsát. A végleges megjelenésről pontos információval 1826. december 13-án szolgál Toldy Bajzának: „Lesznek benne egyebek között: [...] egy remek prédikáció (Mayer); ennek recenziója (Kölcsei)”.²⁸

Itt közöljük Májer József prédikációjának azt a változatát, mely az Élet és Literaturában megjelent,²⁹ és mely Kölcsey írásának alapjául szolgált.

EGYHÁZI BESZÉD.
A’
BOLDOGSÁGOS SZŰZ’
MENNYBE MENETELÉNEK ÜNNEPÉN.
AZON SZEMPILLANTÁSOKRÓL,
MELLYEK BEN MAGÁT AZ EMBER
MINT EGY MENNYBEN LENNI ÉREZI.

Mária legjobb részt választott magának.

Luk. X. 42.³⁰

Akármerre fordítsuk figyelmetességünket, mindenekben megvalósodni látjuk ez igazságot, hogy Isten az ő Választottait a’ szenvedések’ tisztító tüzén vezeti köröszti az örömekre, mellyekkel tökéletességet jutalmazza.

Országunk’ Nagy Asszonya is, kit öröktől fogva Szent Lelke’ mátkájának választott a’ Mindenható, csak ezen az úton juthatott mennyi dicsőségének ama méltóságára, mellyel minden angyali és dicsőült Karoknak fölébe magasztaltattott.

Mert nem csak az alacsonyságnak, szűkölködésnek és az életnek egyéb, lelket szorongató, terheit viselte; hanem a’ keserűségekben is, mellyek egy anyai szívet vérezhetnek, annyi része volt, mennyit benne az emberi gyarlóság felsőbb segedelem nélkül el nem bírhatott.

²⁶ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1826. jún. 10–11. = BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9) (a továbbiakban: BAJZA–TOLDY 1969), 315.

²⁷ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1826. aug. 10–19. = BAJZA–TOLDY 1969, 337.

²⁸ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1826. dec. 13. = BAJZA–TOLDY 1969, 366.

²⁹ ÉLitM

³⁰ ÉLitM: 24. [sh., emend.; vö. MÁJER, *A’ Szempillantásról...*, i. m., 319.]

Mindazonáltal, az is igaz: hogy Isten az ő kedveseinek szenvedéseit nem hagyja áldás nélkül. Nem mondom, hogy a' szenvedések szívők' ártatlanságát védelmezik, 's lelköket ezen jajjal tellyes életnek veszedelmes örömeiről leszoktatják, Istenhez édesgetik, egek felé utasítják; nem mondom, hogy háborúságoknak öröm, állhatatosságoknak maga az Isten vége és jutalma: csak azt említem, hogy már ezen a' földön az oda-fenn valókat keresvén, mennyei vígasztalásoknak, ama megkeresíthetetlen örömeknek, mellyeknek tengere a' Magosságbelinek thronusa körül vagyon, már ezen a' földön részt vesznek édességéből, melly a' terhet könnyítí, a' keserűséget édesíti, és bennök a' belső meglegedésnek, boldogságnak eleven forrásává leszen.

Mert jöjenek és helyettem bizonyítsák, jöjenek magok ezek az Isten kedvesi, és hitessék el véletek: hogy vagynak ez életben szempillantások, mellyekben magát az ember mintegy mennyben lenni érezi. Jöjön Mária, kit Magdolnának nevez az Evangelium, és szóljon – mert Üdvözítők' lábánál ő is ilyen szempillantásokat töltött, és mélyen érezte a' mit fölöle az Úr a' szorgalmaskodó Marthának mondott –: hogy ő a' legjobb részt választotta.

De ezek a' tiszta örömek és élő szóval megmagyarázhatatlan belső boldogságok nem földi Párák, hanem mennybéli harmatok; és csak azon lelkeknek kincsei, kik a' Hit, Reménység és Szeretet által megszenteltetvén, a' jóságos indulatoknak gerjedezésével, mint virágos kertek, az Úrnak illatoznak.

Mert, hogy mintegy mennyekben lenni érezzük magunkat, szükség anyyaliaknak lenniök az érzéseknek, mellyek lelkünkön lángadoznak. Az örömek, mellyek egykor Szent Pált a' harmadik égbe ragadták – ezen örömek sem voltak a' testnek és vérnek örömei. Sőt hogy amaz örömek, mellyek a' mennyei örömek' szikráiról gyúladnak, életre gerjedjenek bennünk, ki kell szívünket mind azokból tisztítanunk, a' mik ezen gerjedezéseket elfojthatnák; millyenek a' testi kívánságok, mellyek a' földbe szeretve csak földi örömeket szomjúhoznak, és a' mennyei származásu lelket csak az állati gyönyörűségek' hervadandó mezején legeltetik.

Ugyanazért, mivel édes hazánknak Nagy Asszonya, a' Boldogságos Szűz, a' lelki jóságoknak szeplőtelen edénye és a' mennyei ajándékoknak tárháza volt, nem kételkedhetünk: hogy néki a' keserűségek mellett az anyyali örömekből is nagy rész jutott; és hogy voltak életének számos szempillantásai, mellyekben magát mintegy mennyben lenni érezte.

Azonban, valamint ama boldogságát, mellynek az Anyaszentegyház ma üli örömnépét, emberi nyelv ki nem rebegheti, mivel „sem a' szem nem látta, sem a' fül nem hallotta, sem az ember szívébe föl nem mentek” (I. Kor. II. 9.),³¹ a' mit öneki az Úr öröktől fogva elkészített: azonképen ama belső gerjedelminek is,

³¹ ÉLitM: mentek” I. Kor. II. 9.” [sh., emend.]

mellyeket szóval érintettem, csak tökéletlen árnyékát szakaszthatni: mind azért, hogy azokról csak maga az érzés, a' belső tapasztalás beszélhetne – mert ezeknek a' látható³² dolgok között még csak hasonlatosságok sem találhatók; mind azért, hogy ő azokat alázatosságának titka alatt tartotta.

Vagynak még is életének cikkelyei, mellyek ezen Szempillantásokra mutatnak. Ezeket akarom figyelemetességek elejébe terjeszteni; mert ezekből fogjátok megérteni mind azt, hogy:

vagynak ez életben Szempillantások, mellyekben az ember magát mintegy mennyben lenni érzi –

és ez léssen az Első, mind azt:

mire kell használnunk ezen Szempillantásokat?

és ez léssen a' Második Rész.

Mindenható Úr Isten, ki ajándékaidat tetszésed szerint osztogatod, teremts mindnyájunkban tiszta szívet, hogy ezen a' földön sok ilyen szempillantásokra, ez élet után magára a' mennyei boldogságra méltók legyünk! Figyelmezzetek!

Midőn Mária a' hajnalt megelőzve, a' szent elmélkedésnek szárnyain az egekig emelkedve, a' Mindenhatónak thronusa elejébe öntötte angyali buzgóságának imádságát, és Gábiel általvette a' mennyei üzenetet, hogy ő, mint Jesse' gyökerének szűz virága, szeplőtelen sége' ártalma nélkül az Atyák' várakozásának, a' Magasságbeli fiának, a' nagy Emmanuelnek, annya lesz, tagadhatatlan: hogy ő akkor, ha bár nem az elsőt, bizonyosan a' legszebbikét élte azon Szempillantásoknak, mellyekben magát mintegy mennyekben lenni érezte. Egész valósága egy nagy, egy szent, egy tiszta érzéssé olvadt; és, mint a' csöpp a' tenger' vizei közt, a' kimondhatatlan örömek' özönébe merült.

Mi is az ilyen szempillantásokra, ha nem egyedül, de leggyakrabban a' szent elmélkedések' és szíves imádságok' boldog magányosságában virradunk: midőn lelkünk, a' világi gondoktól elbucsúzva, az érzékenységeknek mintegy meghalálózva, egy más, egy boldogabb Országnak elementumában él; és örömeiket kóstol, mellyek minden földi gyönyörködéseket hasonlíthatatlanul fölülmúlnak.

Ez az oka, hogy a' Szentek, megvetvén az élet' közönséges örömeit, lelkek' mulató helyének a' magányosságot választották, és ott az Istennel nyájaskodván békeséget, boldogságot kerestek és találtak, a' minőt e' világ nem adhat, a' minőt

³² ÉLitM: látható [sh., emend.]

az állati emberek nem is képzelhetnek. Mert ha „a’ test szerént való ember meg nem foghatja azokat, a’ mik az Isten lelkéé I. Kor. II. 19.”: eme mennyei áldomások’ édességes ízét olly kevésbé érezheti, melly kevésbé gyönyörködtetheti magát a’ világtalan ama szépségeken, mellyeket a’ különbféle színeknek kedves elegyedései a’ szemnek himzenek.

Vajha mi is a’ szent magányosságot szívesebben örvendenők, és, ha a’ világtól külön nem válhatunk, legalább gyakrabban szívünkbe szállanánk, hogy ott ama szebb, jobb, boldogabb érzések’ fakadásait apolgassuk, mellyek amaz örömeket is gyümölcsozik, mellyek miatt a’ jámborok szükségükről, sőt mindennapi eledelőkről is örömet megfélekeztek! Ekkor több olyan szempillantásokat érnénk, mellyekben magunkat a’ tiszta lelkek’ országában a’ tiszta örömök között lenni érzünk. De mi futunk a’ magányosság elől, és a’ világ’ lármája közé elegyedve, tele szedjük szívünket gondokkal, mellyek meg nem engedik, hogy bennünk a’ szentebb gerjedelmek erőre kaphassanak, és lelkünket érzésekkel boldogítsák, mellyekkel Nagy Asszonyunk’ lelkét többszer is boldogították.

Midőn a’ boldogságos Anya a’ tizenkét esztendő Jésust harmadnapi szorongatások és fáradság után a’ templomban feltalálta, és hallotta ajakiról a’ bölcsességet,³³ mellyen mindenek álmélnodnak vala: kétség kívül akkor is olyan szempillantása volt, mellyben halandóságán fölülragadtatva, mintegy mennyekben lenni érezte magát, és benne az anyai szív a’ legédesebb érzésekkel ömledezett.

Jésus Kristus’ ígéje ezen áldásban még most sem fogyatkozott meg; mert még most is termékeny anyja azon szempillantásoknak, mellyekben mennyei örömeket élünk. Szóljanak azok, kiket a’ lelkét-marczangoló kételkedések szorongatnak: hol kereshetik ama világosságot, melly a’ tévelygő ösvényekre igazságot sugárzik, hogy őket az élet’ céljához elvezesse? Szóljanak azok, kiket a’ szomorúságok és enyhíthetetlen bánatok emésztenek: hol találhatnak vigasztalást, melly szívöket minden vesztességökön megnyugtassa, és a’ reménységek’ legszebbikével megvigasztalja? Szóljanak azok, kiket a’ bűnnek súlya szorongat és a’ lélekesméret’ fulánkjai háborgatnak: hol pihenhetik ki magokat? hol juthatnak eltékozlott csendességökhöz?

Ah, Jésusnak szent ígéje, te nyugtatod meg az elmét, hogy a’ vélekedések’ forgandó szelei ne lengessék. Te, mint egy balzsam, a’ szívnek vérengező sebeit béhegesztet. Te könnyebbíted meg azokat, kik munkálódnak, és terhelten vagynak. Te békéltet meg a’ szívet önnön magával. Te osztod a’ szempillantásokat, mellyek bennünket mennyekig emelnek, és sorsunk fölött boldogítanak! Oh, ha ezt az ígét szívesebben örvendenők, ha javallatát gondolatink’ lelkévé, szívünk’ barátjává, életünk’ tanácsává tennők! Mennyi bánatok megenyhülnének! Mennyi

³³ ÉLitM: bölcsességet [sh., emend., vö. MÁJER, *A’ Szempillantásról...*, i. m., 325.]

könyhullatások elapadnának! Mennyi panaszok megszűnnének! – Miképen megszorodnának a' szempillantások, melyek elfelejtetvén a' keserűségeket, még szarándokságunk' völgyében éreztetné velünk, hogy reánk felségesebb örömek várnak, mint ezek legyenek, melyekkel Isten bujdosó életünk' viszontagságát fűszerezi! De – mondjam e? hogy sokan közülünk Jésus' ígéjit gyűlölik, és helyette ígéket szeretnek, melyek az örök igazságokkal ellenkeznek; ígéket, melyekkel magokat, valamint régen, úgy a' mi boldogtalan üdeinkben is, csak a' gonoszok bíztatják, mondván: „hamuvá leszen a' mi testünk, és a' lélek elszéled mint a' gyenge levegő, és elmulik életünk mint a' felhő' nyomdoka és eloszol mint a' köd, mely elúzetett a' nap sugáritól. Bölcs. II. 3.” Nem csuda tehát, hogy kevesen találtnak, kik a' mennyei örömek' szempillantásiról saját tapasztalásaikból beszélhetnének; mert megszorodtak, kik előtt az ilyen örömek kelleltenek, inkább állítván: „hogy az élet nyereségre rendeltetett, és akárhonnét, még a' gonoszból is, hasznot kelljen keresni. Bölcs. XV. 12.”

Vajmi másképen gondolkodott Nagy Asszonyunk, ki enyészendő haszon helyett mennyei örömeket keresett és talált! Mert, midőn látta a' sokaságot, mely Judéának minden tartományiból szent Fia után sereglett; midőn látta a' csudákat, a' jótéteményeket, melyekkel ezer meg' ezer ínségeken segített; midőn ezer meg' ezer ajakról visszahangzani hallotta az Evangéliumi asszony' szavait: „boldog a' méhe, mely téged hordozott, boldogok az emlők, melyeket szoptál! Luk. XI. 27.”: mind annyiszor, mintha mennyekben lett volna, örvendezett és egészen háladássá vált, hogy rajta a' Mindenható nagy dolgokat cselekedett. Pedig az ő öröme csak szent fiának jótéteményiről³⁴ gyűladott. Mit érezhetnek azon tiszta lelkek, kik magok egészen jótétemények, és az áldásokkal, melyeket szaporítanak, csak az egy élő Istennek kedvét és jutalmát keresik, – mit érezhetnek? kérdem; mert tudom: hogy Isten a' jószágos tettekért már e' földön mennyei örömekkel fizet.

Ha azok, kikre jóvoltunknak csak haszna árad, meg nem magyarázhatják az örömet melyben jótéteményünk fölött részesülnek; ha az özvegy, ki gyámolót, az árva, ki atyát, a' beteg, ki orvost, az elhagyatott, ki barátot talál bennünk, ki nem beszélheti boldogító illetődését: mondja-meg, a' ki tudja, mit érezhet a' jámbor, ki a' szomjuzónak italt, az éhezőnek eledelt, a' mezíteleknek ruházatot, a' vándorlónak szállást ad; ki felebarátja' boldogításától sem javát sem fáradságát sem életét nem kéméli? mondja meg, a' ki tudja, maga a' jó mivel jutalmazza meg magát?

Ha megmondani senki nem tudná bár, de érezzük, hogy minden gondolat, mely eszünkbe juttatja, hogy jót tettünk, segedelmeztünk, szomorúságot oszlattunk, bánatot enyhítettünk, könnyeket szikkasztottunk; minden emlékezet, hogy bér 's haszon 's nyerekedés nélkül magunk' emésztésével, sajátunk' fogyasztásá-

³⁴ ÉLitM: jótéteményiről [sh., emend.]

val, egéségünk' 's életünk' koczkáztatásával is áldást hintettünk: a' szívnek bőséges boldogságot juttat; boldogságot, melyet semmi egyéb tapasztalható gyönyörűséggel föl nem cserélnénk; és ha egyébként csak az oskolák' bölcseségének lenni állítjuk, ilyen szempillantásokban elevenen érezzük, hogy a' jó önnön magának szép jutalma; mert minden erőlködésünket, melybe tellik, mennyei örömekkel meghálálja.

Ne nevedd, ki csak magadat szereted, ne nevedd a' mit mondok; hanem tanulj előbb jól tenni, tanulj önnönmagadból kiürülni, tanulj Kristus szerént a' jóért, a' szentért, egyebek' üdvösségéért, boldogulásáért áldozattá lenni szeretetből; hiszem a' jóknak és a' szenteknek Istenét: viradsz, kétségkívül viradsz szempillantásokra, melyeket, mivel másképen nem nevezhetsz, magad is mennyieieknek lenni vallasz.

De ismét Nagy Asszonyunkra térek, ki, midőn a' koporsóhoz ment, hogy hasonlíthatatlan fájalmát ama végső csókkal, mellyel Egyetlene' tetemítől bucsúzni akart, enyhíthesse, és bizonyossá lett, hogy az Isten az ő szentét rothadást látni nem engedte: tagadhatatlan, hogy mintegy egész valóságával mennyben volt, és e' földön csak mintegy eleven árnyék maradt.

Akarjuk, ne akarjuk, mi is fontolódunk a' jövődőről. Kérdezzük az elementumokat, ha egész valóságunkat felemésztik e? Kérdezzük a' sírt, ha minden reménységünket elnyeli e? Kérdezzük a' természetet, ha olyan e az élet mint a' pára, melly csak üdeig látszó és hamar szellővé enyészik, vagy mint az árnyék,³⁵ melly eltűnik nyomdok nélkül? Oh, ha ekkor az ész csak bizonytalansággal, a' tavasz csak hasonlatossággal, a' csillagos ég csak kecsegtető reménységgel felel: minő kíváncsi szívünknek ama szempillantás, melly érezteti velünk, hogy nem, nem földi származásu bennünk a' lélek; hogy az annak lehellete, ki mindeneket alkotott (Bölcs. XV. 11.); hogy fölüléli a' testet, és majd belőle halhatatlanságának szárnyára kél.

Annakokáért, valamint a' Boldogságos Szent Szűz még e' földön mennyei szempillantásokat élt: úgy vagynak a' jámborok' szívének érzéseik, melyek a' mennyei örömek' szikráiról pattannak. Azonban az ilyen érzések lángra nem lobbanhatnak a' szívben, melly nem tud másnak örülni, hanem csak a' mi a' testet gyönyörködteti, és az ösztönöket táplálja, melyek bennünk az állatot mozgatják. Nem is azokhoz készültem szólni. Mert tudom: hogy más fül az, mellyhez hangokkal beszélünk; más ismét, melly a' lelket érti meg. Azért, mint Üdvözítőnk, mondom: „kinek füle van a' hallásra hallja meg”

³⁵ ÉLitM: arnyék [sh., emend.]

mire valók a' Szempillantások, mellyekben Isten lelkünket
a' földről mintegy mennyekbe magasztalja?

Valamint mindennek, a' mi az Istentől származik, ugy azon szempillantásoknak is, mellyeket beszédem' Első Részében festettem, különös hasznok vagyon, és arra valók, hogy velünk valóságunk' becsét éreztessék, jámborságunkat tökéletesítsék, reménységünknek új életet, megelégedésünknek új táplálatot nyújtsanak.

Hogy az ember nem csak állat, hanem lélek is; hogy hazája, a' honnét származott, a' hová készül, nem e' látható dolgoknak világa, melly mint a' test melyet hordozunk, változik, elavúl, végre elenyészik, hanem hogy annak a' halandóság' megjén tul kell fekünnie: abból is észre vehetjük, hogy semmi a' mit kívánunk, a' mit e' világ adhat, lelkünket ki nem elégítheti; hogy örömeink nem csak hijánosak, hanem egy sincs melyet végre meg ne unjunk, és azzal, „ki mindeneket, miket kívántak szemei, meg nem tagadott nékik, sem meg nem tiltotta szívének, hogy ne élne minden gyönyörűséggel” föl ne kiáltunk: „Hiúságoknak hiúsága, és mindenek hiúság!”

Mindazonáltal, ha nem volnának szempillantások, mellyekben maga az ember nem csak e' mulandó élet' örömeiből osztozhatik, hanem fölségebb örömeknek is örököse: valóságunk igazi becsét nem érezhetnők; mert csak ezen szempillantások kóstoltatják meg velünk az örömeket, mellyeket az értelem csak sejdít, a' szív csak szomjúhozik, és ha bennök részesül, boldogságra jut, melly a' földi boldogságok' becsét hasonlíthatatlanúl fölül mülja 's megnyugasztalván az indulatokat, a' kívánságok' tűzét lecsillapítván, bennünket egészen kielégít. Ekkor érezzük, hogy nem szél füste, a' mi az orrunkban vagyon (Bölcs. II. 3.); hogy kellemetesebb illatok is vagynak, mint a' hervadandó rózsáké (U. ott. 12.); hogy a' drága bornál és kenetknél is édesebbek a' gyönyörűségek, mellyekkel töltözhetünk (U. ott. 15). Ekkor értjük meg: hogy nem csak a' testnek és vérnek ösztöni mozgathatják akaratunkat; hanem hogy alattunk vagyon azoknak kívánsága, és mi uralkodunk rajta (I. Mos. IV. 7.). Ekkor ébredünk: hogy az alávaló ösztönök' kielégítését a' legnemesebb örömek' feláldozására méltatlanoknak tartjuk; szemeinket e' porhantról, mellyen vándorlunk, várakozásunk' egére fölemeljük; és a' Hitnek, Reménységnek, Szeretetnek elementomiban élni tanulunk. Mert ezen három, égből szakadt jóságok nem csak egyéb jóságoknak, hanem amaz örömeknek is szülő anyjok, mellyeket emlegetek; mivel mennél elevenebb a' Hit, mennél bizodalmasabb a' Reménység, mennél lángolóbb a' Szeretet: annál gyakortábbak a' szempillantások, mellyek velünk az Angyalok' boldogságát éreztetik.

Oh, ti, kik ezen jóságokról nevőkön kívül egyebet nem tudtok, – kik ezeket, mivel mindeneket csak a' haszonhoz mérték a' melyet hajtának, kik ezeket vádoljátok: hogy az élet' nyomorúságát el nem háríthatják, és a' történeteknek más tör-

vényeket nem szabhatnak, mint mellyeket nékik az örök végzések szabtak – szűnjetek igazságtalanok lenni! mert gazdagságot ugyan nem adnak, méltóságot nem szereznek, a’ szorongatásoktól nem oltalmaznak; de érzéseket költenek, mellyek vesztéséinket pótolják, könnyhullatásinkat apasztják, és minden esetek között annyira vigasztalnak, hogy ha a’ viszontagságok töredékekre zuznák is boldogságunkat, ezek bennünk a’ mennyországnak pitvarát fölépítik, hogy a’ szerencsétlenség között is boldogok legyünk; érzéseket költenek, mellyek velünk valóságunk’ becsét elevenen éreztetik.

Nem csak; hanem jámborságunkat is tökéletesítik. Mert nem tökéletes a’ jámborság, ha azt a’ tiszta szándék meg nem szenteli; ha a’ szent Szereteten kívül más forrása vagyon. Mert jót ugyan az ember természeti hajlandóságából is cselekedhetik, – a’ mint cselekesznek is, kik az öveikre, jóbarátikra, kedveltjeikre kegyeskednek: de, vallyon, „nem ezt cselekszik e a’ Publicanusok is? nem ezt mívelik e a’ pogányok is” (Máté V. 45. 46.)? Jót ugyan az ember dücsőség kívánásból is cselekedhetik, – a’ mint cselekesznek is, kik a’ jó tetteket nagyravágyások’ eszközivé változtatják; de, bizonynal mondja az Üdvözítő, hogy ezek „elvették jutalmokat” (Máté VI. 16.), a’ hírt, nevet, magasztalást, mellyet vadásztak. Jót ugyan az ember más tekintetből is cselekedhetik, – a’ mint cselekesznek is, kik általa hasznót, előmenetelt, kedvességet keresnek: de, ezeknek szóll, a’ mit Szent Pál mond: ha bár emberek’ és angyalok’ nyelvén beszélénének, ha bár hegyeket-mozdító hittel bírnának, ha bár minden vagyonaikat szegények’ eledelévé tennék, és szeretet nélkül szűkölködnének, lennének mint „a’ pengő ércz vagy a’ zengő czithera” (I. Kor. 16.). Mert a’ jóságos tettek, mellyeket nem ama szeretet szül, melly a’ Szent Lélektől kiöntetett a’ mi szívünkbe, jók ugyan; de csak külső, ‘s nem egyszersmind belsőképen is: ama megromlott szeretet, mellynek forrásából erednek, belső értéköket megvesztegeti.

De a’ szívet a’ világbeliek’ szeretetétől azoknak, mellyek Isten lelkéé, szeretetére legkönnyebben szoktatják a’ mennyekig ragadó szempillantások, mellyekről ugyan azért mondom: hogy jámborságunkat tökéletesítik.

Kérdezzük azokat, kik frigyét kötöttek szemeikkel, hogy asszonyállatról ne gondolkoznának (Jób. XXXI. 1.), megvallják: hogy az Isten örömeiben részeltette őket, mellyek a’ testnek és vérnek gyönyörködéseit mind tisztaságokra mind édes-ségökre nézve közelíthetetlenül fölül múlták; ezért adván Isten’ birtokába veséiket (Zsolt. CXXXVIII. 13.).³⁶ Kérdezzük azokat, kik a’ gazdagság helyett a’ szegénységet, a’ barátkozások helyett a’ magányosságot, az élet’ örömei helyett a’ szent elmélkedéseket³⁷ választották, megfelelnek: hogy örömeiket kóstoltak, mellyeket

³⁶ ÉLitM: (Zsolt. CXXXVIII. 13.) [sh., emend.]

³⁷ ÉLitM: emélkedéseket [sh., emend.]

sem kincseken meg nem vehettek, sem a' barátkozások között föl nem lelhettek, sem az élet' örömeiben nem kereshettek; azért gyönyörködtek az Úrban, és megadta nekik az ő szívök' kérésit (Zsolt. XXXVI. 4.). Kérdezzük, kik az üldözéseket, rágalmozásokat, szenvedéseket és kínokat, melyektől írtózik bennünk a' természet, jó kedvvel elviselték az igazságért, nyilván hirdetik: hogy szempillantásokat éltek, melyekben mintegy megnyilatkozott előttök az ég, és szívökbe örömeket harmatozott, melyek elhitették velök, hogy „a' mi most a' háborúságokban egy szempillantásig való és könnyű, a' dicsőségnak örökké való nagy voltát szerzi mi bennünk”³⁸ (II. Kor. IV. 17.). Ezek a' szempillantások voltak, melyek szívöket a' mennyieiek' szeretetéhez édesítvén, benne a' jóságos tettek' forrását megtisztították és jámborságokat tökéletességre emelték; mely miatt nem csak az emberek', hanem az Isten' tetszésére is méltók lettek.

Többet mondok; mert ezen szempillantások' munkája: hogy bennünk a' reménység új életre támad.

Ah, ha elgondoljuk a' terheket, melyek keresztény kötelességinket nehezítik, a' gátokat, melyek jámborabb igyekezeteinkkel ellenkeznek, az áldozatokat, melyeket tőlünk hívatatlunk kíván, az örömeket, melyektől tartózkodunk 's a' keserűségeket, melyeket szenvednünk kell! – mert kísértet ember' élete e' földön, és mindnyájan, kik a' Kristus Jéhusban ájtatosan akarnak élni, üldözést szenvednek (Timot. III. 12.); ha, mondom, ezeket elgondoljuk: szintén ohajtjuk a' szempillantásokat, melyek vélünk sérelmünket felejtsék, és a' jutalomra mutassanak, melyet állhatatosságunk érdemel; mert „még nem jelent meg, micsoda leszünk”³⁹ (1. Ján. III. 2.).

De ha ezen szempillantások' óráira virradunk, könnyű meggyőznünk minden nehézségeket, melyek jámborságunkat reménységünkkel együtt csüggeszteni termettek. Mert ezek mintegy követek, melyeket a' jövőndő küld, hogy fáradságunk' jutalmas kimenetelével bíztassa iparkodásunkat; mintegy bizonyságok, melyek hitelt tesznek, hogy szebb, jobb örökség vagyon számunkra eltéve, mint a' mely bennünket csak a' sírig boldogíthat. Ezek ama határok, melyeken a' föld az eget megérinti, – melyek a' lélekkel mennyei származását szemléltetik; ezek ama titkok, melyekben a' por az Istennel eggyesül; az üdö és az örökkévalóság megölelik egymást; a' halál elejti győzedelmét; a' halhatatlanságot közel lenni érzi a' halandóság; és az ember örömekbe szeret, melyek véle nem csak minden szorongatásit felejtetik, hanem egyszersmind új életre tamasztják reménységét úgy, hogy mondhassa: „ha mingyárt megölel is engem, ő benne bízom (Jób XIII. 15.)”;

³⁸ ÉLitM: bennünk [sh., emend.]

³⁹ ÉLitM: leszünk [sh., emend.]

mert olykat érez, melyekről mondhatja: „ez az ígélet, melyet ő ígért nekünk, az örök élet (I. Ján. II. 25.)”.

Vége ezen szempillantások a' mi megelégedésünknek új táplálatot nyújtanak.

Mert, mivel az Isten mindent e' földön az ember' lábai alá, hatalma alá, vetett, lehetetlen: hogy a' javakban, melyekkel e' világ bővelkedik, melyek csak ez arasznyi életnek segedelmei, mindnyájan egyenlő részt vehessünk. Lehetetlen: hogy, mivel az Isten a' megfizetést más világra halasztotta, lehetetlen, hogy e' mulandó javak az érdemmel egy mértéket tartsanak, és hogy a' ki legjámborabb az legyen a' legszerencsésebb. Annakokáért mi lenne nyugtunkból, mi lenne megelégedésünkben, ha Isten szempillantásokat nem adna, melyek a' jámborságot már ezen a' földön jutalmazza, a' történettel megbékéltetik, sorsánál fölyebb emelik?

Most pedig, – jertek jámborok, és enyhüljetek! – most pedig ki panaszkodhatik, hogy néki része az örömekben nem jutott? Mert ha Isten csak a' gazdagsághoz, bővelkedéshez, a' méltóságokhoz, tiszteletekhez kötötte volna az örömeket, lenne, talán lenne helye a' panasznak. Azonban nem. Mert ama tisztább, szentebb, édesebb örömek, melyekről szóllok, nem lehettek egyedül csak a' gazdagoknak, egyedül csak a' hatalmasoknak, egyedül csak a' Méltóságoknak örömeik; hanem ezekben minden jámbor szív osztozhatik. Felkeresik ezek a' szegényt kunyhójában, a' szűkölködőt inségében, a' beteget nyavalyájában. Sőt többen vannak, kik vallást tehetnének, hogy őket a' fogyatkozás, az inség, a' kesergés tették figyelmetessé azaz érzésekre, melyekből igazi, belső, változhatatlan boldogságok fakad.

Félre tehát az irigységgel, mely kaján szemekkel nézi a' szerencsésebbeket! Mert a' keresztény a' Istent személy-válogatásról nem vádolhatja; sem elhagyatásán nem szomorkodhatik. Viselje csak szeme előtt az Istent; társalkodjék csak véle, mint Hénok társalkodott; tegye csak akaratját akaratjává, ígéletit bízodalmává, és mindent vele tegyen, mindent vele tűrjön, vele szenvedjen: lesznek, kétségkívül lesznek néki is szempillantásai, melyekben semmi uraság, semmi kincs után többé nem sohajtozik; mivel azt a' mit érez fölcserélni semmivel sem szeretné.

De már utánad sohajtunk, Boldogságos Szüz, ki a' mennyei örömek' forrásához legközelebb állasz, és mivel Szent Fiaddal együtt minket is szíved alatt hordoztál, rólunk dűcsőségednek thronusában sem feledkezel! Látván a' háborgásokat, melyek között vergődünk, a' veszedelmeket, melyek jámborságunkat ostromolják: nyerj nekünk szent Fiad által örömeket, melyek bennünket szomorúságunkban vigasztaljanak, lankadásunkban ébresszenek, égi eredetünk' érzésével eltöltsenek, szándékunkban tisztítsanak, reménységünkben erősítsenek, viszontagságinkban

megnyugtassanak,⁴⁰ és belsőképen boldogítván, a' jámborságban végig megmarasztaljanak!

Te pedig, ***-i közönségnek Katolikus népe! valahányszor Nagy Asszonyunk' mennybe menetelének ünnepét üld, mind annyiszor szívedben tisztulni, életedben javulni, és az örömekre, mellyekkel Isten az őtet keresőket még e' földön megszereti, méltóbbá lenni szorgalmatoskodj! Mert csak úgy ünnepek a' mi ünnepeink, ha azokon keressük és megnyerjük, a' mire szolgálnak – az üdvösséget. De el nem bocsájtak benneteket, míg keresztény kötelességekre meg nem intelek: hogy Azért, ki köztetek atyáskodik, a' kegyelmes Uraság, buzgóságtoknak imádságát bémutassátok. Nem juttatom eszetekbe a' jótéteményeket, mellyekkel köztetek egész élete áldássá lett: csak a' templomra mutatok, mellyet ájtatosságtoknak építeni serénykedik. És ha megfontolom, ez lesz jótéteményinek, mellyeket reátok árasztott; legszebbike. Mert abban fogjátok ti élni a' léleknek életét, abban venni a' szívet tisztító malasztokat, a' lelki áldomásokat, a' szempillantásokat, mellyek benneteket sorsotokon fölül magasztalnak. Induljon meg bennetek a' háladatosság, és kérjétek az Urat: hogy áldja meg Őtet ez életben sok mennybe ragadó szempillantásokkal, ez élet után pedig magával az ő boldogságával; mellyre hogy Isten mindnyájunkat fölvenni méltóztassék, mindnyájan imádkozzunk. Ámen.

⁴⁰ ÉLitM: megnyugtassanak, [sh., emend.]

LONOVICS JÓZSEF ÉS FOGARASY MIHÁLY LEVÉLVÁLTÁSA (1862)*

Alábbiakban két magyar főpap, a magyar katolikus egyház 19. századi történetében egyaránt kiemelkedő szerepet játszó személyiség levélváltását közöljük¹ – az ugyanis több szempontból is tanulságos. A levélváltás hosszú, egymással párhuzamos és gyakran összekapcsolódó életútjuknak egy fontos periódusára, az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban való tevékenységükre vonatkozik, személyes sorsuk és egyéniségük mellett az írásba foglalt gondolatok visszatükrözik a „nagy év” általános magatartásmintáit is.

Lonovics József (1793–1867) Miskolcon született, tanulmányait Egerben folytatta, 1817-ben szentelték pappá.² Az 1820-as években rövid ideig saájóvárkonyi plébános, mind előtte, mind utána egyházmegyei hivatalokban tevékenykedett. 1829-től kanonok, az 1830-as, illetve az 1832–1836-os országgyűlésre az egeri főkáptalan egyik követe. Elsősorban szónoki képességeivel hívta fel magára a figyelmet, 1834 márciusában az uralkodó csanádi püspökké nevezte ki. Ettől kezdve a főrendi tábla ülésein az egyház álláspontjának leggyakoribb és legnépszerűbb szónoka.³ Nevét leginkább azzal tette ismertté, hogy 1840–1841-ben a püspöki kar

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Lásd alább, „Dokumentumok” között, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSzKKT.) Fol. Hung. 1920 (= Lonovics József iratai. Lonovics életére, pályájára, a vezetése alatt álló egyházmegyei igazgatására vonatkozó iratok, 1793–1867), IV, 255–256, 276–278.

² Az életrajzi adatokat elsősorban az alábbi lexikonok szócikkeiből merítettük: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., Hornyánszky, 1891–1911, interneten: Magyar Elektronikus Könyvtár, mek.oszk.hu (2012. 05.01); *Magyar Katolikus Lexikon*, I–XIII, főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 1993–2009, interneten: Magyar Katolikus Lexikon, lexikon.katolikus.hu (2012. május). Lonovicsnak modern szemléletű életrajza nincs, összefoglalóan: IPOLYI Arnold, *Lonovics József érsek, Magyar akadémiai igazgató- és tiszt. tag emlékezete*, Pest, Heckenast, 1868 (továbbiakban: IPO-LYI 1868). Fogarasyra: MARTON József, *Fogarasy Mihály erdélyi püspök élete és munkássága*, Gyulafehérvár, Stúdium, 2005. Lonovics életéről legutóbb: *Emlékezés Lonovics József püspök születésének 200. évfordulóján*, Makó, Keresztény Értelmiségiek Szövetségének Makói Csoportja, 1993 (A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei, 13); ZAKAR Péter, *Püspöki életrajzok a 19. századból I.: (Lonovics József és Horváth Mihály)*, Deliberationes, 3(2010)/2, 211–212; BUSKU Anita Andrea, *Horváth Mihály és Lonovics József (Ellentétek és párhuzamok)*, Egyháztörténeti Szemle, 12(2011)/3, 35–57. (A további szakirodalmi utalásokat lásd a jegyzetekben.)

³ Lásd erről például: BUSKU Anita Andrea, *Lonovics József csanádi püspök a szólásszabadságról 1839-ben*, Egyháztörténeti Szemle, 8(2007)/1, 220–226; Uő, *Lonovics József csanádi püspök a szerzetesrendekről 1839–40-ben*, Egyháztörténeti Szemle, 9(2008)/3, 56–70; *Lonovics József csanádi püspök és a „váradai-rozsnyói vita” 1840-ben*, Levéltári Szemle, 59(2009)/4, 27–39.

őt küldte Rómába, hogy a vegyes házasságok elmérgesedett ügyében a pápa álláspontját megtudakolja.⁴ 1843-ban nemesi rangot kapott, 1844 után a konzervatívok egyik leginkább aktív főpapi támogatója, az utolsó rendi országgyűlésen az egyház álláspontjának védelmezője. 1848. június 25-én az uralkodó egri érsekké nevezte ki, amit a pápa nem erősített meg. Bár 1848 folyamán mérsékelt konzervatív nézeteket képviselt, 1849 elejétől határozottan császárpárti magatartást tanúsított, mégis letartóztatták, ügye az egyházi méltóságairól való lemondással és az alsó-ausztriai Melk bencés apátságába való száműzetéssel oldódott meg. 1853-tól Bécsben élt, az önkényuralom éveiben tudományos munkásságáról vált ismertté, emellett Széchenyi István egyik legbizalmasabb barátja lett, 1860-ban térhetett vissza Magyarországra. Részt vett az 1861. évi országgyűlésen, elnöke lett a Szent László Társulatlak, amasiai érseki címet kapott. 1866-ban kinevezték kalocsai érseknek, székeének betöltését azonban Pesten, betegségben bekövetkezett halála megakadályozta.

Fogarasy Mihály (1800–1882) Gyergyószentmiklóson született, tanulmányait Erdélyben és Bécsben végezte, 1823-ban szentelték pappá. Nagyszebenben lett káplán és gimnáziumi tanár, 1828-tól Gyulafehérvárott szemináriumi prefektus és hittanár, 1833-tól ugyanott tiszteletbeli kanonok, majd a császárvárosban udvari káplán és a bécsi Augustineum rektora. 1838-tól a nagyváradai egyházmegye kano-nokja, az iskolai oktatás fejlesztésében és szervezésében szerzett jelentős érdeme-
ket, iskolai főigazgató és a káptalan országgyűlési követe is lett. Munkásságának legismertebb eredménye a „Jó és olcsó könyvkiadó társulat” ötletének kifejlesztése és megszervezése volt, a vállalkozás 1848 májusában kezdte meg működését, mely 1852-ben – a ma is működő – Szent István Társulat nevet vette fel. Fogarasy ér-deklődése a reformkor utolsó éveiben egyértelműen a közélet felé fordult, a könyvkiadó kezdeményezése is az egyház álláspontjának széles körben való meg-jelenítését és elterjesztését szolgálta.⁵ 1843-ban egyedi apát, 1846-tól – „egyházi és politikai [!] téren szerzett bokros érdemei”⁶ elismeréseként – címzetes scutari (szkodari) püspökké nevezték ki, ugyanebben az évben a pesti egyetem teológiai karának igazgatója, illetve az ekkor visszaállított budai tankerület főigazgatója lett. A fővárosban még hatékonyabban szervezhette az egyháziak politikai tevékenységét, mely szorosan kapcsolódott a reformkor utolsó szakaszában aktivizálódó Kon-

⁴ Lásd erről: MARCZALI Henrik, *Lonovics küldetése Rómába: Adalék a vegyes házasságok történetéhez*, Budapesti Szemle, 1890/166, 1–26; VÁRADY L. Árpád, *Lonovics József római küldetése*, Bp., Szent István Akadémia, 1934; HERMANN Egyed, *Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934 (A Pázmány Tudományegyetem egyháztörténelmi szemináriumának kiadványa, 1).

⁵ NOTTER Antal, *A Szent-István-Társulat története: Ötvenedik rendes közgyűlése alkalmából*, Bp., Szent-István-Társulat, 1904, 5; MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998*, Bp., Szent István Társulat, 1998, 12–29.

⁶ Religio és Nevelés, 1846/38, 308–309.

zervatív Párthoz. Fogarasy lett a legfontosabb szervezője a politizáló egyháziak egyre formálisabb kereteket öltő csoportjának.⁷ Lonovics mellett legenergikusabban ő védte az egyház álláspontját az 1847–1848. évi országgyűlésen, az áprilisi törvények vitájában.⁸ 1849 után a Szent István Társulat igazgatójaként tevékenkedett, majd 1853 októberében visszatért a nagyváradai egyházmegyébe. 1864 novemberében nevezték ki erdélyi püspökké, székét a következő évben foglalta el, és a méltóságot haláláig viselte. Püspökségéhez számos oktatási és szociális intézmény alapítása, az erdélyi katolicizmus fejlesztése fűződik. Gyulaféhérváron hunyt el.

Alábbi levélváltás 1862-ben született. Lonovics hazatérését követően aktívan bekapcsolódott a közéletbe,⁹ újra ismertté vált politikai körökben, az 1861. évi országgyűlés idején a Deák-pártot támogatta. Nem lehet csodálkozni azon, hogy Fogarasy – akitől életútja 1848 végén elkanyarodott – szintén azok közé tartozott, akik keresték vele a kapcsolatot. Az utókor valóságos szerencséje, hogy mindketten szükségét érezték annak, hogy 1848-as magatartásukkal kapcsolatos álláspontjukat írásban is rögzítsék, pedig – mint a levelekből kiderül – többször találkoztak ekkoriban személyesen: az 1861. évi országgyűlésen, illetve Fogarasy 1862-ben személyesen is felkereste Lonovicsot, vagyis bőven adódott (pontosabban: adódhatt volna) alkalmuk közvetlenül is megbeszélni a korábban történeteket. A levélírásnak feltehetően az lehetett az oka, hogy mindketten tarthattak álláspontjuk félremagyarázásának lehetőségétől, ezért érezhették fontosnak, hogy írásba is adják azt.

* * *

Nézzük meg, mely események készítették a két főpapot arra, hogy tizenhárom évvel később szükségét érezzék a magyarázkodásnak. Az 1840-es években mindketten a katolikus egyház azon vezetői közé tartoztak, akik a közéletben is aktivizálták magukat. Fogarasy, mint említettük, lelkesen szervezte a Konzervatív Párton belül az egyháziak „platformját”, törekvéseiket a püspöki karból leginkább aktívan Lonovics és Scitovszky János pécsi püspök karolta fel, utóbbiak általában is azonosultak a konzervatívok politikai törekvéseivel, és támogatták azokat.

⁷ Lásd erről például: FAZEKAS Csaba, *Katolikus egyháziak „platformja” a Konzervatív Pártnál: Adalékok a pártalakulás kezdeteihez a reformkori Magyarországon = Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak: tudományos emlékülés*, szerk. MOLNÁR András, Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Szabadelvű Kör, 1998, 73–112; Uő, *A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez (Esettanulmány: Katolikus politikai program 1846-ból) = Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918*, szerk. SARNYAI Csaba Máté, Bp., METEM, 2001 (METEM könyvek, 29), 29–45.

⁸ Nevéhez fűződik az egyháznak a polgári társadalomban való kezdeti útkeresését dokumentáló emlékirat összeállítása is: [FOGARASSY Mihály], *Emlékirat az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról: Egy részvevőtől, Pesten, Trattner–Károlyi, 1848.*

⁹ Ennek egy részéről lásd: BUSKU Anita Andrea, *Lonovics József levelei Pálffy Mórchoz, 1862*, *Lymbus*, 8(2010), 247–261.

Lonovics már az 1830-as évek óta szoros kapcsolatban állt Fogarasyval. Jellemző például, hogy – nagyváradi kanonikként – Fogarasy küldte meg Lonovicsnak 1839-ben a liberális Beöthy Ödön és Lajcsák Ferenc püspök elhíresült levélváltását, amely az országos botrányokat eredményező vegyes házasságok ügyében született.¹⁰ Később több minőségben is kapcsolatba kerültek, Fogarasy például nagyváradi tanulmányi igazgatóként megkereste a csanádi püspököt,¹¹ s Lonovics élénken érdeklődött az egyébként Fogarasy lakásán tartott 1846. novemberi konzervatív egyházi tanácskozás iránt, külön megbízottat is küldött arra.¹² 1848-ban, a márciusi fordulatot követően mindketten kitűntek azzal, hogy a főrendi táblán tartott beszédekben elfogadták a polgári átalakulás tényét, ugyanakkor próbálták az egyház pozícióit, kiváltságait az áprilisi törvényekbe is becsempészni. Lonovics például március 18-án, a tized eltörlése tárgyában tartott nagy beszédet. Fogarasy pedig főleg április 2-án, illetve az azt követő napokban hívta fel magára a figyelmet az által, hogy nem mereven ellenezte az átalakulást, hanem csak attól óvakodott, nehogy a törvényhozás „az egyház szabadsága és testületi jogai felett korlátozólag” intézkedjen. A vallási jogegyenlőséget, a bevett egyházak törvény előtti egyenlőségét, valamint az egyházi szükségletek állami költségvetésből való fedezését kimondó, későbbi 20. törvénycikként becikkelyezett indítványhoz Fogarasy két – erőteljesen tompító hatású, illetve a katolikus egyház által önkényesen is értelmezhető – módosító indítvánnyal akart élni, melyeket elhúzódo vita után leszavazott a törvényhozás.¹³ A püspöki kar, konzervatív politikai beállítódása ellenére, elsősorban a változások radikalizálódásától való félelmében egyértelműen az új hatalom megszilárdításában, a kormány támogatásában volt érdekelt,¹⁴ még

¹⁰ Fogarasy Mihály levele Lonovics Józsefnek, Nagyvárad, 1839. szeptember 6. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. II. 82^r. A témáról lásd például: FAZEKAS Csaba, *Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök és Beöthy Ödön két levélváltása a vegyes házasságokról (1839)*, Sárospataki Füzetek, 2009/1, 11–32.

¹¹ Fogarasy Mihály levele Lonovics Józsefnek, Nagyvárad, 1845. február 27. OSzKKt. Fol. Hung. 1920, II, 198^r–199^r.

¹² Lásd a 7. sz. jegyzetben idézett irodalmat.

¹³ *Felséges Első Ferdinánd osztriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost.[oli] királya által Szabad Királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett Magyar-országgyűlésen a mélt.[óság]ok Fő Rendeinél tartott országos ülések naplója*, Pozsonyban, Schmid, 1848, 344–352, 466–473, 485–500; Vö. FAZEKAS Csaba, *Rimely Mihály pannonhalmi főapát az 1847–48. évi országgyűlésen*, Győri Tanulmányok, 2000/22, 65–154. A korszak egészéről: SARNYAI Csaba Máté, *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március – december): A katolikus autonómia-törékvések megjelenése*, Bp., METEM, 2002.

¹⁴ Fogarasy esetében lásd konkrétan: ZAKAR Péter, Molnár János *Székesfehérvár-belvárosi káplán 1848–49-ben = Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, szerk. HUDI József, TÓTH G. Péter, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1999, 221–233, 224.

ha időről időre akadtak is súrlódások állam-egyház viszonyában. Legalábbis 1848 őszéig.

A Batthyány-kormány időszakában Lonovics és Fogarasy egyaránt kivették részüket a közéleti-politikai küzdelmekből, különösen azokban a kérdésekben, amelyek a berendezkedő polgári állam és a katolikus egyház konfliktushelyezeteit jelentették. Ilyen volt például a papság nemzetörségbe való besorolásának – egyáltalán fegyverfogásának – ügye, vagy az első népképviselői országgyűlés idején a népis-kolai, illetve a középiskolai reform kérdése. A számos üresedésben lévő püspöki székek betöltése kapcsán, Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére, 1848. június 25-én V. Ferdinánd hozzájárult néhány püspökség betöltéséhez. Ennek megfelelően Hám János szatmári püspök esztergomi, Lonovics József csanádi püspök egri érsek lett, utóbbi egyházmegyéjébe püspökként Horváth Mihály került, szepesi püspöknek Jekelfalussy Vincét, székesfehérvárinak Karner Antalt nevezték ki. A pápa azonban ezeket a kinevezéseket nem erősítette meg, nem történt meg az egyházi jóváhagyás (*praeconisatio*).¹⁵ Az 1849-es megtorlások során a kinevezéseket érvénytelenítették, 1848 nyarának végén – ősszel azonban a kinevezettek részben megkezdték egyházmegyéik irányításának átvételét. Szempontunkból mindez azért is fontos, mert több ambiciózus egyházi személyről felröppent ekkor a hír, hogy püspöki méltóságot kaphat, elsősorban Fogarasy és Körmöczy Imre (1811–1871) személye kapcsán.¹⁶ A későbbiek ismeretében feltételezhető, hogy Fogarasy mellőzéseként fogta fel, hogy nem léphetett feljebb az egyházi hierarchiában.

A bécsi udvar és Magyarország viszonyának elmergesedése, a fegyveres önvédelmi háború (szabadságharc) 1848. szeptemberi kibontakozása egyre inkább döntéshelyzet elé állította a katolikus egyházat, a főpapokat is. 1848. október 3-án az uralkodó feloszlatta a magyar országgyűlést, amely ennek nem tett eleget, az 1849. évi megtorlások során viszont gyakran ezt a dátumot tekintették – nem minden esetben következetesen – határvonalnak. Több katolikus püspök 1848. december végéig Pesten maradt, kapcsolatban állt a magyar kormánysszervekkel, jóllehet a liberális politikai törekvések ekkor is folyamatosan konfliktushelyzetet teremtettek,¹⁷ az ősz folyamán bíztak abban, hogy valamiféle megegyezés jöhet létre a bécsi udvar és a magyarok között.

¹⁵ A témáról lásd például: ADRIANYI GÁBOR, *Püspökök kinevezése és elmozdítása 1848–1849-ben*, Vigilia, 1998/10, 722–727.

¹⁶ Utóbbi ekkor nagyváradi kanonok, a pesti egyetem tanára volt, működéséről lásd: FAZEKAS Csaba, *Egy katolikus közíró a 19. században: Körmöczy Imre*, ItK, 116(2012)/6, 640–675.

¹⁷ Lásd erről például: FAZEKAS Csaba, *Szász Károly kultuszminisztériumi államtitkár válasza a katolikus püspöki kar emlékiratára, 1848. december*, Egyháztörténeti Szemle, 3(2002)/2, 93–104.

Ennek érdekében 1848. október 28-án feliratot intéztek V. Ferdinándhoz. A dokumentum igen fontos szerepet játszott nemcsak a katolikus egyház 1848-as szerepvállalásában, hanem – témánk szempontjából – Fogarasy és Lonovics személyes sorsában is. Keletkezésének körülményeit legrészletesebben Hám János kinevezett esztergomi érsek 1850-es emlékirata, illetve a szintén érintett Horváth Mihály későbbi történeti monográfiája őrizte meg.¹⁸ Fogarasy és Lonovics személyes kapcsolatának szorosságát jelzi az a Hámnál is olvasható adat, hogy a két főpap pesti tartózkodása idején közös szálláson lakott, amely – közéleti aktivitásukkal összefüggésben – rendszerint a püspöki kar tanácskozhelyének számított. A felirat ötletét Lonovics vetette fel, az alapszöveget Horváth Mihály már előre kidolgozta. A konzervatív, a közéleti szerepvállalástól inkább idegenkedő Hám nem szimpatizált az ötlettel, már csak azért sem, mert Horváth javaslata „tele volt kemény, és a mi jobbágyi hódolatunkkal kevésbé egyező kifejezésekkel”. A felirat küldése ügyében azonban az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) is nyomást gyakorolt a püspöki karra, hiszen az egyik utolsó – vagy inkább: utolsó utáni – lehetőséget jelentette valamiféle megegyezésre, békekötés iránti tapogatózásra az udvar és a magyar kormány között. A főpapok többsége inkább az utóbbitól való félelmében támogatta a felirat ügyét, amelyet elősegített, hogy Lonovics irányításával a „keményebb kifejezésektől” megtisztították Horváth szövegét. Az uralkodóhoz intézett folyamodvány Olmützbe való eljuttatására Fogarasy személye látszott a legalkalmasabbnak, mivel korábban udvari káplánként is tevékenykedett, s jó kapcsolatokkal rendelkezett az uralkodó környezetében. Hám visszaemlékezése szerint Fogarasy személyét kifejezetten Lonovics tartotta a legalkalmasabbnak, ő kérte az esztergomi érseket, hogy Fogarasyt bízta meg a feladattal. „Meg is tettem, anélkül, hogy áskálódást vagy cselszövést gyanítottam volna a dologban” – írta Hám sejtelmesen, majd kifejtette, hogy a püspöki karon belül egy sajátos, őt kirekesztő klikket feltételezett, amelynek Lonovics, Jekelfalussy és Horváth mellett Fogarasy is tagja volt.

Fogarasy november elején indult Pozsonyon át Olmützbe, közben 4-én az OHB tanácskozára hívta a főpapokat: Hámot, Lonovicsot és Jekelfalussyt, kifejezve azt a kívánságát, hogy két érsek – vagyis Hám és Lonovics – vigye a feliratot

¹⁸ *Hám János emlékirata (1850)*, ford. SCHEFFLER János, KRUPPA Tamás = „Egyedül Kossuth szava parancsolt...”: *Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről*, szerk. ZAKAR Péter, Szeged, Agapé, 2001 (Dél-alföldi évszázadok, 16), 77–100 (továbbiakban: *Hám-emlékirat*, 2001), 88–90. Az uralkodóhoz címzett feliratot a korabeli lapok megjelentették: *Közlöny*, 1848/154 (november 11), 719; *Kossuth Hírlapja*, 1848/109 (november 4); *Pesti Hírlap*, 1848/206 (november 5), 1040–1041. stb. Kiadása: HORVÁTH Mihály, *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*, I-II, Genfben, Puky, 1865 (továbbiakban: HORVÁTH 1865), II, 32–36; legújabbban: *A haza, az egyház és a trón érdekében: A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben*, szerk. ELMER István, Bp., Új Ember Kiadó, 1999, 129–131.

V. Ferdinándhoz, a nagyobb nyomaték kedvéért. Szemere Bertalan ekkor kifejtette, hogy mindezt már csak azért is szükségesnek tartották volna, mert a püspöki kar, megítélésük szerint, kétarcú tevékenységet folytatott, s nem igazán szimpatizált a magyar oldallal. Ezt Hám mellett Lonovics is visszautasította, Jekelfalussy és Horváth azonban felajánlották szolgálataikat a nép mozgósítására. Az ezt követő eseményekben Hám Lonovics bizonytalankodásáról számolt be: „támogatta érveimet és elképzelésemet, hogy őszintén-e vagy csak úgy színleg, azt nem tudom eldönteni”. Hogy olmützi útjuk végül meghiúsult, abban annak is szerepe volt, hogy Lonovics „betegség ürügyével halogatta az utat”, vélhetően egyik fél szemében sem akart már ekkor a közvetítő vagy béketeremtő pozíciójában kompromittálódni. Szerencséjére az OHB Kossuth Lajos távollétében szintén halogatta az érsekek küldetésének kezdeményezését.

De Fogarasy sem járt jelentősebb eredménnyel. Pozsonyi tartózkodása idején még Kossuthal is tudott egyeztetni, aki eleve reménytelennek ítélte a püspöki kar béketafogatózását. Olmützben Fogarasyt csak mint egykori udvari káplánt, lényegében magánemberként fogadta az uralkodó, nem mint a magyar püspöki kar küldöttét. Horváth Mihálynak alighanem igaza lehet abban, hogy V. Ferdinándot környezete, a „kamarilla” – elsősorban a Horváth által említett Lobkowitz herceg révén – nem tájékoztatta megfelelően a magyar püspöki kar törekvéseiről és feliratának tartalmáról,¹⁹ így Fogarasy látogatása formális udvariaskodásban merült ki; a találkozóra is csak Lobkowitz jelenlétében kerülhetett sor. Viszont az ügy komoly szerepet játszott abban, hogy immár az udvarban is bizalmatlanul tekintettek a magyar főpapok testületére, mely – Horváth szavaival – „eddig föltétlenül s oly buzgón szokta volt védelmezni a dinasztia érdekeit, tőle várván viszont a maga érdekeinek gyámolítását”.

Magáról a feliratról az terjedt el a közvéleményben, hogy „erősen meg van írva”,²⁰ utólag pedig a kommentárok egyértelművé tették, miszerint a kortársak is pontosan tisztában voltak a Fogarasy-misszió eredménytelenségével, az uralkodó – a közte és „az események közt kínai falként álló kamarilla” miatti – tájékoztatatlanságával, továbbá a cs. kir. oldalnak a magyar püspökök iránti bizalma megingásával is.²¹ Üdvözölték is a püspökök „hazafias föllépését”, már csak azért is, mert korábban a főpapok testülete „eddigelő, bizony valljuk meg az igazat, sok részben kezökre [a Habsburgok kezére] dolgozott”.

A felirat egyébként az uralkodót a püspöki kar hódolatáról biztosította, ugyanakkor érvényesnek tekintette az V. Ferdinánd által szentesített áprilisi törvényeket,

¹⁹ HORVÁTH 1865, 38. Ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy az uralkodó megismerte a felirat tartalmát, lásd a következő jegyzetekben idézeteket.

²⁰ Lásd: Pesti Hírlap, 1848/202 (november 1), 1024.

²¹ Kossuth Hírlapja, 1848/124 (november 22).

kifejezte az azokhoz való ragaszkodást. Tulajdonképp felszólította az államfőt, hogy ő vessen véget a vérontásnak, teremtsen békét az országban. Nem csoda, hogy felháborodást keltett az uralkodó környezetében, amikor a polgárháborús állapotok kialakulásáért és elfajulásáért a püspöki kar emlékirata azokat tette felelőssé, akik a császár- király nevében támadtak Magyarországra. Jóllehet hangsúlyozták, hogy az uralkodó minderről bizonyára nem tudhatott, illetve az ellenséget elsősorban – diplomatikus módon – a nemzetiségi mozgalmak bujtogatóiban jelölték meg.

Az október 28-i felirat ügyében még nem tapasztalunk törést Lonovics és Fogarasy kapcsolatában. Szűkös utalásokból arra következtethetünk, hogy azonosan ítélték meg az eseményeket. Mindketten részt vettek például továbbra is a népképviselői országgyűlés felsőházának munkájában. December 23-án például egymás után szólaltak fel a magyar hadi főtanodával kapcsolatos törvény vitájában; Lonovics erősítette Fogarasy álláspontját. Mindketten amellet kardoskodtak, hogy a katonai főiskolán is önálló hitoktatás folyjék, önálló lelkészek irányításával, elensúlyozandó a mindezt feleslegesnek tekintő liberális álláspontot.²² Mindez azért is érdekes, mert 1848. december 2-án megváltozott az uralkodó személye, az ifjú Ferenc József osztrák császárként és magyar királyként egyaránt átvette a hatalmat V. Ferdinándtól; a magyar fél ugyanakkor nem ismerte el törvényesnek a trónváltást.

Lonovics talán legismertebb, legjelentősebb 1848-as szerepvállalására az év végén került sor. A december 30-i móri csatavesztést követően a magyar országgyűlés úgy döntött, hogy az OHB és a törvényhozás Debrecenbe költözik, emellett békeküldöttséget delegált Windischgrätz cs. kir. főparancsnokhoz.²³ „Tekintély és a dinasztia iránti hűség szempontjából a békeküldöttség a legjobb volt, amit a forradalmi Magyarország csak nyújthatott” – írta találóan Deák István,²⁴ mivel a küldöttség tagjai Batthyány Lajos volt miniszterelnök, Deák Ferenc, Majláth György országbíró, Majláth Antal és Lonovics József lettek. A fegyvernugvás fejében az áprilisi törvények tiszteletben tartását kérő delegáció január 3-án járult a cs. kir. fővezér elé a bicskei táborban. Windischgrätz ugyan udvariasan fogadta a küldöttséget – kivéve Batthyányt, akivel nem volt hajlandó szóba állni –, de csak magánembereknek tekintette a delegátusokat, továbbá csak a feltétel nélküli megadást volt hajlandó elfogadni.²⁵ A bicskei küldöttségről maga Lonovics is megemlékezett. 1863-ban – jellemzően – úgy fogalmazott, hogy a delegáció „állása több, mint

²² Lásd: Közlöny, 1848/198 (december 25), 930.

²³ Utóbbiról lásd részletesen például: HORVÁTH 1865, 209–216.

²⁴ DEÁK István, *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*, Bp., Gondolat, 1983, 230.

²⁵ Vö. például: HERMANN Egyed, *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében*, Gödöllő, s.n., 1932, 7. (A továbbiakban: HERMANN 1932.)

kétséges, a helyzet válságos, a feladat nehéz és sikamlós volt”. Windischgrätzről úgy vélekedett, hogy „nemzetünkhez egyébként azelőtt is s később is mindig méltányosnak mutatkozott”. Ami pedig az eredményt illeti, szintén frappánsan összegzett, mondván: „mint szivárvány a viharban” – úgy tűnt el a küldöttség sikeréhez fűzött gyenge remény.²⁶

A cs. kir. csapatok Pestre történő bevonulását követően a magyar püspöki kar – néhány kivételtől (Horváth Mihály, Bémer László nagyváradi püspök stb.) eltekintve – feladta ingadozó álláspontját, s egyértelműen Ferenc József hűségére tért. Látványos jele volt ennek a püspöki kar 1849. január 20-i pásztorlevele, Hám János gyakori megnyilatkozásai, illetve egyéb intézkedések.²⁷ Lonovics József például február 8-án kelt pásztorlevelével erőteljesen felszólította Eger városát az uralkodó iránti hűségre, törvényesnek, a béke helyreállítójának minősítve Ferenc József uralkodását,²⁸ február 11-én a cs. kir. polgári és katonai hatóságokhoz intézett terjedelmes levélben igyekezett önmagát tisztázni,²⁹ március végén pedig jelentős anyagi támogatást küldött Windischgrätznek osztrák katonai kórházak működtetésére,³⁰ és így tovább. Jellemző továbbá, hogy újra használni kezdte csanádi püspöki címét, intézkedett az egyházmegye ügyeiben, amivel óhatatlanul a Debrecenbe távozott Horváth Mihály kinevezésének törvényességét vitatta.³¹ (A kérdést bonyolítja, hogy párhuzamosan az egri érseki címet is használta.)

A Lonovics elleni későbbi vizsgálat során keletkezett számos – Lonovics császárhűségét hangoztató – tanúvallomások egyikéből tudjuk, hogy a magyar csapatok Pest-Buda felé közeledtek, 1849. április elején elhagyta a fővárost, Pannónhalmára, majd májusban Bécsbe távozott, később a marienbadi fürdőhelyre vo-

²⁶ LONOVICS József, *Emlékbeszéd idősb székhelyi Majláth György m. akad. igazgató tag felett*, Pesten, 1863, 17–18. Lonovics emlékbeszédének elemzésére lásd: BUSKU Anita Andrea, *Lonovics József emlékbeszédei*, ItK, 114(2010), 25–75.

²⁷ Lásd erről például: *Hám-émlékirat*, 2001, 90–93.

²⁸ OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 9^o; Vö. *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*, szerk. ANDICS Erzsébet, II–III, Bp., Akadémiai, 1952, 1965 (továbbiakban: ANDICS 1952, ANDICS 1965), II, 473–474. (Az ideiglenes cs. kir. közigazgatást vezető Szőgyény László szerint ez a pásztorlevél „a leglojálisabb odaadást és a legjobb érzelmeket” mutatta.) A csanádi káptalannak küldött, hasonló hangvételű intézkedése 1849 márciusából: OSzKKt. 1920. III. 26^o–27^o. A csanádi egyházmegye 1848–1849-es történetéről, benne Lonovics tevékenységéről használtuk: MIKLÓS Péter, *Fejezetek a Csanádi egyházmegye 1848/49-es történetéből*, Századok, 144(2010)/3, 639–649; ZAKAR Péter, *A Csanádi egyházmegye kormányzata 1848–1849-ben*, Aetas, 26(2011)/4, 82–101. (A továbbiakban: ZAKAR 2011.)

²⁹ OSzKKt. 1920. III. 12^r–19^v (fogalmazvány).

³⁰ ANDICS 1965, III, 133. Vö. HERMANN 1932, 10.

³¹ Mindez azért is érdekes, mert 1848 őszén lemondott csanádi püspöki címéről, pontosabban átadta azt az egyházmegye javadalmaival együtt Horváth Mihálynak. OSzKKt. 1920. II. 391^r (fogalmazvány).

nult.³² Ekkor vette kezdetét Lonovics számos megpróbáltatása.³³ Értesült arról, hogy vádak merültek fel személye ellen, s hogy felelősségre vonhatják 1848-as tetteiért, ezért Marienbadból a lanzendorfi ferences rendházba utazott, legközvetlenebb munkatársa szerint azért, hogy „az események fejlődését bevárja és a bécsbeni elfogatás által előidézendő feltűnést kikerülje”.³⁴ A szakirodalomban rendszerint 1849. július 21. szerepel Lonovics lanzendorfi letartóztatása napjaként, a főpap egykorú naptárbejegyzése szerint ez egy nappal korábban történt, másnap már Bécsen keresztül Pozsonyba vitték.³⁵ Szeptember elején engedélyt kapott, hogy szabadlábon védekezzen, de október 6-án Pestre érkezett, ahol az Újépületben raboskodott, egyébként számos katolikus paptársával, Lévay Sándor egri nagypréposttal, Rudnyánszky József besztercebányai püspökkel, Jekelfalusyval, Santhóval stb. együtt. Később – elsősorban az esztergomi érseki székbe került, feltétlenül udvarhű Scitovszky János közbenjárása nyomán – ismét szabadlábra kerülhetett. Bécsből egyértelműen tudomására adták, hogy megszüntetik ellene az eljárást, amennyiben lemond püspöki méltóságáról, pontosabban méltóságairól, vagyis a Ferenc József által amúgy is érvénytelennek nyilvánított egri érseki cím mellett a csanádi püspökségről is. Kisebb huzavona után ez történt, Lonovics évi „kegydíj” mellett kiválaszthatott egy ausztriai kolostort, tulajdonképp kényszerlakhelyet, ahová visszavonulhatott. Lonovics választása a melki apátságra esett, ahová 1850. március 9-én érkezett meg. Nem sokkal később már a csanádi káptalan is

³² Santhó Károly vallomása. (Több időpontban.) OSzKKt. Fol. Hung. 1920. II. 384^f–385^v; III. 138^f–139^v. Santhó egyébként a Fogarasy vezette könyvkiadó társulat titkáráként tevékenykedett, elutazott Debrecenbe is, a Horváth Mihály által küldött iratokkal és információkkal kereste fel Lonovicsot, közvetítve a magyar kormánynak a főpap visszatérésére irányuló kérését. Lonovics azonban ezt kategorikusan elutasította, „kijelenté, hogy [...] készebb minden érdeket háttérbe szorítani inkább, mint oly lépést tenni, mely által az uralkodó dinasztia iránt minden szeplőtelen hűsége s ragaszkodására csak egy parányi árnyék is vettethetnék”. A magyar sikerek idején elterjedt a híre, hogy Lonovics Debrecenbe szeretne utazni hódolat-nyilvánításra, erre utaló megbízható forrás azonban nem áll rendelkezésünkre. Vö. IPOLYI 1868, 50–51. (Röviden összefoglalta Lonovics 1849. évi megpróbáltatásait.)

³³ Az 1849-et követő megtorlásokról általában lásd: HERMANN Róbert, *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*, Bp., Útmutató Kiadó, 1999 (Változó Világ, 27). Konkrétan az egyházi személyek ellen folytatott eljárásokról leginkább használtuk: HERMANN 1932. A témáról lásd még újabban (további hivatkozások nélkül): ZAKAR Péter, *Haynau egyházi áldozatai*, Aetas, 2000/1–2; TAMÁSI Zsolt, *A katolikus egyházi vezetés önvédelmi törekvései az 1848–1849-es forradalom leverése után*, Történelmi Szemle, 51(2009)/3, 355–384.

³⁴ HOPF János, *Másolata a Lonovics József által 1849 és 1850-ki directoriumaiba bevezetett jegyzeteknek*. OSzKKt. Fol. Hung. III. 221^f. (Lonovics noteszként használt naptár-feljegyzéseit tisztázta le és látta el megjegyzéseivel. Az eredeti: Uo., 179^f–220^v.)

³⁵ Uo., 221^v; Vö. pl. HERMANN 1932, 30–31.

értesült arról, hogy a pápa elfogadta Lonovics lemondását.³⁶ Hermann Egyed arról ír munkájában, hogy Lonovics ügyének iratai hiányoznak a hadbírószági akták közül, azonban utalásokból is egyértelmű, hogy csak erőszakolt és sovány vádat tudtak ellene felhozni,³⁷ amit egy hagyatékában megmaradt írásos vallomás vázlata is megerősít.³⁸ Egyik vád szerint hozzájárult, hogy a temesvári dómról eltávolítsanak egy császári sást, a másik viszont arra vonatkozott, hogy 1849. január 1-ig részt vett a felosztatott országgyűlés munkájában. Ez utóbbi is elég széles kört érintett, a harmadik viszont konkrétan az 1848. október 28-i felirat előkészítésében és megszövegezésében vállalt szerepére vonatkozott.

Történetünk másik főszereplőjére, Fogarasy Mihályra térve, feltűnő, hogy 1849 tavaszán ő is mindent elkövetett császárpártiságának demonstrálására. 1849 februárjában például a pesti piaristák körében folytatott vizsgálatot azok 48-as magatartásával kapcsolatosan,³⁹ korábban pedig Hám azon személyek között említette, akik – nyilván teljes megbízhatóságukra tekintettel – vezető pozíciót vállalhatnak egy újonnan felállítandó kormány szervben.⁴⁰ Elkötelezettségét jelzi mindenesetre, hogy 1849 májusában Fogarasy szintén azok közé került, akikkel szemben „honárulóként” a magyar kormányzat vagyonzárolást és eljárás indítását határozta el.⁴¹ Lonovics és Fogarasy kapcsolatáról 1849 tavaszán – egyelőre – nincsenek további konkrét adataink.⁴²

³⁶ Lásd minderről: HERMANN 1932, 50–51., Lonovics pápának fogalmazott lemondása, illetve IX. Pius elfogadó nyilatkozata (Buda, 1849. december 29, ill. Nápoly, 1850. február 10): OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 83^r, 146^r.

³⁷ HERMANN 1932, 50.

³⁸ OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 44^r–46^r.

³⁹ HERMANN 1932, 11; ANDICS 1965, III, 49. Vö. 59. sz. jegyzet.

⁴⁰ ANDICS 1952, II, 315.

⁴¹ *Kossuth Lajos 1848/49-ben: V. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 1849. április 15. – augusztus 15*, szerk. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1955 (Kossuth Lajos Összes Munkái, XV), 396. Kitérőként megjegyezzük, hogy a magyar kormány Lonovics ellen is kilátásba helyezte a perbe fogást. Akkor, amikor a vésztörvényszék 1849 áprilisában vádat emelt Fábrý Ignác kanonok, csanádi püspöki helynök – Lonovicsnak korábban egyik fontos munkatársa, később kassai püspök – ellen, a vádiratban szerepelt, hogy Lonovics Fábrýnak adott, a temesvári katonai parancsnokság elismerésére biztató tanácsa „valóságos honárulás”. Lásd OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 51^r–52^r. Az ügynek azonban Lonovicsra nézve nem lett folytatása. Fábrý ügyéről: ZAKAR 2011, 95–96. Mindennek részletesebb elemzésére most nem térhetünk ki, megjegyezzük, álláspontunk Zakar Péteréhez áll legközelebb, aki úgy fogalmazott: az egykor a meternichi kormánzzal, majd a forradalmi magyar kormányzatszervekkel (sőt, tegyük hozzá: 1849 elejétől az önkényuralmi berendezkedéssel) egyaránt lojálisan viselkedő Lonovics elérte, hogy „innen is, onnan is fenntartással tekintettek” rá. Lásd ZAKAR 2011, 98.

⁴² Legfeljebb olyan közvetett módon, hogy például Lonovics egy 1849. március 10-én Pesten, Oltványi Pál kanonok, püspöki helynöknek írt levelében bátorított a „Jó és olcsó könyvkiadó társulat” által kiadott Katholikus Néplap terjesztésére, tekintettel annak konzervatív, udvarhű szemléletére. Lásd OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 27^r. Fogarasy Pest megye császári biztosától kért engedélyt az újság

Feltűnő, hogy a Lonovics lemondatásához és „száműzéséhez” felhasznált vádak – ha eltekintünk a császári jelkép temesvári templomról való eltávolításának ügyétől – pontosan igazak voltak Fogarasyra is: segédkezett az 1848. október 28-i emlékirat megszövegezésében, sőt a püspöki kar küldöttként tevékenykedett, valamint részt vett a feloszlott országgyűlés munkájában. Igaz, hogy Lonovics tekintélyes, ismert személyiség, illetve ekkor már 15 éve tényleges egyházkormányzatot irányító püspök volt, Fogarasy pedig csak címzetes püspökséggel rendelkezett, ugyanakkor a magyar főpapok ellen legsúlyosabb vétékként emlegetett 1848. októberi akcióban utóbbi is tevékeny szerepet vállalt. (A többi érintett püspök mind elszenvedett megkülönböztetést a megtorlás során: Hám Jánost lemondatták az esztergomi érsekségről, Jekelfalussyt a szepesi püspökségről, utóbbit egy időre szabadságától is megfosztották.) Fogarasy viszont mindezt megúszta, sőt kifejezetten pozitívan került ki az 1849-es felülvizsgálati eljárásokból.

Az október 28-i felirat a császárpárti hatóságok, illetve konzervatív politikusok szemében megbocsáthatatlan túlkapás volt a magyar katolikus egyház főpapjai részéről. Dessewffy Emil 1849 elején Windischgrätznek úgy fogalmazott, hogy „Lonovics egri érsek a lázadó országgyűlés eszköze és Horváth csanádi és Jekelfalussy szepesi püspökökkel együtt részt vesz egy Ferdinánd császárhoz intézett felirat fogalmazásában, amely illetlen és sértő kifejezésekben szemtelen hazugságok szövedékét tartalmazza”, máshol „szennyiratnak” minősítette a „királysértő, lázító” tartalmú dokumentumot, s még Fogarasyt is elítélte, amiért álságos módon az egész püspöki kar képviselőjeként lépett fel.⁴³ Dessewffy egy másik elvbarátja, Andrassy György ugyanekkor azt indítványozta, hogy érvénytelenítsék az 1848. június 25-i egyházi kinevezéseket – a semmilyen módon nem kompromittált, császárhű Karner Antal kivételével –, Fogarasy esetében pedig „komoly magabaszállást”, a püspöki szék távolabbi kilátásba helyezését javasolta.⁴⁴ Amikor szóba került, hogy a magyar püspöki kar 1849 elején tisztelegjen Ferenc József előtt, Windischgrätz, bár támogatta az ötletet, mondván, látta a főpapok őszinte megbánását és hűségét, javasolta az 1848. októberi feliratban részes papoknak a küldöttségből való kizárását.⁴⁵ 1849 májusában a konzervatív, császárpárti Szentiványi Vince is az 1848. júniusi főpapi kinevezések érvénytelenítését javasolta,⁴⁶ s amikor 1849. július elején Alexander Bach javaslatára az osztrák kormány döntött az 1848. októberi „hírhedt” feliratban vétkes püspökök hadbíróság elé állításáról, a

terjesztésére, amelyet – tekintettel a lap „vallási és erkölcsi irányvonalára” – határozottan támogattak.

ANDICS 1952, II, 389.

⁴³ ANDICS 1952, II, 271; HERMANN 1932, 10.

⁴⁴ ANDICS 1952, II, 357–363.

⁴⁵ ANDICS 1952, II, 522–523; HERMANN 1932, 10.

⁴⁶ ANDICS 1965, III, 266–268.

Batthyány-kormány által kieszközölt főpapi kinevezések érvénytelenítéséről, mindezt Ferenc József is jóváhagyta.⁴⁷ Fogarasy nevét azonban nem találjuk az élénk színekkel megbélyegzett 1848. októberi feliratban vétkes püspökök között.

Néhány további korabeli utalás megerősíti, hogy ebben Fogarasy – finoman szólva erkölcsileg kifogásolható – magatartása is szerepet játszott. Lévy Sándor egri nagyprépost, főkáptalani helynök – egyébként Lonovicsnak régi bizalmasa, 1848–49-ben a magyar kormány támogatója – 1850 nyarán bizalmas úton levelet juttatott el a melki apátságba Lonovicshoz.⁴⁸ Ebben részletesen beszámolt a korábbi nemesség és a katolikus papság helyzetéről, csalódásairól, többek között így írt: „A nemes klub tagjai is meghasonlottak, miután nem jutott mindeniknek az, amit kívánt és reménylett [...] épületes hallani egymás irányában tett nyilatkozataikat [...] Most mindenik roszalja, ami Bécsben történt, s mindenik ártatlan [...] A Herceg [= talán Windischgrätz] bizodalma közülök csak az egy F...sy [= Fogarasy] bírja már, s ez is kedvetlen, mert midőn püspökséget kértek részére, Erdélyre utasították, itt pedig minden fáradságok, kaballák által sem lehetett reábírní az öreg urat⁴⁹ a lemondásra! Most tehát elhatározott, hogy az öreg úr gyenge, tehát koadjutor⁵⁰ kell neki! S magában értetődik, hogy ez nem lehet más, mint F.-sy [= Fogarasy], s proponálva van!” Lonovics titkára, legközelebbi munkatársa, Hopf János 1871-ben így írt a két főpap 1848-as kapcsolatáról: Fogarasy „Lonovicsnak több címnél fogva lekötöztetjé lévén, annak teljes bizalmát bírta, úgy hogy Lonovics az 1848. és 1849-ki pesti országgyűlés alatt vele közös lakást és asztalt tartott. Lonovics iránti magaviselete kétesnek mutatkozott.”⁵¹ Fontos megjegyezni, hogy e homályos megfogalmazás papírra vetésekor Lonovics már nem élt, Fogarasy viszont magas egyházi méltóságot töltött be, mint hivatalban lévő erdélyi püspök.

A történetekkel kapcsolatos ismereteink és a két kortárs szemtanú megjegyzése arra utal, hogy Fogarasy Lonovicssal szemben tisztességtelen magatartást tanúsított 1849-ben, talán az 1848. októberi feliratot teljes egészében az ő nyakába igyekezett varrni, a saját felelősségének elkerülése érdekében. Nem tudjuk persze, hogy Lonovics lemondatásához és Melkbe küldéséhez mennyiben járult hozzá Fogarasy magatartása, feltételezhetjük, hogy kevésbé, legfeljebb nyomatékosította azt. A Lonovics személyével kapcsolatos bécsi példastatuálási szándék mellett nem elha-

⁴⁷ ANDICS 1965, III, 330–333. A püspökök ügyét és az uralkodói határozatot közzétette: Wiener Zeitung, 1849/181 (1. August), 1. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 36^r, 38^v.

⁴⁸ Lévy Sándor levele Lonovics Józsefhez. Pest, 1850. június 22. OSzKKt. Fol. Hung. 1920. III. 168^r–169^v.

⁴⁹ (Csíktusnádi) Kovács Miklós (1769–1852) erdélyi püspök, 1852-ben bekövetkezett haláláig igazgatta az egyházmegyét, utóda Haynald Lajos (1816–1891) lett, őt követte 1864-ben Fogarasy.

⁵⁰ Koadjutor (lt.): 'a megyéspüspök mellé beosztott, utódlási joggal rendelkező, különleges jogokkal fölruházott püspök vagy érsek'.

⁵¹ OSzKKt. Fol. Hung. III. 227^r. Az „1849-ki pesti országgyűlés alatt” megfogalmazás nyilvánvaló pontatlanság, csak az 1848-as esztendő vonatkozásában igaz.

nyagolható, hogy Haynau gyűlölte a csanádi püspököt, akivel Temesvárott már 1848 tavaszán összekülönbözött az áprilisi törvények legitimitását illetően, később pedig állítólag úgy nyilatkozott, hogy „nagy lelki gyönyörűséggel akasztattam volna fel egy katolikus püspököt, legszívesebben pedig ezt az önhitt Lonovicsot. [...] De hát nem lehetett, semmi nem tűnt ki ellene.”⁵² Továbbá fontos adalék történetünkhöz, hogy Haynau – még egy 1850. február elején (!) kelt levelének tanúsága szerint is – úgy tudta, hogy az 1848. októberi püspökkari felíratot nem Fogarasy, hanem Lonovics vitte Olmützbe, mint a püspöki kar küldötte.⁵³

* * *

Nézzük végül az 1862. évi levélváltást. Tizenhárom év elteltével a végleg hazatért, rehabilitált, a közéletbe is újra bekapcsolódó Lonovicsot kereste meg Fogarasy. Levelének felütéséből kiderül, hogy Lonovics környezetében széles körben terjedhetett a vélekedés, hogy valami terhelő nyilatkozattal hozzájárult a főpap ellen 1849 nyarán megindult eljáráshoz.

Ezt követően Fogarasy a történetek korábbi tisztázásának elmaradását főként azal próbálta magyarázni, hogy félt a hiteltelenségtől, sőt – mentegetőző pozíciót felvéve – önmaga bátortalan voltát is hangsúlyozta. Saját erkölcsi alapállását próbálta erősíteni az igazság kiderítésének és kimondásának hangoztatásával, amely tényezők elsősorban motiválták a Lonovicsnak való levélírást. Majd rátért annak határozott kijelentésére, hogy 1849-ben semmilyen terhelő vallomást nem tett senkire. Ez nyilvánvalóan nem felelt meg a valóságnak, bár Fogarasy joggal bízhatott abban, hogy Lonovicsnak nincsenek információi a szabadságharc végén tett nyomozati anyagokról, hivatalos és nem hivatalos vallomásokról, beszámolókról. Fogarasy tehát nyugodtan kijelenthette, hogy senki ellen nem áskálódott, amelyre ráépíthette nyilatkozata következő fontos érvét: eszerint ő is ugyanolyan áldozat volt, mint Lonovics. Bár feltehetően Fogarasyt is kihallgatták annak idején, az óriási túlzás volt részéről, hogy ugyanolyan elbírálás alá esett, mint Lonovics vagy más meghurcolt egyházi személyek. A kettőjük sorsa közötti különbséget Lonovics nagyságával, önmagához képest mutatkozó fontosságával próbálta magyarázni, mondván, ő csak „nagy terebély árnyékában nőtt kis fa” lehetett.

Fogarasy ügyes megfogalmazásokkal operált, amikor feltételezésekbe bocsátkozott, mondván: Lonovics előtt valaki hamisan vádolhatta őt, vagy talán még hamis bizonyítékot is kreált, hogy őt besározza, azután – érezhetően nem tudva, hogy Lonovics pontosan milyen információk birtokában volt – odáig is elmerészkedett, hogy „egy őrizetlen percben kiejtett szót” tett felelőssé a kialakult helyze-

⁵² Idézi: HERMANN 1932, 51.

⁵³ ANDICS 1965, III, 464.

tért. Feltételezhetjük, hogy mondott is Fogarasy Lonovicsról valamit annak idején, amit felhasználhattak ellene. Fogarasy eszmefuttatását egy horatiusi verssor párhuzamával is nyomatékositotta. Végezetül ismét leszögezte: bár el kellett ismernie, hogy benne is voltak – sejtelmesen hangzó – „ambíciók” (ez alatt vélhetően a püspöki szék iránti törekvéseit érthette), senkinek nem ártott, még nyomásgyakorlás alatt kicsikart nyilatkozatokkal sem, „titkos feladó, besúgó, rágalmazó, fondorkodó” nem volt soha. Levelében többször hangoztatta az igazmondással kapcsolatos – idősödő korára tekintettel felerősödő – belső, lelki kötelezettségének való megfelelési szándékot is.

A szépen megfogalmazott, udvarias levéllel érezhetően valamiféle megbocsátást, elhatárolódást akart ön maga számára elérni Lonovicstól, s persze az is lehet, hogy arra ugyancsak kíváncsi volt: milyen információk birtokában volt a szabadságharc után meghurcolt főpap. Utóbbi több hónapos – bár Fogarasy sorainak elkallódásával, feltorlódott levelezésével magyarázott – késedelem után készített egy feleletet, amelyben először a megkeresésre adandó válasz értelmével kapcsolatos töprengését osztotta meg. Végül az írásba foglalás mellett döntött, már csak azért is, hogy ne lehessen hallgatását szándékaival ellentétes módon magyarázni.

Levelének érdemi része valóságos stílusbravúrok keretében, általánosságban fogalmazta meg álláspontját, finom, de érezhető iróniával. Saját erkölcsi alapállását a méltóságoktól való elhatárolódásának kijelentésével, a hírnév számára értéktelen voltával igyekezett nyomatékositani. Nem érzett haragot vagy bosszúra való késztetést azok ellen, akik 1849-ben vesztét okozták, szögezte le, jöllehet kijelentette, hogy ezek között bizonyosan „paptársai” is akadtak. Neveket nem említett, viszont hosszan értekezett arról, hogy az őt befeketíteni igyekvő egyháziak milyen szűklátókörűek, és csak rövid távú önérdekeiket szem előtt tartó karrieristák voltak. Általános leírását Fogarasy akár magára is vehette, különösen az ilyen kijelentéseket: „Azt nem tagadhatom, hogy ama egyházi egyéneknek ellenemi törekvéseiről sokat tudok, s még többet tudhatnék, ha e részben a hallást szándékosan nem kerültem volna.” S hogy Lonovics valójában meglévő neheztelését igyekezett elfojtani, abból sejthetjük, amikor általánosságban írt az ellene korábban vétkezőknek isteni parancsolat alapján eszközölt teljes megbocsátásról, s ennek kapcsán kijelentette: nem akarta vizsgálni az ellene nyilatkozók motivációit, s azt sem, hogy ebben Fogarasynak mennyi része lehetett. Vagyis nem azt jelentette ki, hogy tudomása van az ellenkezőjéről, hanem csak azt, hogy nem akar ezzel foglalkozni.

Lonovics továbbá részletezte 1848 előtti kapcsolatukat, azt, hogy milyen őszinte támogatással egyengette a tehetséges Fogarasy egyházi karrierjét. S bár erre konkrét utalás nem történt, Lonovics tudta, mi fájt a legjobban vitapartnerének: püspöki kinevezésének elmaradása 1848-ban, amiért az Lonovicsot (is) okolta. Ennek kapcsán azért csipősebb megfogalmazásokkal élt, például udvariaskodás nélkül leszögezte Fogarasynak, hogy „ez időtől fogva kezdém irántami meghide-

gültét tapasztalni”. Majd már abban a korban is nyakatekertnek számító megfogalmazással, illetve szintén klasszikusok idézésével körülírta azt, hogy Fogarasy nem állt ki Lonovics mellett 1849-es megpróbáltatásai idején, s általánosságban jegyezte meg, hogy a vele kapcsolatos „résztvéltenség s hallgatás” nagyon sokat ártott neki – amit Fogarasy ismét csak személye és magatartása elleni burkolt, de egyértelmű kritikaként értelmezhetett. A megpróbáltatásokat pedig Lonovics – keresztény főpaptól nem szokatlan érveléssel – Isten akaratából eredeztette, s háláadással volt azok iránt. Levele végén Lonovics egyfajta hitvallást és önkritikát fogalmazott meg. Előbbi költői hevületű sorokban például így szólt: „egyházamnak dologtalan szolgája, honomnak kegyeletnélküli polgára, s uram s királyomnak hűtlen jobbagya nem voltam”. Ami pedig az önkritikát illeti, egy történelmi példázat alapján saját túlzott közéleti szerepvállalását hangsúlyozta. Leveléből egyébként változatlanul mélyen konzervatív politikai fölfogása is kicsendült. Későre írt az 1848-ban győztes liberálisok kapcsán „a hatalomra vergődött párt főnökeitől” tapasztalt „gyűlöletről”, hangsúlyozta viszont a mindenkori uralkodó iránti teljes, odaadó hűségét.

Lonovics és Fogarasy mindazonáltal a későbbiek folyamán kapcsolatban maradtak, nem emlegették egymásnak ugyan az 1848–1849-es szerepvállalásukat, inkább kerültek a témát, s aktualitásokra koncentráltak néhány, távolságtartóan udvarias hangvételű levélváltásukban.⁵⁴

⁵⁴ 1865–1866 folyamán váltott leveleiket lásd: OSzKkt. Fol. Hung. 1920. IV. 507^r–508^v, 582^r; 773^r–774^v.

DOKUMENTUMOK

1. Fogarasy Mihály levele Lonovics Józsefhez, 1862. február 10.

Nagyméltóságú s Főtisztelendő Érsek, Belső Titkos Tanácsos és Septemvir⁵⁵ Úr, Kegyelmes Uram!

Mióta tudomásomra jött, hogy Excellenciád engem azok közé sorol, kik méltatlan szenvedéseinek okozói voltak, fájdalmas érzet nyugtalanítja keblemet. Sajgását némileg enyhítette ugyan tavaly az országgyűlés folyama alatt Excellenciádnak irántami kegyteljes figyelme és leereszkedése, de meg nem szüntette.

Többször éreztem magamat mind bennsőleg, mind némely jóakaróim által is [sic!] indítva ez ügyben szóval vagy írásban Excellenciád előtt nyilatkozni, de a megújult fájdalom olyankor elfogulttá tett, a bátortalanságnak egy kifejezhetlen meglepése visszatartóztatott. Félttem, hogy nyilatkozatom nem fog hitelt találni Excellenciád előtt, vagy lépésemet feltolakodó arcátlanságnak fogja tekinteni. Az ily képzelődés rám, ki Excellenciádban legkegyesebb pártfogómat és jótevőmet tisztetem, kinek örök hálával tartozom, leverő hatású volt.

Az életkorban már én is jó előre haladtam, nem állok messze annak határától. Istenemmel, belső bírámmal s felebarátimmal, kiknek tetteimmal felelni tartozom, tisztába kell jönnöm, vétenék bizonyára Excellenciád iránti mély tisztelem ellen is, ha ami Excellenciádnak kétségkívül fájhatott, és fáj talán még most is, azt én kérlelő szó nélkül hagynám.

Bátorságot vevék tehát magamnak az ügyet kiegyenlítő nyilatkozattal fordulni Excellenciához, bízva abban, hogy szerencsés leendek ezen ép oly szerény, mint őszinte és igazságos nyilatkozat által az engem terhelő subsumtiót⁵⁶ eloszlatni, vagy legalább kiengesztelni.

Én már sokszor visszapillantottam azon vészterhes időszakba, mely engem Excellenciádtól elszakasztott, számon kértem önmagamtól lépéseimet, tetteimet, szavaimat, de mindazokról, mikre visszaemlékezem, csak azt mondhatom és azt kell vallanom: hogy én azokban nem fedezhettem fel semmit, mivel oly subsumtióra okot szolgáltatam volna. Én az akkor működött hatóságokkal vagy egyéniségekkel semmi érintkezésben nem állottam, senkit nem vádoltam, senki ellen nem tanúszkodtam. Csupán Herceg Vindischgrätztól kaptam volt 1849. január hóban egy írásbeli felszólítást, hogy Jekelfalusy püspök politikai magaviseletéről adjak nyi-

⁵⁵ Septemvir (lt.): 'hétszemélynök, a hétszemélyes tábla bírāja'. Lonovics 1860-ban történt hazatérése után kapta e titulust.

⁵⁶ Subsumtio (lt.): 'következtetés, feltevés'.

latkozatot,⁵⁷ melyre feleltem, mivel felelnem kellett, de hiszem, hogy feleletem sorsát nem súlyosbította, mert feleltem úgy, ut vide[itu]r aliquid deesse.⁵⁸ Ezen egy eseten kívül sem hatóságokkal, sem egyéniségekkel, kikről feltehettem volna, hogy legalább titkon működnek, semmi érintkezésem nem volt.⁵⁹ Magam állottam ugyan haditörvényszék előtt, de saját igazoltatásom ügyében. Általában s mindazokról mik azon szerencsétlen időben a magyar hierarchia sorsáról akár határozó tanácskörökben, akár csak a kulisszák mögött végeztek vagy elintéztettek, mit sem tudtam, azokba beavatva vagy éppen tényező személyiség éppen nem voltam. Hivatkozhatom e tekintetben a Wiener és Allg.[emeine] Zeitung cikkeire, melyekben én is az úgynevezett gravierttek⁶⁰ lajstromában jöttem elő,⁶¹ de hivatkozhatom a szomorú 12 év eseményeire is, melyek bebizonyították, hogy az én nevem is a fekete könyvbe volt bejegyezve, míg elvégre ő cs. kir. felsége a Leopold legkegyelmesebb adományozásával és október 20-diki diplomájával az akkor készített rovatokat el nem enyészttette.⁶² Nevem azon időben Excellenciádéval az újságlapokban kapcsolatosan említettett, szerencsém csak az volt, hogy én, mint a nagy terebély árnyékában nőtt kis fa, a magasban elviharzott fergeteg rohantától megmenekülhettem, de eléggé kellett éreznem folytatott hivatalkodásom alatt, hogy kegyfosztott vagyok, hogy állásom szenvedő és tarthatatlan.

Excellenciádnak ismert s bőven tapasztalt bölcsessége s ritka szívjósága parancsolja nekem hinni s feltenni azt, hogy nem hírek vagy besúgások, hanem adatokból merítette subsumtióját. Kelle tehát valakinek hitem s tudtomon kívül, sőt szándokom s akaratom ellenére visszaélni nevemmel, hogy vádjának nagyobb súlyt kölcsönözzön, vagy tán valamely hamis okmány mutattatott elő nevem alatt? Mert a rossz szándokú ember nem retten vissza bármily vétkes eszköztől. Mindezekről, ha csakugyan így történtek volna, nincs tudomásom. Meglehet azonban, hogy a rossz ember egy őrizetlen percben kiejtett szót tervének kivitelére felhasználta. Csak

⁵⁷ Jekelfalussy Vince (1802–1874): 1827-ben szentelték pappá, több helyen plébános, 1842-ben pozsonyi, majd esztergomi kanonok. 1848. június 25-én az uralkodó szepesi püspökké nevezte ki, pápai megerősítést azonban nem nyert. 1848 végén Kassán letartóztatták, később lemondásra kényszerítették és száműzték. 1856-tól pozsonyi prépost, 1866-ban székesfehérvári püspöki kinevezést kapott. Részt vett az I. Vatikáni Zsinaton, egyetlen magyar püspökként kihirdette a zsinati határozatokat, amiért uralkodói rosszállásban részesült. Rómában hunyt el.

⁵⁸ „Ut aliquid (fieri) videatur”: „Hogy valami láttassék”, ’a látszat kedvéért’.

⁵⁹ Vö. 39. sz. jegyzet.

⁶⁰ Graviert = bevéssett, bejegyzett, itt: a politikai okokból nyilvántartásba vettek, megbélyegzettek.

⁶¹ Vö. 47. sz. jegyzet.

⁶² Utóbbi célzás a nyílt önkényuralmat felszámoló, 1860. évi ún. októberi diplomára vonatkozik. Az önkényuralom korában Fogarasyt számos megtiszteltetés érte, Nagyváradra való visszatérését követően királyi tanácsosi címmel is büszkélkedhetett, továbbá az itt említett Lipót-rend (pontosan annak lovag-keresztje) mellett az ún. II. osztályú Vaskorona-rend kitüntetését is megkapta, amivel a császári hatalom elkötelezett hűségét ismerte el.

így jöhettek én a Credoba.⁶³ Ezen rossz amennyi szenvedést Excellenciádnak, nekem ép annyi bánatot, szomorúságot s nyugtalanságot okozott.

Hibázhattam tehát azzal, hogy Horác intését nem tartám mindig szem előtt:

Quid de quoque viro et cui dicas, saepe videto.

Percontatorem fugito; nam garrulus idem est.

Et semel emissum volat irrevocabile verbum.⁶⁴

Lenne bár úgy, hogy mikép az osztó örök igazság Excellenciád méltatlan szenvedéseit az egyház és hon élénk örvendezésére megszüntette, én is Excellenciád részéről kinyerhessem a kiengesztelés ígétét.

Kegyelmes Uram! Nem tagadom, hogy volt bennem is ambíció, de nem olyan, mi másnak romlására törekszik. Én titkos feladó, besúgó, rágalmozó, fondorkodó nem voltam soha, hála az isteni kegyelemnek, hogy ilyesmire soha sem nem szorultam, sem nem vetemedtem. Azóta az idő megtört engem is, keblem a szenvedélyektől megtisztult, nyugodtan nézek elibe azon órának, mely véget vet az élet küzdelmeinek.

De míg a jó Isten életben tart, hálával emlékezem vissza azon boldogabb időkre, midőn Excellenciád ritka kegyességével engem kiválasztani, feldíszíteni és felemelni méltóztatott. E kegyesség bátorított fel most is a nyílt szóra, az őszinte, tettetés nélküli nyilatkozatra.

Méltóztassék azt Excellenciád kegyesen és jóságosan fogadni, egyszersmind jeléül azon mély tiszteletnek és őszinte kegyeletnek, mellyel lenni soha meg nem szűnök

Nagyméltóságodnak

Nagyváradon, febr. 20. 1862.

alázatos szolgálja s tisztelője

Fogarasy Mihály c. püspök

⁶³ Credo (It.): 'hitvallás, alapelv'. Itt az utalás a közismert „úgy került bele, mint Pilátus a krédóba” (= „véletlenül, akarata ellenére sodortatott egy helyzetbe”) szólásra vonatkozik.

⁶⁴ Fogarasy pontosan idézte Horatius, *Levelek*, I, 18, 68–69, illetve 71. sorát; a 70. sort („nec retinent patulae commissa fideliter aures”) kihagyta. Az egész szöveg: „fontold meg mindig, mit mondasz, kinek és ki felől szólsz. / Messze kerüld, aki faggat: mert ugyanaz fecsegő is, / minden szóra nyitott fülű ember szája is eljár, / s száll a kiröppent szó, nem hívhatod azt sose vissza.” *Quintus Horatius Flaccus legszebb versei*, ford. URBÁN Eszter, Bp., Móra, 1993 (A világirodalom gyöngyszemei), 174–175.

2. Lonovics József levele Fogarasy Mihályhoz, 1862. augusztus 30. (fogalmazvány)

Pest, 30-o aug. 1862.

Mélt.[óságos] Fogarassy Mihály skodári vál.[asztott] püspök és n.[agy]várad kanonok úrnak

Mélt.[óságos] és főt[isztelen]dó Püspök és Kanonok Úr!

Szívből üdvözlöm azon épületes részvétet, melyet M[éltóság]god legújabb jelentékeny ajándokában is a Sz.[ent] László Társulat⁶⁵ érdekei iránt tanúsítani szíveskedett. Fogadja M[éltóság]god ebbeli áhítatos adományaért személyes érzékeny köszönetemet addig is, míg legközelebb képes leendek azt társulatunk nevében is nyilváníthatni.

Egyébiránt élek az alkalommal, hogy válaszoljak azon levélre, mellyel M[éltóság]god engem néhány hét előtt megtisztelt, s mely az íróasztalomra halomra gyűlt levelek s irományok közt eltévedvén, csak pár nap előtt került elé. Késedelmem a fölötti hosszas tanakodásomból is eredt: vajon nem volna-e tanácsosb minden feleletet mellőzni, annál is inkább, mert ama levél vétele óta szerencsém volt annak minden említése nélkül M[éltóság]goddal lakomban találkozni. Azonban jobbnak tartám mégis válaszolni, nehogy hallgatásom balra magyaráztathassék.

Voltaképen tudom ugyan méltánylani M[éltóság]godnak abbeli elszánását, hogy irányomban magától minden gyanút elhárítson, „agnosco veteris vestigia flammae”,⁶⁶ azonban míg ez szívének becsületére válik, rám nézve felesleges volt. Meg szokván valamint a világ eseményeiben, úgy saját életem folyamában is Istent keresni s találni, én az engem 1849-ben ért csapást zúgolódás nélkül fogadtam, s viseltem anélkül, hogy valaha haragot s bosszút tápláltam volna szívemben azok iránt, kik azt okozták.

Azt méltán fájlalhatom, hogy ezek főleg paptársaim, s és így oly egyének voltak, kik múltamat közelebről ismerték, s kik képesek voltak úgy tettök erkölcsi súlyát, mint azt is felfogni, hogy bármily személyes nyereség kínálkozott volna is buktomból rájuk nézve. A föld minden méltóságos kincse s dicsősége összesen

⁶⁵ Eredetileg a külföldi magyarok hitéletének ápolására 1858-ban kezdeményezett, majd 1861 májusában megalapított hitbuzgalmi egyesület, első elnöke Lonovics József lett. Az 1860-as években már több ezer tagja volt, tevékenysége a 20. században is folytatódott, az 1945 utáni megszüntetést követően 1995-ben újraalapították.

⁶⁶ Vergilius *Aeneis* c. eposza, IV. énekének 24. sora: „érzem a régi tüzet felcsapni szívemből”. Vergilius *összes művei*, ford., jegyz. LAKATOS István, Bp., Európa, 1984³ (A világirodalom klasszikusai), 178.

csak egy bocsánandó vétek árával sem ér fel, „praeterit enim figura hujus mundi”.⁶⁷ Ami lemondásomat illeti, ez nekem épen semmi áldozatba sem került, s én, kit évekig fárasztott a gondolat, nem volna-e nyugalmam s üdvösségem érdekében jobb püspöki hatalmamtól megváltan félrevonulnom, mondhatom, könnyebb szívvel tettem le azt, mint sem felvállaltam, s leléptemet később sem volt okom megbánni. Az emberek baja rendszerint az, hogy arasztnyi életpályájukon a világ előtt igyekezzenek kitűnni, s emberi természetes parányiságukat a hír s méltóságok bolygó-fényével szeretik pótolni, halhatlanságot ígervén maguknak, mely többnyire a sírig sem tart, s azt híven, hogy megszűnnek kicsinyek lenni, ha árnyékuk hosszúra nyúlik. Ezen mulékony, inkább párából, mint fényből nekem is jutott valami, s áldottam a jó Istent, hogy Melken azon házak egyikébe vezetett, hol azt az emberek megvetni vagy felejtani tanulják.

Azt nem tagadhatom, hogy ama egyházi egyéneknek ellenemi törekvéseiről sokat tudok, s még többet tudhatnék, ha e részben a hallást szándékosan nem kerültem volna. Miután azonban én emiatt mindeddig soha senki előtt se nem panaszkodtam, se enigazolásom s védelmemre fel nem szólaltam, s miután én mindnyájoknak minden kivétel nélkül, bármit tettek legyenek is ellenem, Isten előtt, kit bizonyosságul merek hívni, szívből megbocsátottam, valamint az ők ebbeli törekvéseit ellemezni [sic!], úgy azt, mennyi része lehetett abban M[éltósá]godnak, ez úttal vizsgálni nem akarom, s engedelmével még csupán e kettőt bátorkodom megjegyezni, éspedig:

1-ször, miként alig hiszem, hogy volt volna valaha valaki, ki azon kitűnő lelki tehetségeket, melyekkel a jó Isten M[éltósá]godat más számtalanok felett dúsan megáldotta, nálam örömetesebb elismerte, hangosabban hirdette, s a hon s az egyház közjavára felhasználtni, úgyszinte jeles érdemeit megjutalmazva látni őszintében s állhatatosabban óhajtotta volna. Hogy M[éltósá]god az 1848-i kinevezésben nem foglaltatott (ez időtől fogva kezdém irántami meghidegültét tapasztalni) nem rajtam múlt! Én magam is az enyimet csak azért fogadtam el, mert utódot nyervén, kineveztetésem el nem fogadásával ama nehéz időben nem akartam a hatalomra vergődött párt főnökeinek irántami gyűlöletét még inkább ingerelni s figyelmét annyiban is felébreszteni, hogy az országbóli kimenetel iránt táplált szándékom eszközlésének útját állhassák. Ezt később, mihent lehetett, eszközöltem is. Távollétem elleneimnek szabad tért nyitott, én azonban dacára annak, mit már akkor hallottam, ha valaha sikerült volna bárki által kikérdeztetnem, kihallgattatnom, öntudatom tisztaságában kész voltam volna M[éltósá]god tanúságára hivatkozni. Hogy a rám nehezedett körülmények közt mellettem önként felszólaljon, ezzel,

⁶⁷ Bibliai hivatkozás: „Elmúlik e világnak ábrázatja.” Pál apostol 1. levele a korinthusbeliekhez, 7,31. Károli Gáspár fordítása.

habár ez nem volt volna mindkettőnk életrajzának legkevésbé szép epizódja, M[éltósá]god nem tartozott, noha az ily helyzetben a részvétlenség s hallgatás reám nézve némely más barátim részéről csaknem annyit tett, mint amit Tacitus eme szavaival mond: „ruentem impellere”.⁶⁸ Egyébiránt ha azoknak, kik talán ugyanazon terhes időkben némileg kompromittálva érzék magokat, megmentése valakinek áldozatul kellett esni, legyen áldás s hála érette a Mindenhatónak, hogy erre én valék választva, s azon folytonos vigasztalásokért, melyekkel engem száműzetésem helyén elárasztott, úgyhogy e tekintetben hálatelten mondhatom a zsoltáros királlyal: „secundam multitudinem dolorum meorum im corde meo consolationes tuas latificaverunt animam meam”.⁶⁹

2-szor, hogy bármily vádakát halmoztak legyen is rám elleneim, de lelkiismeretem bizonyosága szerint bátran állíthatom, hogy egyházamnak dologtalan szolgálja, honomnak kegyeletnélküli polgára, s uram s királyomnak hűtlen jobbágya nem voltam, s hogy különösen ami felséges fejedelmim iránti köteles hűséget, gyöngéded ragaszkodásomat s áldozatkészségemet illeti, e tekintetben egykor én is teljes igazsággal el fogom magamról mondhatni, mit hajdan a szerencsétlen Wolsey bíbornok⁷⁰ önmagáról halálos ágyán mondott, hogy ha a menyei királynak mindig oly híven s buzgón szolgált volna, mint a földinek, kevésbé rettegne a haláltól.

Akaratom ellenére hosszabbra terjedt leveletem legyen szabad sz.[ent] Cypriánnak ama szavaival bezárnom: „Habes tu litteras meas et ego tuas. In die iudicii ante tribunal Christi utrumque recitabitur.”⁷¹

Többire áhitatos emlékezetébe ajánlottan vagyok M[éltósá]godnak

aláz.[atos] szolg.[ája]

⁶⁸ „Pusztulását siettetni”. Eredetileg Tacitus: *Historiae* c. műve 2. könyv 63. részének végén olvasható: „Sabinus suapte ingenio mitis, ubi formido incessisset, facilis mutatu et in alieno discrimine sibi pavens, ne adlevasse videretur, impulit ruentem.” „A szelíd természetű Sabinus, mikor az ijedség rájött, könnyen változónak és mások veszedelmében magát féltőnek mutatkozott, és hogy úgy ne lássék, mintha könnyíteni akart volna rajta, siettetette a bukott Dolabella pusztulását.” Tacitus összes művei, ford. BORZSÁK István, jegyz. ZSOLT Angéla, Szeged, Szukits, 1998, 108.

⁶⁹ Bibliai hivatkozás: „Mikor megsokasodtak bennem az én aggódásaim, a te vigasztalásaid megvidámították az én lelkemet.” Zsoltárok könyve, 94,19. Károli Gáspár fordítása.

⁷⁰ Thomas Wolsey (1472 k.–1530): bíboros, lordkancellár Angliában, York érseke, még pápaságának lehetősége is szóba került. VIII. Henrik angol király válási ügyeiben is szerepet játszott. Aktív külpolitikai tevékenységet folytatott, a pápával való kapcsolattartása miatt 1529-ben a király lemondatta minden világi hivataláról, vagyonától megfosztotta. Összeesküvéssel vádolták, Londonba indult, hogy tisztázza magát, útközben hunyt el.

⁷¹ „Te megkaptad levelem, én is a tiéd. Az ítélet napján Krisztus ítélőszéke előtt mindketten megítéltünk.” *Cyprianus Carthaginensis Epistulae. Epistula 66, X, 3. – Greek and Latin Literature*, <http://www.kennydominican.joyeurs.com/LatinPatrology/CyprianEpistulae.htm> (2012.05.01).

FORDÍTHATÓ-E A PARÓDIA?*

A paródia mint irodalmi műfaj szükségszerűen másodlagos: mindig *valaminek* a paródiája.¹ Ez a valami olyan kulturális képzet, jelenség vagy artefaktum, amely az adott kultúrán belül viszonylag széles körben ismert, és fontosabb attribútumai alapján könnyen azonosítható. A paródia tárgya lehet konkrét mű, lehet szerző, lehet műfaj, modor, divat, vagy az irodalmi élet más, azonosítható megnyilvánulása. A paródia tárgyának azonosíthatósága minden esetben feltétele a paródia működésének, minthogy a paródia befogadásának esszenciális összetevője a tárgyra való ráismerés. Ennek hiányában a paródia befogadása téves, inadekvát, hiszen a paródia műfaji alapfunkciója szenved csorbát.²

A fordítás mint irodalmi termék szintén szükségszerűen másodlagos, hiszen létének értelme és igazolása az eredeti mű, amelyről hírt ad. Evidens, hogy eredeti nélkül nincs fordítás,³ ugyanakkor a fordítás viszonya az eredetihez jelentősen különbözik a paródia és tárgya közötti viszonytól. Míg a paródia tárgyának reflexiója, a fordítás a maga tárgyát csupán annyiban minősíti, hogy a munka kezdetekor fordításra érdemesnek – ehhez kellően értékesnek és érdekesnek – tekinti. Az elkészült fordítás azonban nem reflektál az eredetire, hanem funkcionálisan helyettesíti a célnyelv közegeiben.⁴

A fordítás mint kulturális transzfer egy adott kulturális artefaktumot (mintázatot) a forráskultúra közegeiből a célnyelv közegebe helyez át. Ez az áthelyezés akkor sikeres, ha az eredeti szöveg kulturális kapcsolatrendszere nem szenved súlyos sérülést a transzfer során. A kapcsolatrendszernek azok a vektorai marad-

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Linda Hutcheon definíciója szerint: "Parody (...) is a form of imitation, but imitation characterized by ironic inversion, not always at the expense of the parodied text." Linda HUTCHEON, *A Theory of Parody, The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, Urbana and Chicago, University of Illinois Press, 2000², 6.

² A paródiának készült, de nem paródiaként működtetett kulturális termék látványos, a fordítással analóg példájával szolgált a magyar filmforgalmazás, amikor 1975-ben bemutatta *A kereszta* másikkal szembe fordított című 1973-as olasz vígjátékot, Franco Prosperi munkáját. A film Francis Ford Coppola 1972-es remekművének, a *Keresztapának* a paródiája, ám ez utóbbi – a jelentéktelen vígjáték létezésének értelme – Magyarországon 1982-ig teljesen ismeretlen maradt.

³ Természetesen számos fontos antik szöveget csak fordításból ismerünk, illetve vannak saját eredetmítoszokkal játszó, „koholt” fordítások is, ezekre itt nem térünk ki.

⁴ Ez természetesen csak egy pragmatikus összefoglalás: a műfordítás feladatáról szóló sok évszázados vita tárgyalása meghaladná a rendelkezésünkre álló terjedelmet.

hatnak viszonylag sértetlenek, amelyek a) a cél- és forráskultúra közös referenciáira mutatnak (például bibliai vagy mitológiai hivatkozások stb.); b) az adott kontextusban kulturálisan ekvivalensnek tekinthetők (például Jack and Jill → Jancsi és Juliska).

Ugyanezt egy másik szempontból szemléletesebben is megfogalmazhatjuk. Egy kulturális mintázat – például egy irodalmi mű – adekvát befogadásának előfeltétele, hogy a befogadó rendelkezzen azokkal az előzetes tudáselemekkel, amelyeket az adott mintázat kialakításakor felhasználtak, vagy amelyekre tekintettel voltak, s amelyeket maga a mintázat nem tartalmaz explicit módon. Ezeket az elvárt tudáselemeket kulturális receptoroknak nevezhetjük: ha a befogadás során a mintázat valamilyen kulturális utalása, konnotációja nem találkozik a megfelelő receptorral, akkor az általa hordozott információ veszendőbe megy. Ez eddig olyan evidencia, amely minden kulturális befogadásra érvényes. Ezen belül azonban mind a fordítás, mind a paródia különleges szituációt hoz létre.

A fordítás esetében az történik, hogy a kulturális mintázat elhagyja az eredeti befogadó közeget, amelynek általánosan elvárható receptoraihoz a mintázatot kalibrálták, és egy olyan közegbe lép be, ahol a receptorok egy eltérő készlete van jelen, s tekinthető általánosan elvártnak. A kulturális közegek közös referenciái (nemzetközi klasszikusok, a kultúrkör alapszövegei stb.) megtartják érvényességüket, de a forráskultúrában lokális érvényű referenciákat valamilyen módon érvényessé kell tenni a célkultúrában: hozzávetőleges célnyelvi analógiák behelyettesítésével; a receptor-információ implementálásával; tágabb kategória használatával (implicitáció); végső esetben a hiányzó kapcsolóelem külsőleges közlésével (jegyzet).

A paródia különlegessége ebben a megközelítésben abból következik, hogy a megértéséhez szükséges receptor-információ rendkívül specifikus, ugyanakkor rendkívül komplex: egy konkrét mű, szerző, irányzat stb. ismerete. Akinek ez az információ nincs a birtokában, az nem képes a kulturális mintázat adekvát befogadására. Ha ilyen mintázatot helyezünk át idegen kulturális közegbe, radikálisan megnő a veszélye annak, hogy a szöveg az elvárt receptor-információval nem rendelkező olvasókkal kerül szembe. A szokásos fordítási trükkök itt nem segítenek: a forrásnyelvi kultúrában közismert, parodizált író nem lehet behelyettesíteni a célkultúra egy ismert írójával, és a paródia mechanizmusa attól sem lép működésbe, ha az implementált információból megtudjuk, hogy az olvasott szöveg egy számkra ismeretlen íróról szóló paródia. A szerzőparódia alapvető működési módja az, hogy magunktól ismerünk rá a szerző manírjaira, akár rendelkezünk előzetesen a keret-információval, akár nem.

Ha erre nincs lehetőség, akkor a fordításban rendszerint nagyszabású implicitációs gesztusok jelentik a kiutat: a szerzőparódiából például műfajparódia lesz, vagy egy modor, magatartás általánosabb paródiája. Természetesen könnyebb a helyzet, ha a forrásszöveg eleve ilyen általánosabb referenciát céloz: az ilyen

szövegek egy-egy kultúrkörön belül többnyire jó hatásfokkal fordíthatók, hiszen az alapvető műfajok közös referenciának, univerzálénak tekinthetők. Olyan műfaj paródiája azonban, amely nem terjedt el a célkultúrában, nem is fordítható hatékonyan.⁵ Hasonlóképpen jól fordíthatók azok a paródiák, amelyek világirodalmi rangra szert tettek, a célkultúrában is jól ismert, arra lefordított szerzőkről illetve műveikről készültek. A célkultúrában ismeretlen szerzőre vagy művére irányuló paródiát általában nem érdemes lefordítani.

Ezzel tulajdonképpen válaszoltunk is volna a paródia fordíthatóságát illető kérdésre, a kultúra gyakorlati folyamatai azonban színesebbek és sokrétűbbek ennél. Gyakran előfordul ugyanis, hogy egy-egy kulturális mintázat (például egy műfaj, egy tematika) beágyazottsága erőteljesen eltér a forrás- és célkultúrában. A paródia célozhat olyan tárgyat, amelyet a forráskultúra saját termékének (tehát nem közös, világirodalmi örökségnek) tart, s amelyre a célkultúra ugyanígy – tehát a forráskultúra sajátos exportcikként – tekint. A hagyományos detektívtörténet speciálisan angol jellege például nyilvánvalóan másképp néz ki magyar, mint angol szemszögből. Az angol detektívtörténet-paródia sajátjaként ismeri ezt a műfajt, megközelítése tehát önironikus, a magyar fordítás azonban nem tudja átvenni ezt a pozíciót, mivel a detektívtörténet (s különösen annak jellegzetes angolsága) itt kulturális importnak számít.

Az olyan anomália sem ritka, amikor a célkultúrában ismeretlen szerzőre vagy műre irányuló paródia egy nagyobb, világirodalmi rangú, s így elkerülhetetlenül a lefordítandó kategóriába eső műbe ágyazódik. Egy-egy ilyen beágyazott részlet fordításával, ha önálló műként kerülne elénk, a referenciahiány miatt nem is volna érdemes próbálkozni, ugyanakkor a konvenció és a racionalitás azt diktálja, hogy a világirodalmi műveket teljességükben, eredeti struktúrájukat leképezve fordítsuk. Itt tehát paradox módon a lehetetlen feladat felvállalására kényszerül a fordító.

Az alábbiakban a kulturális transzfer itt vázolt nehézségeit és a hozzájuk tartozó megoldási kísérleteket mutatjuk be néhány példán. Elsőként lássuk azt az esetet, amikor a forrásszöveg műfajparódia, de a szóban forgó műfaj beágyazottsága jelentősen különbözik a forrás- és célkultúrában.

Karinthy Frigyes a kanadai Stephen Leacock 1911-es *Nonsense Novels* című kötetének műfajparódiáit ültette át magyarra – egy írás híján –, melyek között szerepel romantikus regény, detektívregény, lovagregény, tengerésztörténet és

⁵ Ebből a szempontból érdekes megfigyelni a haiku-fordítás, majd a haiku-írás hagyományának európai elterjedését a 20. század elejétől kezdve.

futurisztikus történet paródiája is.⁶ Tudjuk, hogy Karinthy úgynevezett fordításai sokszor igencsak eltérnek az eredetitől, költői szabadsággal kezeli a szövegeket, így nem is célunk számon kérni rajta a szigorú értelemben vett szöveghűséget.⁷

A Leacock-humoreszkek későbbi kiadásai főcímbé emelték – *Rosszcsirkeff Mária és társai* formában – a kötet egy jellegzetes darabjának, az orosz romantikus naplóregények paródiájának főszereplőjét.⁸ Az eredeti mű összetett címe így hangzik: *Sorrows of a Super Soul: or, The Memoirs of Marie Mushenough (Translated, by Machinery, out of the Original Russian)*.⁹ Karinthy fordításában a *Sorrows of a Super Soul*-ból *Egy magányos nagy lélek fejlődése* lesz, betoldva és kiemelve egy, a műfajra jellemző vonást (a főhős lelki fejlődését), mely valójában éles ellentétben áll a címszereplő a történet során épphogy változatlan, bárgyú naivitásával. A magyar cím nem él az alliterációval, sem a névben rejlő eredeti szóvicc visszaadásával ('mush' – beteges érzelgősség, giccs; 'translated by machinery' – gépiesen, automatikusan fordítva, de egyben giccsesen, érzelgősen is). Telitalálat azonban a főhősnő oroszos hangzású magyar neve és az „Eredeti rosszból jóra fordítve” alcím, melyek implicit módon hordozzák az 'orosz – rossz' szópárt. Az angol szöveg orosz kultúrára utaló legszembetűnőbb referenciái a gyakran visszatérő személynevek (pl.: Ivan Ivanovitch, Katoosha Katooshavitch, Dimitri Dimitrivitch) és a földrajzi nevek (pl.: Pétervár, Dnyeper, Volga). Az alliteráló, azonos tövű nevek visszatérő-fokozódó poénját Karinthy már az első említéskor a végletekig fokozza, az orosz nevek idegen fül számára humoros és komplikált hangzásából eredeztethető dadogást is imitálva:

„Atyám – Ivan Ivano Ivanov Ivanovits – oly erős és jóságos, és mégsem tudom szeretni. Anyám, Kato Katosa Katoso Katosovna, inkább kicsi és komisz, mégis, őt sem nem tudom szeretni. És a fivérem, Dim Dimi Dimit Dimitirivicsiff, se őtet se nem tudom szeretni.”

⁶ A kötet a *Korunk mesterei* sorozat részeként, Stephen LEACOCK: *Humoreszkek* címen jelent meg az Athenaeum kiadónál 1926-ban (a Magyar Könyvészet adata szerint). Keletkezéstörténetéről szinte semmit sem tudunk, Beck András valószínűnek tartja, hogy Karinthy a kiadó felkérésére készítette a fordítást.

⁷ Karinthy feltehetően nem közvetlenül és kizárólag az eredeti szövegből dolgozott, feltételezhetjük, hogy Mici nevű nővére (Karinthy Emilia) segített neki, előkészítette számára a nyersfordítást – ahogy ezt a *Micimackó* esetében is tette.

⁸ Stephen LEACOCK, *Egy magányos nagy lélek fejlődése: Rosszcsirkeff Mária emlékiratai = Rosszcsirkeff Mária és társai*, ford. ACZÉL János, KARINTHY Frigyes, RÉVBÍRÓ Tamás, SZINNAI Tivadar, TÖRÖK András, Bp., Európa, 1985, 274–286.

⁹ LEACOCK, *Sorrows of a Super Soul = Nonsense Novels*, <http://www.gutenberg.org/cache/epub/4682/pg4682.html> (2012. 11. 08).

Egyetlen név tűnik ki az orosz környezetből, melynek átültetését szándékos magyarításnak, erős domesztikációnak tekinthetjük: Karinthy a szobalányt még Nyivuskának nevezi (az eredetiben Nitnitzka), de a Jakub nevet viselő inast Móricnak kereszteli. A figura származását megtartva nevezhette volna Jakabnak vagy Jákobnak is, de találóbbrak érezte a változtatást, hogy ismerősebb és ezáltal humorosabb legyen a magyar közönség számára. Hasonló, kulturális ekvivalenciára való törekvés lehet, hogy míg az eredetiben banánt kénytelen enni a beszélő, addig a magyarban ez áll: „Tegnap is belém kényszerítettek egy cseresznyét.” Néhány helyen az orosz környezetből kirívó, magyar vonatkozású poénnal találkozunk Karinthy szövegében:

„Leszek-e valaha hetvenhét? Ó... Leszek-e hatvanhét? Vagy negyvennyolc?... Hatvanhétbe kiegyeznék, de a negyvennyolcból nem engedek.”

Magyar szóvicc betoldása a következő példa is, mely nem üt el az orosz miliőtől úgy, mint az előbbi: mikor a becsapott apa azt mondja, „Ottó megvágta őtet”, a lány értetlen naivitással reagál: „Hol?!... Nem látom.”

A műfajra jellemző érzелgős, szenvedélyes stílus sokszor érzéketesebb, kidolgozottabb a magyar fordításban, mint az eredetiben. Különösen igaz ez a felkiáltások betoldására, például: „Ugh!” helyett „Utálat! Utálat! Utálat!”. Máshol az eredetileg semleges érzelmi töltésűnek mondható szöveg a magyarban jobban megjeleníti a beszélő érzéseit – csupán egy indulatszó és egy negatív töltésű szinonima használatával: “Then Alexis Alexovitch came to me and gathered me up in his arms and carried me thus across the meadow – he is so tall and strong – and whispered that he loved me, and that tomorrow he would shield me from the world.” Karinthyál: „Ezután Alex odajött hozzám, karjaiba kapott, és úgy vitt keresztül a mezőn – *pfuj*, milyen magas és erős! –, és olyasmit *mekegett*, hogy ő szeret engem, és hogy holnaptól fogva megvéd a kísértésektől.” Azonban a stílust jelentősen megváltoztató (a műfajtól és az orosz világtól elütő), a korabeli hétköznapi kommunikáció formuláit betoldó példákat is találunk Karinthy szövegében, valószínűleg azért, hogy az ismerősség érzete közelebb hozza a paródiát a magyar olvasóhoz. Például: „Tegnap este olyan boldog voltam, nem bírtam magammal, megint megpróbáltam az öngyilkosságot. Olyan ízé, hogy mondják csak, snájdóm volt rá.” vagy „Megkérdeztem tőle, fogok-e valaha szeretni? Azt felelte, hogy tya ja, kérem, mit tudom én.”

Összességében a paródiáról elmondhatjuk, hogy magyar változata is törekszik az orosz utalások megtartására (nevek, Alex mint cári testőr, rubel), de nem kizárólagosan (kopejka helyett rézgaras), és szívesen él az orosz szöveg imitációjából kilépő magyar vonatkozású poénnal. A naplóregény érzелgős stílusát az eredetیهz képest fokozza, talán mert a műfaj általános (nemzeti fölötti) stílusának parodizálását előbbre tartja az orosz miliő hangsúlyozásánál.

A következőkben két, a magyar olvasóközönség által is jól ismert, angolszász eredetű műfaj fordítását vesszük szemügyre. A paródia fordíthatósága szempontjából érdekes lehet, hogy Karinthy mennyiben hagyja meg a detektívregény és a romantikus regény paródiájának eredeti angol referenciáit, hogyan közvetíti a műfaji sajátosságokat, teszi érthetővé és olykor még humorosabbá Leacock szövegeit a magyar olvasó számára. E darabok mellett érdemes vizsgálni egy nem kizárólag angolszász műfaj, a középkori lovagregény paródiáját is, mert erről feltételezzük, hogy mivel közös (európai) kulturális normát céloz, a cél- és a forráskultúra referenciái (a magyarban és az angolban) jórészt közősek lehetnek.

A detektívtörténetek cselekménybonyolítását, tipikus fogásait és minden bizonnyal Sherlock Holmes alakját nevelteti ki a *Maddened by Mystery: or the Defective Detective* című Leacock-darab.¹⁰ Karinthy fordításában a cím kissé átalakul, az alliterációt remek képzavarok váltják fel: *A rejtély titka avagy Megőrülve a tébolytól avagy Nyomozom a detektívet*.¹¹ A történet főszereplője a Nagy Detektív, a Sherlock-történetekhez hasonlóan mellette is szerepel egy asszisztáló személy (titkár), mestere az áluháknak, a titkosírások megfejtésének, kedveli a koka-int és a rejtélyeket. A megoldandó ügy pedig természetesen olyan nagy fontosságú, hogy Angliát háború fenyegeti, ha nem sikerül megoldania. A paródia legfőbb humorforrása az a végletekig fokozott ellentmondás, hogy a zseniálisnak mondott nyomozó az olvasó számára egyértelmű utalásokból sem jön rá, hogy az elrabolt württembergi herceg nem ember, hanem egy kutya. Karinthy fordítása általában megőrzi az angol kultúrába ágyazottságot a történet referenciális szintjén (londoni rendőrség, Angol Bank, Canterbury érsek, Calais stb.), kevés kivételt azért mégis találunk: kissé kilép a történet korhű referenciái közül a „hansom” = „fogat, hintó” általánosító és anakronisztikus megnevezése (a detektív „autóba pattant”), illetve az International Exposition „a kiállítás”-ként való szerepeltetése.

A stílusregiszterek szintjén Karinthy legfeltűnőbb változtatása, hogy az angol urak tiszteletteljes, távolságtartó beszédstílusát a – magyarban megszokottabb – főnök-beosztott viszony hangsúlyozottabb jelenléte váltja fel. A Nagy Detektív és titkára párbeszédében a titkár végig „főnök úr”-nak szólítja felettesét, s válaszai is alázatosabb nyelvezetűek, mint az eredetiben (“Exactly” helyett „Parancsára, igenis”):

“Sir,” said the young man in intense excitement, “a mystery has been committed!”

„– Főnök úr – szólt a fiatalember izgatottan –, rejtély történt.”

¹⁰ Stephen LEACOCK, *Nonsense Novels = Perfect Lover's Guide and Other Stories*, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1963, 78–87.

¹¹ LEACOCK, *Rosszcsirkeff Mária...*, i. m., 287–297.

Karinthy a paródiában kinevetetett műfaji sajátosságokat olykor az abszurdig fokozza, vagy még találóbbr poénra cseréli. Például az angol szövegben gyakori humorforrás, hogy a detektív minden egyes útja során más-más álruhát és álarcot ölt, de legtöbbször csak a „domino” színe változik, míg a magyarban Karinthy felerősíti a poént és az általános álruha helyett specifikusakat iktat be: a nyomozó püspöki reverendát ölt, balerinának öltözik, majd felveszi a kéményseprő egyenruhát. Az eredeti ötlet fokozására példa az érsek megjelenése, aki eredetileg egy lila köntösben érkezik hason csúszva és ugyanebben a köntösben távozik, miközben megtévesztésül macskaként viselkedik. A magyar változatban távozáskor azonban még abszurdabb képet látunk: „A hercegérsek gyorsan felhúzta a krokodilbőrt, lefeküdt a földre, és tekeregve kimászott az ablakon, közben dorombolva és nyávogva, hogy macskának higgyék, mert a krokodil mégis feltűnő volt.” Arra is találunk példát, hogy Karinthy az eredeti szöveg egy semleges helyére saját poént illeszt. Például a “The secretary bowed and left” tárgyilagos mondat helyett beiktatott egy magyar referenciájú szóviccet: „A hű titkár néhány szem purgót vett be, meghajtotta magát és eltűnt.”

A *Gertrude the Governess: or, Simple Seventeen* című darab a nevelőnők sorsát bemutató angol romantikus regények paródiája (gondolhatunk például Charlotte Brontë *Jane Eyre*-jére).¹² Karinthy, az előbbi darabhoz hasonló technikával, az alliteráció helyett képzavarral él a magyar címben: *Gertrud, a nevelőnő, avagy A boldogság jutalma*.¹³ A darab angol referenciái elsősorban a személy- és helynevek (az Earl, Knotacentium Towers) illetve a történelmi utalások (Tudor korabeli kincskamra, Plantagenet árvaház stb.) és maga a főúri környezet. Magát a műfajt teszi nevetségessé a kiszámítható történet (Gertrude és az ifjú lord szerelme, Gertrude sorsának jóra fordulása, nemesi származása, stb.), de sokszor a történetmondás stílusa is: gyakoriak az olvasóhoz intézett, manipulatív kérdések, melyeket Karinthy a magyar változatban szintén hangsúlyoz, például:

“And who is this tall young man who draws nearer to Gertrude with every revolution of the horse? Ah, who, indeed? Ah, who, who? I wonder if any of my readers guess that this was none other than Lord Ronald.”

„De vajon ki volt ez a karcsú ifjú, ki lovának minden lépésével közelebb jutott Gertrudhoz?... Vajon ki volt ő, vajon ki?! Ki? Ki?...” stb.

Azonban az is előfordul, hogy az eredeti humort, a regényírói mesterség kulisszatitkainak leleplezését Karinthy explicitebbé teszi a fordítás során: “Was this the

¹² LEACOCK, *Nonsense Novels*, i. m., 61–71.

¹³ LEACOCK, *Rosszcsirkeff Mária...*, i. m., 197–209.

down of love? Wait and see. Do not spoil the story.” Ehelyett a magyarban ezt olvashatjuk:

„A szerelem hajnala volt e két tekintet találkozása? Ki tudja? Legfeljebb a szerző. De az még nem mondhatja meg. Tessék várni, különben is kérem az olvasót, ne zavarjon folytonos közbeszólásaival, így nem lehet dolgozni.”

Említsünk meg még néhány betoldást, melyek az eredeti szöveget poéndúsabbá teszik Karinthy fordításában. Gertrudról például megtudjuk, hogy a rábízott gyerekek nagyon szerették, az angolban “pupils became her slaves”, a magyar változatban pedig „tanítványai imádatlalt csüggttek rajta, este késsel kellett őket lefejezni”. Az abszurd túlzás mellett a nyelvi klisékre való rámutatás is kedvelt Karinthy-fogás, például saját ötlete az alábbi második mondat: „Másnap reggel Gertrud átlépte a kastély küszöbét. Vigyázott, hogy rá ne lépjen, pedig széles küszöb volt.”

A kulturális transzfer szempontjából érdekes megoldás, hogy Karinthy olykor az eredeti angol környezetből kirívó, de a magyar olvasó számára ismerős és otthonos utalásokat szerepeltet a szövegben. Például helynevet magyarít: az idős lord diplomáciai szolgálatát Konstantinápoly és Szentpétervár mellett Salt Lake Cityben töltötte, ezek mind fontos állomások az államférfi életében, a magyarban az utóbbi helyett Rákoskeresztúr áll. A két referencia valószínűleg kulturálisan ekvivalensnek tekinthető, ’eldugott, jelentéktelen kisváros’ értelemben. A ’bus’ helyett szereplő ’omnibusz tetején’ kifejezés is bizonyára a magyar olvasó otthonosság-érzését hivatott felkelteni. Annak pedig, hogy a tót népvét helyezi mindenütt az eredeti román helyére (például “Roumanian phrase-book” helyett „tót képesújság” Gertrude egyik atyai öröksége) minden bizonnyal kulturális okai vannak, hiszen a poén nyilván ’kelet-európai kis nép’ értelemben szerepel az angol környezetben, de a magyar közönség nemzeti érzékenysége miatt Karinthy jobbnak látta ezt lecserélni.

E két szöveg példáján láthattuk, hogy Karinthy megőrzi az angol műfajok legtöbb jellegzetes jegyét és referenciáját. A kulturális import során a magyar közönség által is jól ismert és tipikusan angolként aposztrofált jegyeket megőrzi, de olykor változtatásra kényszerül, hiszen magyar szemszögből nem ugyanúgy humoros egy-egy jelenség, mint az angol nyelvűekéből – és fordítva. A kiaknázatlannak tűnő poénok továbbfejlesztésére és újabb humorforrások betoldására számos további példát hozhatnánk a fordításból, melyek általában nem a kulturális különbségek miatt indokoltak, inkább a fordító féktelen kreativitásának termékei.

A *Ghenti Guido, a csapfűró* című,¹⁴ *Lovagregény* alcímmel ellátott paródiáról azt gondolhatjuk, referenciális jegyei kulturális univerzáléknak tekinthetők, mivel olyan irodalmi műfajt céloz, mely a közös európai múlt része. Példáink lehetnek az

¹⁴ LEACOCK, *Rosszcsirkeff Mária...*, i. m., 226–233.

eredetiben, a *Guido the Gimlet of Ghent: A Romance of Chivalry*¹⁵ című darabban is gyakori, egy-egy jellemző tulajdonságot kiemelő jelzős nevek, melyek fordítása során Karinthy az alliteráció megtartása mellett az eredetihez hasonló értelem megőrzésére is törekszik: Hubert the Husky – Húsevő Hubertusz; Rollo the Rumbottle – Rumissza Rudolf; Conrad the Cocoonut – Kakaóbomba Konrád; Hugo the Hopeless – Reménytelen Róbert; Siegfried the Susceptible – Koleragyanús Károly. Van olyan eset is, amikor az angol név helyére kulturálisan ekvivalens magyar változatot keres, így lesz a szögletes, merev 'Agatha the Angular'-ból a magyar olvasó számára Kleiderstokk Kunigunda.

A lovagi világról alkotott képzetünkhöz hozzátartozik a mai fül számára fennkölt hangzású, régies nyelvezet, ezt Karinthy fordítása olykor átülteti magyarra, például: „cometh” – „jövendsz”, máshol azonban nem él ezzel a lehetőséggel, a „bebound with a belt, bebuckled with a silvern clasp” magyarítása például csupán az alliterációval játszik, nem törekszik archaikus beszédmódra: „ezüstös csattal csillogó derekára csatolva”. Megint máshol olyan stílusregisztrert alkalmaz, ami az eredetiben nem szerepelt, bár a magyar szöveg népies-mesélős stílusát kis jóindulattal a régies beszéd egy változatának tekinthetjük: „And if the love of Isolde burned thus purely for Guido, the love of Guido burned for Isolde with a flame no less pure.” „Isolda szerelme tiszta lánggal égett, de Guido szerelme se volt kutya. Lángolt biz az, körömfeketényivel se kevésbé tisztán, mint Isoldáé.”

Karinthy a régies nyelvezetű, kedélyes anekdotázás jelenetének fordítása során még kevésbé törekszik a korhűségre vagy a kulturális ekvivalenciára. Így az udvari bolond tréfás történetében szereplő szekérből és zarándokból (wagon, Pilgrim) a magyar viccbe vonaton utazó zsidó lesz, St. Pancrasból Kanizsa, az őrgróf pedig így kiált fel: „Szent Borsszem Jankóra esküszöm”. Ez a szándékos anakronizmus azt mutatja, hogy Karinthy olykor többre tartja a magyar olvasó ismereteit megmozgató poénokat, mint a műfajparódia korhű nyelvezetét és referenciáit, azaz ő talán nem tekintette ezeket mindenki által jól ismert univerzáléknak. Természetesen ebben a darabban is gyakran megmutatkozik a fordító játékos kedve, remek poénokat illeszt a szövegbe, például: „Britanniába kelt át és levágott egy keltát” (eredetiben: “he passed into the Highlands of Britain, where he killed her a Caledonian”), vagy Isolda légies alakjáról szólva: „Kétszer kellett neki bemenni a szobába, hogy egyszer bent legyen, olyan sovány volt.”

Karinthy műfajparódia-fordításairól a fenti példák alapján elmondhatjuk, hogy egy kultúrkörbe tartozó forráskultúra és célkultúra esetén a jól ismert műfajok (például a detektívregény, a romantikus regény és a lovagregény) műfaji-stilisztikai jegyei sikerrel átültethetők. A detektívregény a „legangolabb” műfaj, eredeti nyelv

¹⁵ LEACOCK, *Nonsense Novels*, i. m., 72–78.

ven önironikusnak is tekinthető a paródia, míg magyarul elveszíti ezt a többletet, mégis talán e leginkább kultúraspecifikus műfaj esetében a legsikeresebb a kulturális import a paródiák azonossága szempontjából. A romantikus regény cselekménye és stílusa tulajdonképpen nem kizárólag angol vonásokat hordoz, csak a történet helyszíne és a szereplők személye köti a brit kultúrához – talán ezért érezzük hangsúlyosabbnak a romantikus írói stílus kinevetetését, mint a kultúrafüggő poénok jelenlétét, és ezért is tűzdeli meg Karinthy a szöveget magyar vonatkozású viccekkel. A lovagregény-paródia fordítása esetében az egyetemes európaiság értelmében a két szöveg referenciáinak ekvivalensnek kellene lenniük, azonban Karinthy itt tér el leginkább a korhú nyelvezettől és utalásoktól: reáliákat és stílusregisztereket magyarít, mert valószínűleg úgy találta, hogy a magyar közönség számára így befogadhatóbb és humorosabb. Emellett mindhárom szövegben szembevetődnek a fordító találó betoldásai, nyelvi humora, melyeket a játék kedvéért, az abszurd, és a végletekig fokozás vonzásában illesztett a szövegbe. Ezek kétségtelenül az *Így írtok ti* parodizáló technikáit és a Karinthy-humoreszkek világát idézik. S ha már a paródiákat említjük, végül érdemes felidézni Karinthy véleményét a műfordítás nehézségeiről és útvesztőiről. Ezt mi sem mutatja jobban, mint a *Műfordítás* című paródiája, melyben Ady „Jöttem a Gangesz partjairól...” kezdetű strófájából a többszöri magyarról németre, németről magyarra fordítás során a Herz-féle szalámi reklámja lesz.

Karinthy legismertebb és legnépszerűbb műfordítása természetesen a *Micimackó*. Itt nem foglalkozunk vele részletesen, hiszen ez nem paródia, hacsak nem tekintjük annak a jellegzetes attitűd-típusok „lekicsinyített” ábrázolását a játékállatok karaktereiben. Ez a könyv (és fordítása) számunkra más szempontból érdekes. A gyermek olvasóknak szánt könyvek általában azért adaptálhatók viszonylag könnyen egy másik kultúrába, mert eleve kevesebb és általánosabb kulturális receptorra számítanak. A gyerekek még saját műveltségük – kulturális receptorkészletük – felépítésének kezdetén járnak, és ez a készlet meglehetősen generikus. A *Micimackó* világa a posztviktoriánus kertvárosi környezetből lényegében probléma nélkül adaptálható a pesti polgárlakás környezetébe, mert külső kulturális kapcsolatai viszonylag szűkösek, ugyanakkor (az európai kultúrkörön belül) meglehetősen általánosak.¹⁶ A gyerekszobán belül a paródia jelensége jószerével még nem is működhet, mivel egyszerűen nincs még jelen olyan komplex és specifikus kulturá-

¹⁶ Épp az adaptációnak ez a gesztusa idézte Karinthy munkájára a legélesebb támadást: MOLNÁR Miklós, *Miért nem „Micimackó”? – Egy irodalmi büntény jegyzőkönyve*, Kortárs, 1992/5, 1–12. Kötetben: MOLNÁR Miklós, *Orwell évadján: Naplójegyzetek az 1984-es évekből*, Pozsony, Kalligram, 2000.

lis tapasztalat, amely a paródia tárgya lehetne. (Érdekes megfigyelni, hogy amint Róbert Gida kilép a gyerekszoba védett világából, rögtön megjelenik világában egy fordíthatatlan kulturális jelenség: a *spelling*.¹⁷)

Az angol gyermekirodalom másik nagy klasszikusa azonban, amelyből következő példáinkat merítjük, bőséggel tartalmaz paródiákat: voltaképpen ez az egyik szervezőelve. Lewis Carroll *Alice in Wonderland* néven közismert könyvének¹⁸ legfőbb fordítási nehézségét éppen a kulturális beágyazottság adja. Az *Alice*-könyvek kulturális előfeltevés-rendszere kiterjedt és specifikus: Alice világa egy művelt és jómódú, Viktória-korabeli család tíz év körüli kislányának igen tagolt és igen lokalizált kulturális univerzumát öleli fel. A könyv az idealizált Alice által ismert szokásokra, társadalmi típusokra, nyelvi fordulatokra, és – ami a mi szempontunkból különösen lényeges – irodalmi szövegekre épül: olyan kulturális javakhoz kapcsolódik, amelyek ismerete a könyv potenciális olvasóitól (vagyis a következő évtizedek felsőbb osztálybeli gyermekeitől) elvárható volt. Ha az olvasó időben, térben, társadalmi helyzetben távolabb áll ezektől az elvárt ismeretektől, az megnehezíti a könyv befogadását, az eredeti művészi szándék érvényesülését.

A könyv fordítója, Kosztolányi Dezső¹⁹ pontosan látta ezt a kihívást, és felmérte a távolságot: a fordítás potenciális olvasóit csaknem kétezer kilométer, bő hét évtized, és felmérhetetlen társadalmi-kulturális különbség választja el az eredeti könyv ideális olvasóitól. Ezért Kosztolányi gyakorlatilag arra vállalkozott, hogy lecseréli a könyv kulturális hivatkozásrendszerét: valahányszor az eredeti valamilyen külső referenciára, elvárt tudáselemre utal, azt magyar megfelelővel helyettesíti be. A domesztikáció az egész narratíva szinte minden szintjére kiterjed, és – bár a végső elszámolásban az eljárás nem mondható sikeresnek – látványosan szellemes példákkal szolgál ennek a stratégiának a működésére.

Ebben a stratégiában Kosztolányi odáig jut, hogy a szerző nevének kívül az egész könyvben semmi nem marad, ami az angol eredetre utalna. Megváltoztatja a főszereplő nevét, következésképp a könyv címét is: *Alice*-ből *Évike* lesz, az identitás azonosítására becenév szolgál, ebből az *Évikéből* sosem lesz *Éva*, így eleve esélytelen rá, hogy a narratíva menetét (*Alice*-hoz hasonlóan) bátorságával, önállóságával, szikrázó kreativitásával ő irányítsa. *Csodaország* pedig érthetetlen módon *Tündérországgá* változik, amit a korabeli olvasók nyilván a *János Vitéz* olvasói tapasztalata alapján képzeltek el, de csatlódnuk kellett, mivel a könyvben végül egyetlen tündér sem szerepel. Megváltozik az egész narratív szituáció is: a beveze-

¹⁷ Vö. KAPPANYOS András, *Micimackó vagy az adaptáció diadala*, Alföld, 2007/6, 52–69.

¹⁸ Lewis CARROLL, *Alice's Adventures in Wonderland*, London, Macmillan and Co., 1865. Az általunk használt kiadás: *The Annotated Alice: The Definitive Edition*, ed. Martin GARDNER, London, Penguin, 2001. – A továbbiakban: GARDNER.

¹⁹ Lewis CARROLL, *Évike Tündérorságban*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Gergely R. kiadása, 1936.

tő versben a narrátor egy mesélő nagyapó pozícióját foglalja el,²⁰ így esély sincs arra, hogy az eredeti közel-egyenrangú, lényegében egy idősebb barát hangján megszólaló (és olykor ennek jegyében csipkelődő) diskurzusát megközelítsük. Ez mindvégig nagyapó meséje marad, Évike pedig steril, kissé utálatos alakká válik, nem kelt vágyat az azonosulásra. Vadul cikázó gondolatai ebben a beállításban leginkább csak butaságok. Míg Alice megkérdőjelezi a fennálló normákat, Évike képtelen teljesíteni őket.

Kosztolányi domesztikáló stratégiájának legnagyobb horderejű döntése, hogy nemcsak kora magyar gyermekeinek kíván megfelelni, hanem kora magyar gyermekkönyv-sztenderdjének is. A harmincas években ez még a Pósa Lajos által felállított sztenderd volt, amelyet a hazafias és valláserkölcsi didaxis, valamint a gyermekek világa iránti pártfogoló-oltalmazó (végsősoron tehát normatív, lenéző-lekezelő) alapállás jellemezett. Kosztolányi saját gyermek-képe sokkal mélyebb és árnyaltabb Pósaénál,²¹ amire bőséges bizonyítékot szolgáltatnak *A szegény kisgyermek panaszzai* versei – ám ez a kötet természetesen *nem gyermekkönyv*. A gyerekek megszólítását Kosztolányi továbbra is az általa nagyra tartott Pósa elvei alapján képzei el. Ennek a koncepciónak a középpontjában a fennálló értékek közvetítése és megerősítése áll, a vadhajtások lenyesegetése, a társadalom hasznos (azaz minél kevesebb gondot okozó) tagjává nevelés. Ezzel a döntéssel Kosztolányi alaposan alulbecsüli az eredeti *Alice*-ben rejlő lehetőségeket. Az *Alice*-könyvek legfőbb értéke, maradandóságuk záloga ugyanis éppen az, hogy meghaladják és próbára teszik a sztenderdeket, hogy szubverzívek. Alice csodaországában a környezetet továbbra is a viktoriánus polgári élet felismerhető, de eredeti helyükről némileg kikökkentett elemei határozzák meg. A szigorúan szabálykövető viktoriánus életmód elemei elmozdulnak, ám tébolyult verziójukban is őrzik a maguk irracionális következetességét, mint a teadélután, a krokettjáték, a bírósági tárgyalás. Bár az *Alice*-könyveket nem lehet egységes társadalmi szatírának tekinteni, Carroll figyelme félreérthetetlenül azokra a helyzetekre irányul, ahol a szabályok alól felszabadult, korlátlanul kreatív gyermeki elme rácsodálkozik a szabályok irracionálisára. A Kosztolányi által választott gyerekkönyv-normától azonban mi sem áll távolabb, mint a szubverzió. Évike kissé deviáns kislány, akiből jó gyereket kell nevelni, míg Carrollnál a szabad, racionális és öntudatos értelem képviselőjeként ütközik össze a világ és a szabályok irracionálisával. Carroll rajong *Alice*-ért, Kosztolányi kissé viszolyg *Évikétől*.

²⁰ *Évike*, 3–4.

²¹ MIKOLA Gyöngyi, *Az olvasó kisgyermek: Pósa Lajos és Kosztolányi gyermek-képe*, http://www.posalajos.com/pdf/Mikola_Gyongyi_-_Az_olvaso_kisgyermek_Posa_Lajos_es_Kosztolanyi_gyermek-kepe.pdf (2012. 11. 08).

Amikor két évtizeddel később Szobotka Tibor átdolgozta Kosztolányi fordítását,²² törekvése elsősorban arra irányult, hogy a szövegből kiirts a szélsőséges domesztikáció túlzásait, s velük együtt az eredeti szellemének ellentmondó, leereszkedő, didaktikus hang megjelenéseit. Helyreállította a címet és vele a főszereplő nevét, eltörölte a nagyapót, kigyomlálta a nagyapós kiszólásokat: Alice alakja jórészt visszanyerte angol eredetijének szellemes, szubverzív potenciálját. (A megoldások némelyikének meghagyása ugyanakkor különös ellentmondásokra vezet, de erre nincs módunk itt részletesen kitérni.) A versbetéteket e kiadás számára Szobotka Tibor csaknem mind újrafordította, pontosabban *lefordította*, hiszen Kosztolányi megoldásai a versek tekintetében aligha nevezhetők fordításnak. És itt, a versek esetében figyelhetünk fel egy különös vonásra: ezeken a helyeken a Szobotka-féle átdolgozás következtében határozottan *csökkent* a szubverzív potenciál Kosztolányi megoldásaihoz képest.

Az eredeti angol változat versei csaknem kivétel nélkül paródiák. Olyan versekre utalnak, olyan szövegeket forgatnak ki, amelyeket Alice Liddell és kortársai, vagyis a könyv potenciális olvasói mind ismertek, sőt minden bizonnyal (gyermekdalként vagy iskolai memoriterként) kívülről tudtak. Minthogy ezek majdnem mind didaktikus, nevelő szándékú, „értékközvetítő” versezetek, Carroll eljárásának szubverzív éléhez nem is fér kétség. Ez a szubverzív hatás azonban csak akkor őrizhető meg a fordítás során, ha magát a paródia alakzatát is megőrizzük. Mivel azonban a paródiák alapjául szolgáló versek a potenciális magyar olvasók előtt sosem voltak ismertek, e versek adekvát megértéséhez hiányoztak (és mindmáig hiányoznak) a kulturális receptorok. A paródia-versek hagyományos értelemben vett lefordítása során tehát elvész a szubverzív potenciál, Kosztolányi sajátos eljárása során ugyanakkor megmarad, illetve újrateremtődik.

Az Alice által felidézett első vers Isaac Watts (1674–1748) *A tétlenség és rosszszalkodás ellen* című költeménye a szorgalmas méhecskéről. A vers voltaképpeni tételmondata, hogy a tétlen kezeknek a Sátán mindig talál valami rosszalkodnivalót, ezért kell szorgalmasnak lenni. A retorika úgy épül fel, hogy – bár a vers elején ez még nem tudható – maga a verset elmondó gyermek tesz fogadalmat a tétlenség és a rosszalkodás elkerülésére. Alice akkor folyamodik a vershez, amikor a második fejezetben a sorozatos méretváltozások miatt kételyei támadnak önazonosságát illetően. Aggódni kezd, hogy nem cserélték-e ki valamelyik buta oszálytársnőjével, ezért különféle tantárgyakban (földrajzban, számolásban) teszi próbára magát (csekély sikerrel), és ennek a kísérletsorozatnak a része az iskolai memoriter felmondá-

²² Lewis CARROLL, *Alice Csodaországban*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, átdolg. SZOBOTKA Tibor, Bp., Móra, 1974². (A továbbiakban: SZOBOTKA.)

sa is, amelynek során – Alice akarata ellenére – a méhecske krokodillá változik.²³ Ez az eset előre példázza az összes többi, ahol majd Alice megpróbál valamilyen verset felmondani, de a szöveg mintegy függetlenedik a szándékától, és bizarr, szubverzív tartalmakat jelenít meg. Carroll épp ezért teszi ezt az első esetet ennyire egyértelművé, ezért fordul a mindenki által ismert iskolai memoriterhez. Ugyanakkor a méhecske felcserélése a krokodilra olyan üzenetet is hordozhat, amely Alice korosztálya számára még nem nyílik meg. Ha az eredeti versben a méhecske a kapitalizmust megalapozó protestáns hivatás-etika szimbóluma, akkor a kedvesen mosolygó krokodil a kapitalizmus másik arcát testesíti meg, s azt a tapasztalatot, hogy ebben a világban nem a méh, hanem a krokodil magatartása vezet sikerhez és boldoguláshoz.

Ez a bonyolult mintázat csak akkor érvényesülhetne a fordításban, ha a szöveg felszínén megjelenő mosolygó krokodil mellett szubtextusként, eltéveszthetetlen konnotációként meg tudnánk jeleníteni a szorgos méhecske képzetét is. Erre azonban a fordítás művelete képtelen. A három ismert fordításban (Juhász Andor, Szobotka Tibor, Varró Dániel)²⁴ nemcsak a kapitalizmus valós természetére tett szatirikus utalásnak nem leljük nyomát, hanem annak a kézenfekvő ténynek sem, hogy itt volt valami eredeti, ami eltorzult, megváltozott. Ez csak a környező próza-narrációból derül ki: maga a vers egy többé-kevésbé vicces klapancia marad a krokodilról.

Itt mutatkozik meg Kosztolányi megközelítésének az előnye. Ő egy meglévő, ismert, magyar gyermekdalt vesz alapul, és ezt torzítja el. Vagyis egy a forrásszövegtől idegen, a célkultúrában azonban beágyazott kulturális mintázatot implementál, és abba illeszti be a forrásszöveg által megkívánt többletinformációt, lényegében megismételve a forrásszöveg előállításának processzusát: „Krokodil fürdik, / Fekete tóba, / Anyjához készül / Négerországba.”²⁵ Ha az eredetiben feltételezett szatírárt nem is sikerül megismételni (és mai füllel a „Négerország” meglehetősen bizarrul hangzik), azt ma is minden magyarázat nélkül, pontosan értjük, hogy mi történik itt Alice-szel (azaz Évikével). A megfeleltetés annyiban természetesen tökéletlen, hogy a „Kiskacsa fürdik” nem az iskolás-, hanem az óvodáskor emlékei közé tartozik, de a megoldás ezzel együtt is jóval közelebb kerül az eredeti kulturális státuszához és működési módjához, mint a többi kísérletek.

Ez a recept azonban nem mindenütt működik ilyen hatékonyan, és Kosztolányi nem is mindig ehhez folyamodott. A hetedik fejezetben a Bolond Kalapos az egyik

²³ GARDNER, 23.

²⁴ Lewis CARROLL, *Alisz kalandjai Csodaországban*, ford. JUHÁSZ Andor, Bp., Béta Irodalmi Résztársaság, 1929[?]; Lewis CARROLL, *Aliz kalandjai Csodaországban és a tükör másik oldalán*, ford. VARRÓ Dániel, VARRÓ Zsuzsa, Bp., Sziget, 2009.

²⁵ *Évike*, 16–17.

legismertebb angol gyermekdal (nursery rhyme), a *Twinkle twinkle little star* kifordított verzióját énekli el. A könyvben található versparódiák között alighanem ez az egyetlen, amelynek eredetije mindmáig ismertebb maradt, mint a Carroll-féle változat. Ehhez a művelethez nem igazán kapcsolhatunk ideológiakritikai tartalmat vagy a társadalom értékrendjére vonatkozó szatírákat, minthogy az eredeti dal is teljesen ideológiamentes. A szöveg megváltoztatása alighanem Carroll és a Liddell-lányok közös játékán alapulhat: Carroll számos játékot tartott magánál gyermek barátai szórakoztatására, és ezek között az egyik legnépszerűbb volt egy felhúzzható, repülni képes, Bob nevű játékdenevér. Ez lehet az eredete a paródiának: “Twinkle twinkle little bat / How I wonder what you’re at.”²⁶

Ez a személyes információ az angol olvasó számára is véletlenszerű, az eredeti dal felismerése azonban úgyszólván elkerülhetetlen. A fordítók – jobb híján – konstruáltak egy vicces dalt a denevérről, amelynek semmi további szerepe nincs a történetben. Kosztolányi itt is a többiektől eltérően járt el: egy már létező magyar dalt, a „száraz tónak nedves partján” kezdetűt illesztette a szövegbe (nyilván az „Ejhajh denevér” sor miatt), amely eleve abszurd referenciákat tartalmaz, tehát nem szorul változtatásra – legalábbis Kosztolányi így ítélte meg.²⁷ A dal státusza azonban így nem az átírt dalnak, hanem az eredeti “Twinkle twinkle little star”-nak felel meg: az olvasó számára semmiféle meglepetést vagy kihívást nem jelent, a paródia-potenciál itt teljességgel elvész.

Kosztolányi máshol is alkalmazza azt a módszert, hogy ismert magyar dalokat, verseket emel be a fordításba, többnyire megváltoztatott formában. A hatodik fejezetben elhangzó “Speak roghly to your little boy” kezdetű dal például abszurd altatóvá válik „Tente baba tente” kezdettel és „Adta teremtette” refrénnel. Érdekes módon ez az egyetlen versbetét, amelyet Kosztolányi fordításából a Szobotka-verzió változatlanul átvesz, noha az angol eredeti a műfaját tekintve nem altatódal, hanem sajátosan kifordított nevelési tanács.²⁸

Az eljárás másik látványos példája, amikor a tizedik fejezet tengeri táncnótája helyére Kosztolányi meglepő természetességgel behelyezi az „Egyedem-begyedem tengertánc” kezdetű gyermekdalt.²⁹ Bár ez sem formai, sem műfaji, sem referenciális vonatkozásban nem feleltethető meg az eredetinek, Kosztolányi gesztusa sajátos módon mégis leképezi Carroll alkotásmódját, hiszen egy elhomályosult értelmű, vakszövegnek tekintett nyelvi képződmény (a *tengertánc*) megfelelő kontextusba állítva hirtelen mintegy visszatalál a szó szerinti értelméhez. Carroll narratívájában

²⁶ GARDNER, 76–77. A denevérről lásd: Isa BOWMAN, *The Story of Lewis Carroll: Told for Young People by the Real Alice in Wonderland*, New York, E. P. Dutton and Co., 1900, 23.

²⁷ *Évike*, 67.

²⁸ GARDNER, 64; *Évike*, 55; SZOBOTKA, i. m., 45–50.

²⁹ *Évike*, 95–96.

nagyon jelentős szerepet játszik, hogy értelmetlen gyermekmondókákat, kiüresedett szólásokat, szemantikai értéküket vesztett nyelvi zárványokat tesz újra aktívvá a defigurálás módszerével.

Térjünk azonban vissza a paródiákhoz, és az első Alice-könyv legjelentősebb versbetéjtéhez, a *Father William* címen ismert darabhoz,³⁰ amelyet a nonszensz költészet egyik gyöngyszemeként tart számon az angol irodalmi tudat, s nem sokan törődnek vele, hogy eredetileg Robert Southey – már Carroll idejében is avított, s azóta rég elfeledett – didaktikus költeményének paródiája. A Southey-vers azonban Alice világának nyilvánvalóan része volt, iskolai memoriter lehetett, vagyis elvárt tudás, ahogyan a könyvben Alice beszélgetőpartnere, a Hernyó is elvárja, s kezdő-sorával, közös evidenciaként hivatkozik rá.

Southey – Wordsworth nemzedéktársa – a Francia Forradalom hívéből lett elszánt konzervatív, majd három évtizeden át udvari költő. *The Old Man's Comforts and How He Gained Them* (Az öregember megelégedettsége és annak eredete) című versében egy ifjú kérdezteti az atyját, hogy hogyan sikerült megőriznie egészségét, nyugalmát és vidámságát. Az öreg válaszai szerint ezeknek a javaknak a forrása a mértéktartás, az előrelátó józanság és a vallásos hit. A három kérdés és a három válasz hat csinos, anapsztikus versszakot alkot. Carroll pontosan követi a kérdés-felelet formát, de mind a kérdéseket, mind a válaszokat merőben abszurdra cseréli: hogyan tud az öreg fejen állni (válasz: mert nincs agya); hogyan tud hátrabukfencezni (egy kenőcsnek köszönhetően, amelyet fel is ajánl megvételre); hogyan tud csőröstül-csontostul megenni egy libát (jogászként és a feleségével folytatott vitákban megerősödött az állkapcsa). De Carroll az eredeti verset leképező hat versszakhoz további kettőt csatol: a fiú még azt is megkérdezi Vilmos apótól, hogyan tud angolnát egyensúlyozni az orrán, az öreg azonban ezt már ingerülten elhárítja, tettelegességet is kilátásba helyezve – miközben nem lép ki a csiszolt, keresztrímes anapsztusok keretéből.

Ez a hozzátoldás ismét megmutatja Carrollnak azt a képességét, hogy a paródiát a kifinomult szatíra szolgálatába állítsa. Ezúttal kicsit tovább hallgatjuk a párbeszédet, mint Southey eredeti versében, és máris kibukkan a viktoriánus kedélyesség mögött rejlő kíméletlen paternalizmus. Ez a hozzátoldás biztosítja azt is, hogy Carroll verse az eredetitől függetlenül is értelmezhető maradjon: ez a lezárás olyan esztétikai egységet biztosít, amelyet már a specifikus kulturális receptor (a Southey-vers ismerete) nélkül is érvényes marad. Következésképp ez a vers a paródia-faktor nélkül is érvényesen lefordítható: ezt bizonyítja, hogy a könyv kontextusától függetlenül is született magyar fordítása (Weöres Sándor tollából,³¹ a másik

³⁰ GARDNER, 52–54.

³¹ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött műfordítások 2.*, Bp., Magvető, 1976, 841–842.

által lefordított Carroll-költemény a *Tükrország* kötetben központi szerepet játszó *Jabberwocky*).

Kosztolányi azonban nem kívánt lemondani a paródia-faktorról, sőt magát a paródiát tekintette itt fordítandó egységnek. Abból indult ki, hogy a humorforrás itt az ismert kulturális anyag kizökkentett, eltorzított megidézése. Kosztolányi azzal sem elégedett meg, hogy műfajparódiát készítsen, ragaszkodott a konkrét műparódiához és ebben végiggondoltan és következetesen járt el. Olyan parodizálандó verset keresett, amely Évike világának alapvető része, amelynek ismerete az ő korosztályában és társadalmi osztályában (csakúgy, mint a feltételezett olvasók körében) elvárt tudás. Választása, a *Családi kör* tökéletesen megfelel a feltételeknek, és – ha már egyszer elfogadtuk, hogy Évike magyar kislány – nem is jár különösebb veszteséggel. Különösen virtuóz teljesítmény, hogy a parodisztikus hatást kizárólag a meglévő elemek cserélgetésével, rekombinálásával sikerül elérnie.³² Lehetséges persze – bár bizonyítani nehéz volna –, hogy Kosztolányi megoldásának volt előzménye az iskolai folklórban. A gesztus érdeméből és hatásából ez sem vonna le semmit. Mindenesetre – ismertsége és könnyű felismerhetősége révén – a *Családi kör* a legkönnyebben parodizálható és a legtöbbet parodizált magyar versek egyike. Sajátos egybeesés, hogy Kosztolányit megelőző Alice-fordításában Juhász Andor is felhasználta, csak nem a *Vilmos apó*, hanem a krokodilos vers helyén.³³

Lényeges kérdés, hogy Kosztolányi (fordítóinak csak nagyon tág értelemben nevezhető) gesztusa vajon az eredetiben rejlő szatíra-lehetőséget is hordozza-e a vitathatatlan paródia-faktor mellett. Egyértelmű választ erre nehéz adni, de úgy vélhetjük, a lehetőség mindenképpen jelen van. Az Arany költeményében megnyilvánuló idill, egyetértés, a szerény jólét, a feltétel nélküli szolidaritás és különösen az értékbizonyosság olyan módon jelenik meg, mintha az ország bármelyik településének bármelyik házából véletlenszerűen kimetszett és bekeretezett életkép az általános helyzetet tükrözné: „Természete már ez magyar embereknek.”³⁴ Megfelelő befogadói diszpozícióval tehát ebből a versből is kiolvasható az a nyilvánvalóan alaptalan hiedelem, amely a nemzeti konzervatív és nemzeti radikális irodalmi ízlés által preferált szerzőknél mintegy kiindulási alap: hogy magyarnak lenni mintegy automatikusan erkölcsi felsőbbrendűséget, kiválasztottságot jelent. A harmincas években Kosztolányi már jócskán találkozhatott ezzel a vélekedéssel,

³² Évike, 43. Érdekes megfigyelni, hogy a vers elhangzása után a Hernyó a Szobotka-féle verzióban is (Kosztolányi szövegét megtartva) azt mondja, hogy „Összezagylváld a sorokat” (40.), noha az ott olvasható vers egyáltalán nem az „összezagylválás” módszerével készült.

³³ CARROLL, *Alisz kalandjai...*, i. m., 19.

³⁴ A domesztikáló stratégiát ennek a sornak a beemelésével Kosztolányi külön is hangsúlyozza: magyar emberek természetéről van szó az angol könyvben.

egyebek között a *Nyugat* elleni jobboldali támadások is gyakran éltek azzal az előfeltevéssel, hogy a „magyar érdek” mibenléte vitán felül álló evidencia. Ebben a kontextusban (a Kosztolányi által egyébként nagyra értékelt) Arany verse tökéletesen alkalmas volt rá, hogy ezt a fricskát hordozza.

Vizsgálatunk során arra a széles körben érvényes konszenzusra támaszkodtunk, hogy a korszerű irodalmi fordításban az erőteljes kulturális domesztikáció gesztusait általában nem tekintjük kívánatosnak. Ezt a konszenzust látványosan igazolja, hogy Karinthy és Kosztolányi egyes domesztikáló eljárásai a mai közegben kifejezetten extrémnek tűnnek. Itt nem volt módunk kitérni arra, hogy a ma érvényben lévő sztemderdek háttérében az egyes nemzeti kultúrák eltérő világirodalmi státuszának megfelelően különböző elgondolások állnak. A magyar műfordítás-irodalomban például ezeket a preferenciaváltozásokat nem, vagy csak kis részben lehetne a posztkoloniális kritika szempontjaiból levezetni, így a magyar helyzetre nem alkalmazható Lawrence Venuti remek levezetése.³⁵ A kulturális elvárásokban a másság iránti tolerancia növekedése, a sajátta alakítás igényének csökkenése általánosabb, összetettebb, részint külön okokból kiinduló és korreláló folyamat, amelynek elemzése itt nem állt módunkban. Csak sejtésünknek tudunk hangot adni, hogy ez a folyamat egészében véve igen örvendetes, amennyiben az idegen kulturális mintázatok befogadását gazdagabb és komplexebb formában teszi lehetővé, alkalmasabb a bennük rejlő szubverzív potenciálok kiaknázására, s így végső soron a kultúrák (s ezzel a társadalmak) adaptivitását, reagálóképességét, rugalmasságát növeli. Példáink azonban arra mutattak rá, hogy bizonyos specializált kulturális mintázatok esetében – amilyen például a paródia – a domesztikáló eljárások mégiscsak meglepően hatékonyak lehetnek. A mai fordító valószínűleg akkor jár el helyesen, ha ilyen esetekben tesz némi engedményt a domesztikáló elveknek. Más kérdés, hogy ez a teljes szöveg kulturális konzisztenciájára nézve hordozhat veszélyeket (amire szintén mutattunk példákat). Végső érvelésünk tehát a műfordítás egyik kortalan közhelyébe torkollik: fordítani lehetetlen, de muszáj.

³⁵ Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility*, London, Routledge, 1995.

1.

The Old Man's Comforts and How He Gained Them

“You are old, father William,” the young man cried,
“The few locks which are left you are grey;
You are hale, father William, a hearty old man;
Now tell me the reason, I pray.”

“In the days of my youth,” father William replied,
“I remember'd that youth would fly fast,
And abus'd not my health and my vigour at first,
That I never might need them at last.”

“You are old, father William,” the young man cried,
“And pleasures with youth pass away.
And yet you lament not the days that are gone;
Now tell me the reason, I pray.”

“In the days of my youth,” father William replied,
“I rememberd that youth could not last;
I thought of the future, whatever I did,
That I never might grieve for the past.”

“You are old, father William,” the young man cried,
“And life must be hast'ning away;
You are cheerful and love to converse upon death;
Now tell me the reason, I pray.”

“I am cheerful, young man,” father William replied,
“Let the cause thy attention engage;
In the days of my youth I remember'd my God!
And He hath not forgotten my age.”³⁶

³⁶ Robert SOUTHEY, *The Old Man's Comforts, and how he procured them* = *Poetical Works 1793–1810*,

2.

“You are old, Father William,” the young man said,
“And your hair has become very white;
And yet you incessantly stand on your head —
Do you think, at your age, it is right?”

“In my youth,” Father William replied to his son,
“I feared it might injure the brain;
But now that I’m perfectly sure I have none,
Why, I do it again and again.”

“You are old,” said the youth, “As I mentioned before,
And have grown most uncommonly fat;
Yet you turned a back-somersault in at the door—
Pray, what is the reason of that?”

“In my youth,” said the sage, as he shook his grey locks,
“I kept all my limbs very supple
By the use of this ointment—one shilling the box—
Allow me to sell you a couple?”

“You are old,” said the youth, “And your jaws are too weak
For anything tougher than suet;
Yet you finished the goose, with the bones and the beak—
Pray, how did you manage to do it?”

“In my youth,” said his father, “I took to the law,
And argued each case with my wife;
And the muscular strength which it gave to my jaw,
Has lasted the rest of my life.”

“You are old,” said the youth, “one would hardly suppose
That your eye was as steady as ever;
Yet you balanced an eel on the end of your nose—
What made you so awfully clever?”

“I have answered three questions, and that is enough,”
Said his father; “don’t give yourself airs!
Do you think I can listen all day to such stuff?
Be off, or I’ll kick you down stairs!”³⁷

London, Pickering and Chatto, 2004, V, 270–271.

³⁷ Lewis CARROLL, *The Complete Works of Lewis Carroll*, London, Bracken Books, 1994, 50–52.

3.

János bácsi vén legény,
Mért jár mindig a fején?
Haja fehér, mint a hó,
Kendnek ez már nem való!

Ha tótágast állok én,
Csak agyamnak ártok én,
De mert agyam nincs nekem,
Veszély nélkül tehetem.

Más ha vén, fogy, csontja fáj,
Kend meg kővér, csupa háj,
S bukfencet hány, szörnyűség!
Hogyha a szobába lép.

Öcsém, itt egy jó kenőcs,
Ettől lettem ily erős.
Olyanná tett, min a vas,
Egy doboz csak két garas.

Más ha vén már, alig rág,
Kend pedig a sült libát
Csontostul is megeszi,
Mondja, hát ezt hogy teszi?

Mikor ifjú voltam én,
Nőmmel civakodtam én,
Ezért lett az állkapocs
Olyan kemény és dacos.

János bácsi vén legény,
Mégis ügyesebb, mint én,
Egy ángolnát könnyedén
Egyensúlyoz orrhegyén.

Hármat kérdeztél, öcsém,
Többet nem felelek én,
S szemem elé, ha kerülsz,
Úgy kirúglak, elreptülsz!³⁸

(A fordító jegyzete a vershez: „A János bácsi ismert angol költemény, amit Alisz valószínűleg az iskolában tanult. Természetesen egészen másképpen van, mint ahogy itt elmondja.”)

³⁸ Lewis CARROLL, *Alisz kalandjai Csodaországban*, ford. JUHÁSZ Andor, Bp., Béta Irodalmi Rt., 1929[?], 49–52.

4.

Este van, este van, ki-ki nyugalomba,
Rettenve sikolt fel az eperfa lombja.
A legkisebb fiú nekimegy a falnak,
Homlokát letörli, azután elhallgat.
Ballag egy cica is, leteszi a könyvet,
Meg-megáll, körülnéz, elébb, elébb görnyed.
Egy-egy szárnyat-combot nyújt a kicsinyeknek,
Természete ez már a magyar embernek.

Pendül a kapa most, hazajön a gazda,
Küszöbre a lábát, erre állát nyújtja,
Rikoltoz a bagoly, az imént feje meg,
Kiteszi középre a nagy asztalszéket.
A gyermek is álmos, új ruhája készen,
Vasalót tüzesít az anyja ölében.
Nem mese ez gyermek – így feddi az apja –
Csendesen kérődzik, igen jámbor fajta.³⁹

³⁹ Lewis CARROLL, *Évike Tündérországbán*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Gergely R. Kiadása, 1936, 43.

5.

Te öreg vagy, apám, a hajad csupa dér,
minek állsz folyton a fejedén?
Nem száll – kérdi fia – az agyadba a vér?
Nem ártalmas az ily öregén?

Ifjan – szól az öreg – bizony féltém is én,
odalesz az eszem, az agyam,
de nem agy, víz van a kobakom fenekén,
csigavér, ne aggódj te, fiam!

Te öreg vagy, apám, amint mondtam előbb,
a hasad meg mint két emelet,
hogy vetsz – kérdi fia – itt az ajtó előtt
ilyen óriási bukfenceket?

Ifjan – szólt az öreg, rázva szürke haját –
folyton kentem a lábaimat,
egy shillingért adom a kenőcs dobozát,
vegyél, hogy te is fürge maradj!

Te öreg vagy, apám, a fogad kiesett,
csak a pépet illene nyelned,
hogy rágsz – kérdi fia –, akkor hogy eszed meg
a csórt, csontot, kacsamellet?

Jogász voltam én egykor – így szól az öreg –,
eleget gyakoroltam a nyelvem,
megvitattam anyáddal minden pörömet,
s számat ily edzettre pereltem.

Te öreg vagy, apám, nemigen hiszem én,
hogy úgy látsz ma is, mint valaha.
S lelövöd a legyet a torony tetején!
Hogy vagy ily ügyes? – kérdi fia.

Te vigyázz! – felel az. – Kicsordul a pohár,
eleget nyaggattad apádat,
unom a locsogást, ne gyötörj, te számár,
kotródj ki, mert fültövön váglak!⁴⁰

⁴⁰ Lewis CARROLL, *Alice Csodaországban*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, átdolg. SZOBOTKA Tibor, Bp., Móra Kiadó, 1974, 39–40.

6.

„Oly vén vagy, apó”, szólta a fiatal,
látom színezüst hajadat,
de fejed tetején állsz folytonosan:
nem szégyelled magadat?”

„Mikor ifju valék”, felelte a vén,
„féltem: megrázom agyam,
de hiszen nincsen, most már tudom én,
minek kímélni magam?”

„Vén vagy, mint mondtam”, szólta a gyerek,
„s iszonyú kövér vagy, apó,
mégis vetsz hátra cigánykereket:
mondd meg, kérlek, mire jó?”

„Rég”, mondta sörényt lengetve a bölcs,
„kenegtettem a térdeimet,
csak egy shilling ez a régi kenőcs,
eladok belőle neked.”

„Vén vagy”, a kicsiny szólta, „roncs a fogad,
csak a pempőt nyelheted el,
de csőröstől zabálsz te ludat,
mi ennek a titka? felelj!”

„Hajdan”, felel atyja, „a jogtudományt
gyakoroltuk, én, meg a nőm,
állkapcsom ezért lett sziklaszilárd,
és el nem apadt az erőm.”

„Agg”, kérdi a gyermek, „már a szemed
aligha tökéletes,
de a cethalat orrodon illegeted,
mitől vagy ilyen ügyes?”

„Három kérdésre felelni elég”,
szól atyja. „Mi vagy te? nagyúr?
Nincs más gondom, csak a sok hülyeség?
Takarodj, megrúglak alul.”⁴¹

⁴¹ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött műfordítások I–III*, Bp., Magvető Kiadó, 1976, II, 841–842.

7.

„Vén vagy, William papa” szólt a legény,
 „Ráncosra aszalt az öregség,
 Mégis sokat állsz a fejed tetején –
 Te, ez ebbe a korba helyes még?”

„Gyerköce koromba” felelt az öreg,
 „Féltem, hogy agyam belevásik,
 De mióta a kor, fiam, elhülyített,
 Fejen állok azóta rogyásig.”

„Vén vagy” szólt újra az ifju titán,
 „S fölszedtél jó sokat itt-ott.
 Mégis, papa, hídba lemész te simán –
 Áru!d nekem el, mi a titkod?”

„Tűnt ifjukuromba” felelte az agg
 „Kentem magam ezzel a krémmel.
 Fiam, egy tubus ára kilenc penny csak,
 Jó szívvel adom neked én el.”

„Vén vagy, s a fogaknak e korba megárt
 Már bármi, kivéve, mi pépes.
 Olló!stul eszed meg, apám, a homárt –
 mondd, hogy vagy ilyesmire képes?”

S William papa mond: „Tudod, ifjan apád
 Gyakorolt a rö!gös jogi pályán.
 Attól birom ennyire jól a strapát,
 Megerősödik attól a szá! ám.”

„Öreg vagy” szólt a fiú, „nemigen
 Lát már a szemed, de a kígyót
 Megpörgeted ötször az orrhegyeden –
 Mondd, hogy marad az neked így ott?”

„Három hülye kérdés bőven elég,
 Már megmondtam, mi a farba”
 Mondotta az agg. „Na sipirc, kifelé!
 Vagy rúgva leszel, fiú, farba.”⁴²

⁴² Lewis CARROLL, *Alíz kalandjai Csodaországban és a tükör másik oldalán*, ford. VARRÓ Zsuzsa, VARRÓ Dániel, Bp., Sziget Kiadó, 2009, 48–50.

AZ AVELENGŐI PILLANAT*

Szerencsés összhang. Életrajz alakulásának és poézis átszerveződésének pontos fedésbe kerülése: Szabó Lőrinc *Fény, fény, fény* kötete, 1924–1925. Hozzá kapcsolódóan két utazás az akkoriban Olaszországhoz csatlakoztatott Dél-Tirolban, a Dolomitok világában. Először csavargásként egyedül, egy év múlva a benyomásokat összegezően felesége társaságában. És ennek az iker-utazásnak centrumában mindkét esetben az avelengői napok. Pihenés az utazás forgatagában, eszmélkedés és poétikai formálásmódra találás. A költészetéről hátrahagyott kései emlékezésében külön kiemeli utazásának ékköveként: „életem legboldogabb napjai közé tartozott a dolomiti utazásom [...] Avelengőba most is szerelmes vagyok, nem akarom hazajönni, és most is boldogtalan vagyok, hogy már sose látom viszont”.¹

* * *

A költő 1923 második felében, a *Kalibán!* kötet megjelenése után véglegesen válaszáút elé kerül: a külvilág és egyén viszonyában mit fogadjon el önmaga és általában az ember számára meghatározónak a továbbiakban? Saját választott költői gyakorlatának jellegzetességét éppen prózaíró barátja, Kodolányi bemutatásakor, vele ütköztetve jeleníti meg:

„– [...] szentül hiszek az emberiség fejlődésében. Nem vagyok materialista, a világot egy isteni gondolat megtestesülésének látom: bennünk valósul meg a világ értelme, a lét célja. Meg akarom az embert ismertetni önmagával. Kimutatom, hogy bizonyos életformák fizikailag és erkölcsileg csődbe juttatják az embert. [...] Te tagadod a kategorikus imperatívuszt?

– *Az erő és energia imperatívuszait nem. De látnod kéne, hogy az erkölcsi imperatívusz a világ ezerféle harcaiban sehol sem érvényesül, csak ahol érvényesülésre kényszerítik.*

* A szerzőpáros 2008 áprilisában járta végig OTKA-támogatással Szabó Lőrinc 1924-es és 1925-ös észak-olaszországi útját, majd Avelengóban 2009. október 9-én avatták fel a háromnyelvű (olasz–német–magyar) emléktáblát a Sulfner szálló bejárata mellett. Lásd I. számú képdokumentumot. – A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, szövegg. LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. KISS Katalin, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 33.

- Az én életemben érvényesül.
- Az más. *Saját magunkkal szemben érvényesül a saját erkölcsi imperatívuszunk.*²

Később balladai tömörséggel, a *Te meg a világ* kötet idején így összegezi talán legismertebb versében azt, amit a *Fény, fény, fény* idején pseudo-élményversekként formál alkotássá: „bent maga ura, aki rab / volt odakint”.³

Szabó Lőrinc költészetében 1924–1925-ben a verset a világ szélsőségeit önmagába foglaló szubjektum, a világ szenvedéseit is önmagáéként átélő individuum szervezi, aki a külvilággal szemben belső öhaját emeli meghatározóvá. Ehhez rátalál az ekkori világának kifejezésére legalkalmasabb versszerveződsre: az expresszionizmus megvalósításában az egyéniség külvilág fölé emelt akarátának adva az elsőbbséget.

Szabó Lőrinc ezt az irányzatot első publikációi idejéből jól ismeri, prózaverseiben határozottan feléje fordult, később is felhasználta stíluselemként. Az expresszionizmus 1924-ben már egyáltalán nem új jelenség, még a hazai, a forradalmak után az izmusoktól jobbra elzárkózó poétai gyakorlatban sem. Az expresszionista írók világnézetileg és magatartásilag különböző utakat jártak be, a stílusirányzat önmagában nem determinált semmilyen írói utat. A *Fény fény, fény*-kötet világa sem az expresszionizmus hatására alakult ilyenné. Ekkor jut fejlődésének abba a fázisába a költő, amikor már nem stíluselemként, hanem kifejezési formaként lesz rá szüksége az akkor még korszerűnek számító, bár virágkorát már túlélt irányzatra.

Ez a költői fejlődés egyben a személyiség egy szélsőséges fejezetét is jelenti. Költészetének viszonyítási pontjai: a világ végtelen elemei és a velük szemben megszervezett egyéni akarat. Mégis ez a képlet nem azonos a Szabó Lőrinc-i egyéniséggel, a személyes tulajdonságaiban oly ellentmondásos ember költészetének csak egyik összetevője lehet, mely nemsokára felszínre hozza a vele ellentétes tulajdonságokat. Két kötet – az 1924–1925-ös *Fény, fény, fény* és az 1926-os *A sátán műremekai* – egy egyéniség két oldalát mutatja be végletesen: az első az egyéni vágyait önző jelleggel fogalmazó költőt, a következő – ennek reakciójaként – a másokért is rettegő, az életben bárkiért felelősséget vállaló embert. Amiben mindkettő alapvetően megegyezik, az egyben az expresszionizmus gyakorlatából

² SZABÓ Lőrinc, Kodolányi János: *Látogatás a Börtön írójának nádfödeles otthonában*, Magyarország, 1924. június 29., 4. = SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szövegg., jegyz., utószó KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 77. A költő önjellemző szövegét kurziválva közöljük.

³ SZABÓ Lőrinc, *Semmiért Egészen*, Pesti Napló, 1931. május 24., 35. = Uő, *Te meg a világ*, Bp., Pantheon, 1932, 104–105; *Ua.* = Uő, *Összes versei*, s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2003² [Osiris Klasszikusok, a kiadás közli az első négy verses kötetnek a költő által véglegesített szövegein túl a függelékben a kötetek eredeti szövegeit is], I–II; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, I, 288–289.

kiválik: mindkettő az egyén és külvilág viszonyának változtathatatlanságát feltételezi. Ez nem tagadja az egyes ember személyes esélyességét, bizonyos szereplehetőségek változatosságát, de a világ mechanizmusának változtathatatlanságát ugyanakkor feltételezi. Személyes esélyek feltűnését vizsgálja ezenközben (lásd például a *Vezér fel-* illetve letűnésének megjelenését), de a világ „nagy óraszerkezetének” fizikai-biológiai megváltozását elképzelni nem tudja,⁴ és a – bármilyen oldalú – társadalmi mozgalmak eredményességében hinni képtelen. Egy mechanikusan szerveződő világ-egészben való személyes jelenlétet igyekszik a lehetőség szerint az egyes számára élvezhető állapotba hozni, a kielégülés – illetve ellentételeként – a kielégíthetlenség szenvedésének átélése által. Az expresszionizmustól megörökölt versformálás ennek a világban-létnek a megformálására válik költészetében alkalmazottá ekkor.

Ez ars poeticájának döntő módosulását hozza magával. A Babits-tanítványság idején magára öltött szecessziós-klasszicizáló korszakában (a *Föld, erdő, isten* és részben a *Kalibán!* kötet idején) az embert, mint a külső világ – bár passzív – produktumát szemlélte. 1924 elejétől fordítva, a világ válik az Én megjelenési formájává, tükrképévé: *Nézek s ezer arcom visszanéz.*⁵ Az azonosításnak ez a formulája gyakori fordulata a kötet verseinek. Különbözik ez korábbi verseinek nyugalomra törekvő azonosulásától, de különbözik az embert és természetet összehangoló *Te meg a világ*-kötetben jelentkező mérekező szemlélettől is. A külvilággal szembesített egyéniség vágyakozásait alkalmazni akaró, a személyes lehetőségeket határai-val szembesítő szemlélet megnyilvánulása. A vers produktum volta a meghatározó, a véges végtelenre táruul egyéniség hangsúlyozásának eszközévé válva. Verse a száguldásnak és a magánynak a két élményt egyszerre átélő ábrázolása. A bezárt-ság eksztázisaként.

Pszedo-élményversekként jelölhetjük az ekkori költeményeket: ebben a habzsoló fantáziájú költői világban az eddig kierlelt verseket felváltja a különböző idegállapotokat in statu nascendi megragadó versek sora, amelyekhez hozzátársít

⁴ Lásd Pilinszky utóbbi jellemzését Szabó Lőrinc világképéről: „Ugyanakkor filozófiáját gyermekesnek találtam, majdnem olyan, mint hogy a világ egy nagy óra, amint lejár. Az ő világfilozófiája Kant-Laplace-nál tart.” (PILINSZKY János *Összegyűjtött művei: Beszélgetések*, s. a. r. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1994, 101–102. Az interjút „*A költő sakk-matt helyzetben*” címmel készítette Tasi József 1971. október 1-én a Petőfi Irodalmi Múzeum részére, első megjelenése: Új Forrás, 1983, április, 5–23.)

⁵ SZABÓ Lőrinc, *Nézek s ezer arcom visszanéz*, Pesti Napló, 1924. június 22., 11; a *Fény, fény, fény* kötetben, 5–6; átdolgozva [*Kisértekek* címmel] = Uő, *Összes versei*, s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2003² [Osiris Klasszikusok, a kiadás közli az első négy verses kötetnek a költő által véglegesített szövegein túl függelékben a kötetek eredeti szövegeit is], I–II; interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, I, 111–112.

jeleneteket, képzeteket, akárha fiktív eseményeket is.⁶ Ötletszerűen válogat a költő az expresszionista sablonok között. Ugyanakkor a hajsztolt, szagztatott megoldás azt is érezteti, hogy mindezt programszerűen préseli ki magából.

„Szépségek – Élni! –Tavaszi dalok!
örjögő ventilátorok!
Préselt akarat, föld, hegy, levegő – –
– Sikolts, gejjír! Tavasz, Égbetörő!”⁷

A háború alatt rohamosan induló, a békeidőben békés célokra fejlesztett technikai eszközök megújítóivá válnak az expresszionizmusnak. A gyorsvonat, autó, repülőgép ekkor válnak úgy általános közlekedési eszközzé, hogy még megtartják újdonságvárszukat is. A közlekedési eszközöknek ez a forradalma, a „legázolt kilométerek”⁸ élménye lelkes rajongást vált ki világszerte, „hullámzó inak-erek / pántjain bennem zúg a Pacific [...] s belőlem ballagnak ki a / holdas országutak” – ujjong hasonlatában Szabó Lőrinc is.⁹ Élete szabadságos jeleneteit követve költészetében, tárcáiban és leveleiben kétszer is „végigszáguldja” a Strada della Dolomiti 115 kilométeres útsodáját, és egy nemrégien elkészült drótkötélpálya technikai újdonsága csábítja az avelengői kitérőre a költőt.

„Vad tornyokat vet a föld – – szerpentinek
szalagos lépcsőin az égbe vágok:
alattam leszakadt völgy ficánkol, –
repülünk, – – most kitépnek a világból
a Marmoláták és Latemárok!”¹⁰

⁶ Lásd például az *Óh Nizza! tenger, arany fövény!* vagy az *E kacagó, nápolyi alkonyatban* című verset, melyekhez tudni kell, hogy a költő itáliai utazása előtt készültek, a költő sohasem jutott el utóbb Nápolyba, a vers végleges címe: *Képzelt utazások*, és a költő Nizzában sem járt. Az első vers beírása a kötet idézett „szerzői példányában”: krk.szabolorinc.hu, *Vers és valóság: A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Szabó Lőrinc-honlapja, verskötetek fülén, *Fény, fény, fény*, Kultura R.-T., Budapest, 1926, szerzői példány, az egyes oldalakon Szabó Lőrincnek versei keletkezésével kapcsolatos autográf megjegyzései. Az előbbi bejegyzése: „Otthon, 1924”, az utóbbi: „Otthon, hálószobában, délután”, 17, 19.*

⁷ SZABÓ LŐRINC, *Sikolts, gejjír! Tavasz! Égbetörő!*, Magyarország, 1924. február 24., 10; a *Fény, fény, fény* kötetben, 13; átdolgozva = UÖ, *Összes versei, i. m.*, I, 116–117.

⁸ SZABÓ LŐRINC, *Legázolt kilométereken át*, Magyarország, 1924. február 10., a *Fény, fény, fény* kötetben, 35; utóbb átdolgozva *Üzenet, messzire* címmel, Új Idők, 1943. július 10., 34; = UÖ, *Összes versei, i. m.*, I, 132.

⁹ SZABÓ LŐRINC, *Nézek s ezer arcom visszanéz, i. m.*

¹⁰ SZABÓ LŐRINC, *Marmoláták és Latemárok*, Magyarország, 1924. augusztus 3., 10; a *Fény, fény, fény* kötetben, 22–25; utóbb átdolgozva *Embertelen szépség* címmel, Magyar Csillag, 1943/8., 452–453; = UÖ, *Összes versei, i. m.*, I, 122–123.

Ugyanakkor verseinek ez a lelkesedés nem végcélja, hanem a fantázia menekülésének egyik formája, eszköz egy felvállalt költői program beteljesítésében. Tudatosítja: mindez a történet a létezés ketrecében öltheti fel a végtelenség látszatát. A fény, pénz, sikerek eksztázisa a sors tréfájaként, amint megjelenik, elérhetetlenné is válik. A lázadás örök táplálója, Szabó Lőrinc későbbi prózafordításának is majdani ihletője, a mindenkori Wertherek Sturm und Drangjának kiváltója: a látható, a megidézett, melyhez nyúlni nem szabad: „— — — És lerogyok az indulás küszöbén”. A később magyarázóan átdolgozott változat világosabban világít rá a versmodell alapszituációjára: a pénz adta lehetőségek átélését hogyan keresztezi a pénz nem létének, az *Idegen pénz*nek keserű-józan tudomásulvétele.¹¹

Az első szabad ember én vagyok!
Isten! — — Óh örültek örültje, én:
Kezemben a pénz, de nem az enyém!

A magányos száguldásnak így válik ellenpontjává a kisugárzó akarat kényszerű megtorpanása, a megjelenő nagy szenvedélyű kielégületlenség.

Az Est-lapokban heti rendszerességgel publikáláshoz jutó költő versei a gyakori ismétlésben sémává formálódnak, a versteremtő mechanizmus modorossá válik. A Nyugattal szakító költőt épp ez okból éri elindító lapjában éles kritikai figyelmeztetés. Ignotus Pál bírálata hívja fel a figyelmet a program sablonba futó voltára: „A fő hiba abban az esztétikai naivitásban van, hogy a kozmikumosságot a világegyetem megéneklésével, az erőt az izom csattogtatásával, a hitet a hit vállalásával meg lehet teremteni [...] Ez a felfogás nevelte fel világszerte azokat az írókat, akiknek soha sincs egyéb szenzációjuk, mint a »megtárlás« és »kiteljesedés«, soha egyéb mondanivalójuk, mint hogy egyek a végtelennel, soha egyéb kívánczóságuk, mint »az« élet, a maga elmosódottságában.” Bár Szabó Lőrincet nagylelkűen némileg elkülöníti tőlük („fejlettebb ízlésű és önállóbb intelligenciájú költő, semhogyan ezt a frazeológiát változtatlanul átvegye, de az élni, élni sóhaj azért többször is visszatér a verseiben”). De nem állja meg, hogy egy ironikus csattanóval még egyszer végig ne verjen rajta a versekben elszaporodó különleges írásjelek okán: „A meg nem értett nő tipikusan tizenkilencedik századbeli figurájának obligát panasza – igaz, a három pont helyett felkiáltójellel és gondolatjellel ellátva.”¹²

¹¹ SZABÓ Lőrinc, *És lerogyok az indulás küszöbén*, Az Est, 1924. február 17., 12; a *Fény, fény, fény* kötetben, 48; átdolgozva [*Idegen pénz* címmel] = Uő, *Összes versei, i. m.*, I, 142.

¹² IGNOTUS Pál, *Fény, Fény, Fény: Szabó Lőrinc új verseskönyve*, Nyugat, 1926, I, 453–456.

A sablonszerűséget ellenpontoszzák a jobb versek konkrét élménnyel telítettség. Az utazás és szexuális hódítás izgalmi biztosítják a kötet változatosságát. És ezzel elérkeztünk az avelengői pillanatok személyes élményekkel feldúsított költői megformálásához.

* * *

Jól érzi előre, az 1924-es év meghozza a valódi külföldet. Ennek óhajával zárja öninterjút: „Olaszországba is szívesen elutaznék”,¹³ és nemsokára a Dolomitok útján jár, Meránban, Avelengo szakadékát látja, a Marmoláták és Latemárok embertelen szépségét nézi, és a szélsőséges ormokon liheg képzeletével, rácsodálkozik a világra – ha csak egy pillanatig is.

„A tátrai utazás nem hagyott békén, csakhamar délre, nekem vonzóbb országba utaztam, nagyobb hegyek és több természeti és kulturális szépség közé, vagyis Olaszországba”¹⁴ – emlékszik vissza első észak-olaszországi útja indíttatásának körülményeire. Az útra 1924. július 10. és 22. között került sor,¹⁵ Triesztnél lép be Olaszországba, majd három és fél nap velencei tartózkodás után északnak indul, érinti Bolzanót (Bozen), Meránót (Meran), és pár napot eltölt a Merano feletti hegyekben található Avelengóban (Hafling). Avelengóból újból Meránót érintve Bolzanóba tér vissza, ahonnan „egy nagy társasautóbuszon”¹⁶ két nap alatt végigutazik a híres Strada della Dolomitin Cortina d’Ampezzóba. Cortinából Toblach, Inicheu, majd Bécs érintésével jut haza, Magyarországra. Ma is élő újságírószakás szerint útirajzokban, tárcákban számol be újáról, hogy évi rendes szabadsága anyagi alapját fedezze.¹⁷ Feleségének pedig – szokása szerint képeslapokon, és ha ideje engedi, részletes levélben számol be az út eseményeiről.¹⁸

Velencéből az eredeti terv szerint a Brenner-hágó irányába hazafelé indult volna, de végül a dél-tiroli Bolzanóban (Bozen) megszakítja útját. Olyannyira, hogy az eredeti útirányától eltérve inkább Merán felé vesz irányt, ahol magának egy kis

¹³ SZABÓ Lőrinc, *[Az élet érdekel, minden megnyilvánulásában]*, Magyarország, 1924. június 29., 7, (Az Irók nyilatkozatai rovatban); *Ua.* = SZABÓ Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek, szövegg., jegyz., életrajz, utószó* HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lóránt, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 80.

¹⁴ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, i. m., 32.*

¹⁵ *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, szerk. s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1989, interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 119–127, 633–634.

¹⁶ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, i. m., 33.*

¹⁷ SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szövegg., jegyz., utószó KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt; a tárca írások címei: *Rakéta Merán fölött, A Dolomitok útján: Canazei, Cortina és a fehér keresztetek*, 79–87, *Néger a Dolomitok közt*, 137–139.

¹⁸ *Harminchat év, i. m., 119–127, 632–634.*

luxust megengedve, a város egyik legelőkelőbb szállodájában, a ma is kitűnően karban tartott Hotel Meranerhofban vesz ki szobát, bárha verse szerint ezt mégsem engedhetné meg magának.¹⁹

szép volna egy hotel ablakából
nézni e záport, nézni Merán
kertjeit, – óh, szép volna, ha volna
pénz pihenőre, lakásra, ha volna
egyszerre vasúti jegyem s vacsorám!

És innen indul egy csodálatos felszállás, hogy pár nap múlva ugyanezen a messés úton visszatérjen, folytatni „csavargásait”. Meránban felizgatja ugyanis fantáziáját a völgyben fekvő városból az 1200 méteres magasságba, Haflingba felvivő kötélvasút, a Schwebebahn: „Meránból felrándultam a környéki Avelengo-Haflingba. A kötélvasút kedvéért, amely izgatott. 15–20 perc alatt felvitt 1200 m magasba.”²⁰ E kötélvasutat – „Seilbahn Meran Hafling (Teleferica Merano-Avelengo)” – a költő látogatása előtti éven, 1923-ban helyezték üzembe,²¹ Az út leírása a hegyen készült tárcában szinte prózavers szintű:²²

„Hat líráért aztán sokat élvezhet az ember. Körülbelül a következő: a drótkötélpálya kocsija megindul. A kocsí olyan, mint a Zeppelinek kosara. Szépen, lassan, zúgva indul felfelé. Néhány másodperc és alattunk az állomás. Hirtelen egy csomó fehér fonál fut lent széjjel, egyre messzebb és egyre több: utak, ösvények. A villák és hotelek (itt csak ez a kétfajta épület ismeretes) elkülönülnek egymástól. A gyümölcsöskertek szabályos mértani formákba igazodnak. Láthatatlan gépünk zúg, emel. Minden kezd ijesztő gyorsasággal összezsugorodni. Az embert megcsapja a szél, amit eddig lent, a zárt meráni völgyben nem érzett. Fák, épületek, emberek, szántóföldek, patakok futnak vissza és süllyednek lefelé. Alulról, egy körtefa tetejéről egy kölyök integet. Már látni balról a folyót. Rettenetes csönd, csak a vonókötélt duruzsol. Elérjük az első támasztékot: ez hétszáz méter távolságot és aránylag nem sok emelkedést jelent.

¹⁹ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, i. m.*, 32–33; *Harminchat év, i. m.*, 125; Uő, *Úti jegyzetek Merán körül – Csavargó Meránban*, Pesti Napló, 1928. május 6., 35; átdolgozva *Csavargók – Meráni capriccio* – címmel = Uő, *Összes versei, i. m.*, I, 542–543. A 2. számú képdokumentumunk a Meranerhof mai állapotát mutatja be.

²⁰ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, i. m.*, 33.

²¹ 1984-ig működött, még ma is létezik az avelengói állomás épülete. Forrás: http://www.tecneum.eu/index.php?option=com_tecneum&task=object&id=301 (2012.08.03). A 3. számú képdokumentumunk: *Cartolina Bolzano Teleferica Elettrica Avelengo 1948*, http://www.ebay.it/itm/Cartolina-Bolzano-Teleferica-Elettrica-Avelengo-1948-/390456483158?pt=Cartoline&hash=item5ae9051d56#ht_1272wt_1163 (2012.08.03).

²² SZABÓ Lőrinc, *Rakéta Merán fölött* = Uő, *Emlékezések...*, i. m., 79–80.

És most jön az igazi repülés: itt a hegy, melynek tetején már látni Szent Katalin templomát. Innen egész fel a tetőig egyetlen, 1900 méteres ívben rohan a kocsi. Ez – mondják – a világ legnagyobb »spannungja«. Ezerkilencszáz méter egy darabban: képzelhetik, micsoda drótkötél lehet! És mily hatalmasan, öblösen húzza lefelé a saját súlya! (Mert a súlyához képest mi – tizenketten – bizonyára csak pehely vagyunk.) Előre és föl. Már itt a hegyoldal. Ha az ember az égre néz, azt hiszi, hogy áll: nincs fix pont, aminek eltolódása mutassa a saját helyváltoztatásunkat. Ha meg lenézünk – ő, hogy siet a kéz megmarkolni, amit markolhat!

És hogy rohan, esik alattunk minden! A fenyves alulról fekete volt, itt paralel kísérijük szédítő emelkedését, és belátunk a derekába: barna és fehér fatörzsek tornyozódnak egymásra, egyik folytatja a másikat; lent, apró, függőleges, zöld sapkás gyufaszálak: egymás mellett és fölött, párhuzamos vonalakban futnak fölfelé a szép szál fenyők! Es rajtuk mászik (pedig rohan) árnyékunk: csúnya óriási pók. Jobbra-balra folyton tágul a horizont, csupán a meráni hegyek nem mozdulnak. De igen: nőnek. Emelkedünk, és velünk emelkednek. Csak most lehet érezni, mily magasak! Elzúg mellettünk a másik kosárkocsi lefelé, s egyre szédítőbb lesz az emelkedés. Még egy kilométert csüngünk ezen a dróton, még egy felet. A hegyoldal néha leszakad: ilyenkor pár száz kilométer tátong alattunk; máskor erősebben emelkedik, mint mi, és zöld fenyők ormai közt úszunk a levegőben; mindenféle erdei ösvények, kanyarogva, fejünk fölött két keselyű-már rég megszoktuk a repülést, a különleges panoráma rabul ejtett, s szinte fáj kilépni a felső állomáson a repülőkosárból.”

E kötélvasút segítségével jut el a kicsiny hegyi falucskába, Hafling-Avelengóba. „A drótkötélpálya felső állomása közelében egy majorságban szerény szobát vettem ki a lenti luxushotel árának ellensúlyozásául, és ott éltem három napig.”²³ „A falu kissé messzebb van, de itt az Albergo Gasthaus Sulfner:²⁴ 6 líráért lakni, 20-ért pedig akár hízni is lehet benne”.²⁵ „Rengeteg tejet ittam [...], még arra a német tejestlányra is emlékszem, aki pincérkedett a szobámban: a cikk, amely erről a szállásomról szólt, persze elhallgatja azt, hogy éjszaka viszont ő volt az én vendégem.”²⁶

²³ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 33. A 4. számú képdokumentumunk a hotelban ma is megtalálható festményről készült.

²⁴ A krk.szabolorinc.hu, i. m., *Életrajz* fülén szereplő Szabó Lőrinc rajza Meránról MTAKK Ms 2282/115. című kép valójában két rajz. A felső: látkép a hegyről, az alsó: a Sulfner albergo.

²⁵ SZABÓ Lőrinc, *Rakéta Merán fölött*, i. m., 81.

²⁶ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 33.

Az itt eltöltött két és fél²⁷ avagy három²⁸ nap – július 15–17. között?²⁹ – lesz utazása csúcspontja. Mintha mesevilágban élne: „Ott a Santa Catharina-hegyen, [...] volt egy szép kis kápolna, és előtte a versbeli crucifix,³⁰ az erdőben pedig egy kis tó, teli tavirózsákkal.³¹ A szakadék szélén fävendéglő, erkélye már a roppant mélység fölé.³² „A réten meráni gyerekek futballoznak. Feljöttek, mert lent rettenetes a hőség. [...] Megjött és velünk tart a »Vater« is, a gyerekek apja. Tűzijátékot hozott. Micsoda öröm és izgalom! Már egész sötét van, csak a csillagok ragyognak. Gyufa villan, sistergés... És Szent Katalin hegyéről égnék fut, karikázik, nagyot lő és szikrazáport szór Merán fölé az első rakéta.”³³

Ezen az elvarázsolt helyen egzotikus alakokkal találkozik, mintha a „Csodálatos mandarin” jelenése ismétlődne: egy vérbeli angol globetrotterrel, majd a következő évben egy valóságos négerrel. Kívül a külső világon, mégis benne az általuk megidézett nagyvilágban.

„A teraszon ketten ülünk, egy kemény arcú, ősz hajú angol gentleman és én. Az angol nyugalmazott őrnagy, major C. Két nap óta ismerem. Ő már egy hete itt él. Angol–német nyelven beszél, nagyon keveset. Évek óta utazik. Mit tegyen mást? Vannak földjei, házai Londonban. De már háromnegyed éve nem volt otthon. Mert ott nagy a meleg és az – illat. Ilyenkor. Télen meg a hideg. Egyébként nagyszerű úrnak látszik. Inasát lent hagyta Meránban. Most sportruhában jár-kel, de estére a kis kocsmái vacsorán sötétkében jelenik meg.[...]

A fia katonatiszt. Ő maga harcolt a nagy háborúban. Meg a búrok ellen. Meg... És részt vett két-három geográfiai expedícióban. Járt országokban, ahol előtte nem járt ember. Budapesten nyolcszor volt.

– I haw in meinem life dreiundtwenty lands gesehen – mondja.

Este; gyors napszállat, vacsora. Turisták mindenfelé. Az őrnagy megjelenik kék zakójában. Mindenki szereti. A szép tiroli pincérlány, Johanna neki hozza a leg-szebb salátát.”³⁴

²⁷ Uő, *Harminchat év*, i. m., 125.

²⁸ Uő, *Vers és valóság*, i. m., 33.

²⁹ Július 16-ával keltezett képeslapján azt írja feleségének, *holnap* megy fel Avelengóba. Ez a dátumozás biztosan téves, hiszen a postabélyegző július 15-i. A legvalószínűbb, hogy már 15-én felment Avelengóba, hiszen 17-én már Bolzanóból küld képeslapot (*Harminchat év*, i. m., 122–123, 633).

³⁰ „mint ez a paraszt / Krisztus-kép, melyre búcsuzó kezem / az avelengői szent hegyen /most enciánt és pipacsot akaszt.” Az 5., 6. számú képdokumentumunk a nyolcszáz éves Szent Katalin kápolna és az útszéli festett feszület mai állapotban való bemutatása.

³¹ A tó a Sulfner albergo feletti hegyplatón található *Sulfnersee*.

³² SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 33.

³³ Uő, *Emlékezések...*, i. m., 81–82.

³⁴ SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések...*, i. m., 81. A Johanna név is beleillik a környezetbe, a mai szállodában a hallban ott a tulajdonos családfája, ahol szinte minden generációban előfordul a Johanna keresztnév.

„A közeledő este s a látvány nagyszerűsége észrevétlenül átborzong rajtunk. Az ügyvéd áhítatosan hallgat, majd látcsövével az Ortler-csoport legfelsőbb gleccsereit keresi. Persze innen a völgyből hiába. Némán ülünk, csöndes sziget a Füllgnerhütte³⁵ sarkán, zsvajgó teraszán. Nemsokára olaszok érkeznek európai ruhában, elegáns hölgyek Meránból napernyővel. Néhány öregasszony erdei gombát árul. Befutnak a gyerekek is; egy líráért egész csokor frissen szedett gyopárt vehetünk tőlük. A németek hegedűt és húzósharmonikát szednek elő, s a tiroli zene mellett szörnyű kurjongatások közepette csakhamar megindul a simmi. A nehéz bergsteigerek döngésére különös vendég lépeget elő: a fakunyhó emeleti lépcsőjén megjelenik egy néger. Úr, fiatal, hallatlanul elegáns. A táncosoknak a cipője van vasalva, neki a nadrágja.

Kifogástalan porcelánnadrág. – Wünscht die Herrschaft? – lép hozzá a pincér-lány, mikor megtelepedett az asztalnál. A vasárnapi izgalom egy pillanatra meg-hökken, aztán kettőzött szilajsággal dübörög a padló. Két bőrkötényes legény ösz-szekapaszkodik, egymást pörgeti a sarkán, és üvölt, mint a vademberek. Taps és hurrá. A néger málnaszörpöt iszik, talán ősapáira gondol, aztán megcsörrenti csuk-lóján az arany karkötőt, felnéz a Dolomitokra, papírt vesz elő, és jegyezgetni kezd. Meránból jött fel; még ő is túl melegnek találta lent az életet, s már egy hete itt lakik a Bristol helyett. Állítólag újságíró Kairóban. De lehet, hogy valami egzoti-kus herceg.”³⁶

A varázslathoz maga a természet is asszisztál: „Előző éjszaka nagy vihar volt; az 1200–1400 m magasban levő Sülfner-panzió, ahol laktam, benne úszott a villá-mos fellegekben.”³⁷ Így épül meg e pár napra a költő köré a shakespeare-i *Vihar* teljes díszlete-környezete, a kalibáni indulatokkal élő alkat ezúttal magáévá is éli az adottságokat, a „hangokat” sikerül a maga szolgálatába vezényelni.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az avelengói kitérő „leltárát” a második, immár felesége társaságában eltöltött észak-olaszországi utazásán,³⁸ a feleség által vezetett útinaplóból ismerjük: „Avelengo, kötélvasút, Sulfner albergo, Belvedere, kis tó a hegy tetején, Füllgnerhütte, két és fél órás várakozás, kivilági-

³⁵ Egy képeslap szerint valójában: *Füllgnerhütte*. A képeslapon látható épületre pontosan illik a cikk leírása: „cölöpök tartják a hegy lábánál a kis faépületet”. 7. számú képmellékletünk az Albergo Alpino „Füllgnerhütte” 1350m Avelengo feliratú, 1931-es postapecséttel ellátott képeslap, fotogr. Rud. Stricker, Merano, 1930, <http://www.ak-ansichtskarten.de/ak/93-Alte-Ansichtskarte/25670-Stadt-Hafling-Avelengo/2586879-AK-Avelengo-Albergo-Alpino-gia-Fuelgenhuette-Propri-Zori-Giovanni> (2012.08.03).

³⁶ „Egy négert is láttam a vendégek közt, cikket írtam a teraszról Az Estben.” (SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 33.) Az emlékezésben a Belvederére utal, de ez esetben a költőt az évtizedek során az emlékezete megcsalta, hiszen a következő évi utazása során megírt cikkben (*Néger a Dolomitok közt*, Az Est, 1925. szeptember 17., 5) a Füllgnerhütte szerepel.

³⁷ A kötet idézett „szerzői példányában”, i. m., 21.

³⁸ Az utazásra 1925. augusztus 2. és 18. között került sor (*Harminchat év*, i. m., 127, 634).

tott Merán felülről”.³⁹ És éppen Avelengóból írnak üdvözlőlapot augusztus 9-én Nagyklára akkor még barátnőjének, pár év múlva vetélytársának, Korzáti Erzsébetnek.⁴⁰ És mindez, amit leltároznak, ma is meglévő valóság. Az egyetlen, ami már nem található, az üdvözlőlap ábrázolta csodahely, a költő ottlétének „szentélye”, alkotóhelye: „Kis caffè-ristorante teraszán ülök. Asztalomon hófehér abrosz; tányér: rajta körte alakú zöld füge, őszibarack és szőlő. Az asztal túlsó végén korlát. Azon túl semmi. És messze, messze, légvonalban öt-hat kilométernyire, szemközt, hőfödté ormok lustálkodnak a napban. Ők ott, én itt a teraszon. Közöttünk mintha semmi se volna”.⁴¹ A Caffè-ristorante Belvedere.⁴² „Vendéglő, tejszarnok, kávéház és bár egy személyben”.⁴³ Itt születik a viharos éjszaka utáni napon az *Avelengo* című vers,⁴⁴ és a már többször is idézett *Rakéta Merán fölött* című tárca.

A verset írva feledkezik még történelmi keserűségéről is. Trianon után három évvel Szabó Lőrinc a tisztán osztrák lakosságú falu (manapság is csak a lakosság kevesebb, mint 2,5%-a olasz anyanyelvű – zömmel nyaralótulajdonosok) „friss” olasz elnevezését⁴⁵ használja inkább, bár ismeri, és írásaiban megjelenik néhol az „eredeti” német név (Hafling) is. A volt Monarchia polgára számára Olaszország jelenthetett ekkor igazi külföldet – ezt célozta meg az utazást megelőző idézett interjú tanúsága szerint is. Nem beszélve a dallamos hangzású fantáziánévnek a megélt csodához igazodó hangulatáról.

* * *

³⁹ Szabó Lőrinc *Környezetének naplói*, vál., s. a. r., utószó TÓTH Mariann, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szabó Lőrinc Kutatóhelye, 2007 (Szabó Lőrinc Füzetek, 8), 41.

⁴⁰ *Huszonöt év: Szabó Lőrinc és Vékesné Korzáti Erzsébet levelezése*, s. a. r., jegyz. KABDEB Lóránt, Lengyel Tóth Krisztina, Bp., Magvető, 2000, 92; MTAKK Ms 4610/281.

⁴¹ SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések...*, i. m., 79.

⁴² A Belvedere valahol a közelben (néhányik képeslapon a „Teleferica Merano-Avelengo” felirat is szerepel a bélyegzőnyomaton a Belvedere neve mellett, tehát ez sem lehetett messze a kötéltvasút végállomásától), de valamivel magasabban volt megtalálható, egymással nem egyező magasságjelzések legtöbbször 1300 méternél magasabbra teszik e vendéglőt. Az üdvözlőlapon a Sulfner albergora utaló nyíl is jelzi: annál magasabban lehetett. Egy 1989-es túrákönyv említi Haflingban egy Hotel Belvedere-t (Helmut DUMLER, *Südtirol 2.: Gebietsführer für Wanderer und Bergsteiger*, München, Bergverlag Rudolf Rother, 1989, 111.), kérdéseinkre azonban a helyszínen nem kaptunk felvilágosítást. A 8. számú képdokumentumunk: Ristorante Belvedere 1244 m, fotogr. R. Stricker, Merano, 1925; MTAKK Ms 4610/281.

⁴³ SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések...*, i. m., 81.

⁴⁴ SZABÓ Lőrinc, *Avelengo*, Az Est, 1924. július 27., 8; a *Fény, fény, fény* kötetben, 48; átdolgozva [*Búcsú Avelengótól* címmel] = Uő, *Összes versei*, I, 122–123. Lásd, „szerzői példány”, i. m., 21: „Avelengo-Haflingban írtam, a Belvedere caffè-ristorante terraszán. Előző éjszaka nagy vihar volt; [...] Másnap adtam postára, Meránban, Az Estnek. (1924 júniusában)”.

⁴⁵ 1923-ban kereszteli csak el az akkori olasz kormányzat Avelengónak. Lásd: Trude WERTHER, *Hafling: Geschichte und Geschichten eines Bergdorfes*, Avelengo, Comune, 1998, 10.

Az avelengói napok emléke belefészkelte magát a költő poétai fantáziájába. Életrajza legválságosabb évében, 1928-ban összegyűjti az iker-utazás maradék szilánkjait, és ciklusba rendezi a Pesti Naplóban *Úti jegyzetek Merán körül* címmel. Ennek nyitánya éppen az életmű teljességében helyezi el a múltbéli napokat. 1928-ban a csodára és a konkrét élményre emlékezik *Hegytető, Avelengo* címmel, 1943-ban, az *Összes versei* számára drámai mélységbe tekint általa: *Szakadék*.⁴⁶

Fölöttem az ég, alattam
meredek sziklafal.
A hegyre ma még szaladtam,
de már nem vagyok fiatal.
Jártam e mélységnél tavaly
és e fal most is idecsal,
mert, barátom, ha egyszer belenéztél,
megborzadsz, indulsz, de bárhova mégy:
visszahív vagy érted megy s valahol
lábad elé fekszik a szakadék.

Életrajzi összegezése, a *TücsökHzene* születésekor még tervezett a *Mi még?* című vers mellé egy ikerdarabot, *Láz* címmel. „Mit látsz, költő?” – kezdi a verset, és a válaszbba illesztve megjelenik 1924–1925 csodájának emlékezete: „a Val d’Egát s a villa Enziánt, / az avelengói lányt”.⁴⁷

De nemcsak emlékezőként idézi meg a múltakat, hanem egy újabb évtized múlva, egy újabb szerelem hatására teljes szerelmi emlékezetét átértékelve szinte misztikus magaslatba emeli a Dolomitok emlékezetét. *A huszonhatodik év Utóhangjában* a férfi–nő viszony élettörténetét ekként dramatizálja:

Szakadékok

Uj, másik veszély az idő: kopik
benne ideg és érzés; renyhül a
jóllakott vágy fülleteg mámora!
Veszély a tér is: be kevés, amit
összehozhat, földet és népeit!
S kapcsolhat késve (vagy korán) maga
az élet sok bolond mozdulata:
két jó vonzás rosszkor találkozik!

⁴⁶ SZABÓ Lőrinc, *Hegytető, Avelengo*, Pesti Napló, 1928. május 6., 8; átdolgozva [*Szakadék* címmel] = Uő, *Összes versei*, i. m., I, 542.

⁴⁷ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 4654/544–549, *Utolsó tücskök* cím alatt.

Vakon ring bennünk az örök kaland,
vakon köröttünk; percről-percre hang
kél s hal; szín s illat; víz fut s áll a part.
Hogy ismerjen egymásra tegnap és ma?
Hogy Óceán s a Dolomit?... Nos, és ha
még több nyíl élénk – a vég szakadéka?!

„*Szakadékok* – Kiszolgáltatottságot, zavart és szerencsétlenséget okozó egyéb el-
lentétek, ütközések, veszélyek: az idő, a túltelítettség, az elszakítottság, s ami annál is
több: a soha nem találkozás és a rossz »moment«: irtózatosságot okozó lehetősé-
geknek azon, hogy valami ne sikerülhessen! »Vakon ring bennünk az örök ka-
land«... Mellesleg szólva saját magamat neveztem bizonyos okokból Dolomitinak.
Az »Óceáni« volt az, akinek ifjúkori, tengerhez fűződő tragikus élményét – mert
átéreztem – a *Tücsökzene* mostani 1957-es pótversei közt rejtetten, *A szomszéd pan-
ziószoja* címmel feldolgozni próbáltam.”⁴⁸

„Bizonyos okok” – a kezdet és a közelgő vég bűvöletében a magyarázó szó el-
hallgat, de beszél helyette a költészet, maga a szonett. A magyarázható konkrét meg-
fejtés helyett a férfi–nő viszony drámai hullámzását – ellentéteit és összekapcsolha-
tóságát, távolságait és illeszthetőségét – gondolhatta végig ebben a versben. Melyhez
nem véletlenül társítja a fiatal években megtapasztalt csodát, ahol a létezés egy pilla-
natra összhanggá formálódott. Egyfajta bezárkózás egyszerre jelentette a kilépést a
korlátozott végesség akarásából. „Igy szerettek mást is? vagy csak nekem / szép
szakadékos lelketek?” „Most valaki hí” – köszön el a nyugodt csodától, ezért is ala-
kítja át a vers címét utóbb az önmagának elég *Avelengóból Búcsú Avelengótól* válto-
zatra. A vers két variánsa így értelmezetheti a *Szakadékokat*: „az egy perc öröm” és
„a világ minden szenvedése”, amelyet majd egy másik utazásból a Szfinksz rejtélyes
tanácsaként hoz magával⁴⁹ – ez szembeáll e csodás utazás során is. Móricz Zsig-
mond Szabó Lőrincet méltató portréja ekként idézi a verset: „Gazdag gondolkozó,
aki nem merevedik rendszerbe, és nem vonaglik prófétai görcsben. Azt mondja: »Az
örökkévaló világnál többet ér egy perc életed.« S így is ejti: »Egy perc örömed többet
ér, mint a Föld minden szenvedése.«”⁵⁰ Miként Avelengóban észlelte a fiatal költő:
„Sötétedik; a gyerekek kuglizni sietnek; aztán mindnyájan kivonulunk a templom
elé. Meránban ilyenkor szól az estharangszó. Békességet és szeretetet kér az istentől,

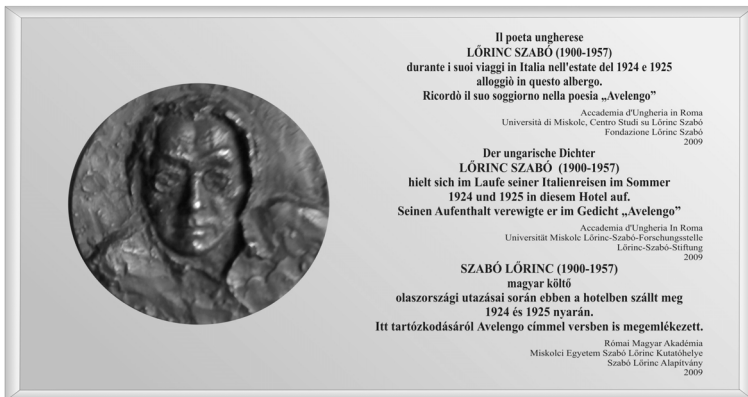
⁴⁸ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, i. m.*, 170. Lásd még *Titkok egy élet/műben: Szabó Lőrinc utolsó
versciklusának poétikai és filológiai szembeállítása* [átdolgozott változat], Miskolc, Miskolci Egyetem
BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2010 (Szabó Lőrinc Füzetek, 11), 91–93.

⁴⁹ SZABÓ Lőrinc, *Sivatagban*, Pesti Napló, 1933. ápr. 23.; *Ua.* = Uő, *Összes versei, i. m.*, I, 389.

⁵⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Szabó Lőrinc „Válogatott Versei”*, Pesti Napló, 1934. febr. 25., 41; *Ua.* = Uő, *Tanulmányok, vál., s. a. r. SZABÓ Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 802.*

de a hangja ide se hallik fel.”⁵¹ Oda nem hallszik, emlékezetében, tudatában benne él. Reménnyel teli? Ezt hordozza magába zárva egy emberélet fájdalmas „szakadékait” fűzérbe fonva aztán végig életén.

⁵¹ SZABÓ Lőrinc, *Rakéta Merán fölött, i. m.*, 81–82.



Méret: 700 x 400 mm

1. Emléktábla



2. Meranerhof, 2009.



3. Teleferica Merano-Avelengo, 1948.



4. Gasthof Sulfner



5. Szent Katalin-templom, 2009.



6. Krisztus-kép, 2009.



7. Füllgenhütte, 1930–1931.



8. Ristorante Belvedere, 1925.

SZABÓ LŐRINC FORDÍTÁSA: *A ZSIDÓBÜKK**

Jelen dolgozat egyfelől filológiaiag térképezi fel Annette von Droste-Hülshoff *Die Judenbuche* című elbeszélése magyar fordításának adatait, másfelől az összehasonlító textológiai elemzés problémáit jelöli ki az eredeti és a fordított szövegen, mindezzel pedig ahhoz a nagy lélegzetű vállalkozáshoz kíván érdemben hozzájárulni, amely Szabó Lőrinc fordítói elveit igyekszik feltárni.

A *zsidóbükköt* Droste csak elbeszélésként (Erzählung) emlegette, ám halála után, 1876-ban műve bekerült a Deutscher Novellenschatz gyűjteménybe, amióta a pontos műfaji meghatározást jelölendő mint novella (Novelle) beszélünk róla.¹ A költő- és író- 1841-ben fejezte be legnagyobb hatású prózáját, mely 1842. április 22-től május 10-ig tizenhat folytatásban, 1500 példányszámban a Cotta'schen Verlagsbuchhandlung *Morgenblatt für gebildete Leser* című folyóiratában jelent meg,² s a novellának a folyóirat szerkesztője, Hermann Hauff adta a *Die Judenbuche* címet.³ A mű máig a legolvasottabb német elbeszélésekhez tartozik, jelenleg is kötelező olvasmány a német középiskolai oktatásban.⁴

* * *

Szabó Lőrinc hamarabb jelent meg az irodalmi életben műfordítóként, mint eredeti költői minőségében. A költő ígéretességét Babits felfedező szava garantálta még csak a Centrál kávéházbeli irodalmi börzén, amikor barátai már műfordítóként foglalkoztatják a fiatal egyetemistát. Német nyelvből ekkor kevesebbet fordít: költőket (első számú példaképétől, Stefan Georgétől néhány verset, később saját folyóirata, a Pandora számára 1927-ben programszerűen a Kurt Pinthus szerkesztette német *Menschheitsdämmerung* című antológia klasszicizálással vegyülő avantgárdjának néhány darabját, majd az életre szóló mértékül vállalt Goethe verseit – halála centenáriuma alkalmából)⁵ és prózai műveket is elvállal: lefordítja

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Winfried FREUND, *Annette von Droste-Hülshoff, Die Judenbuche*, Hollfeld, C. Bange Verlag, 2007⁴ (Königs Eräuterungen und Materialien, 216), 19–20.

² *Uo.*, 19.

³ Walter HUGÉ, *Nachbemerkung* = Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche, Ein Sittengemälde aus dem gebirgichten Westfalen*, Stuttgart, Philipp Reclam, 1991, 61.

⁴ FREUND, *i. m.*, 5.

⁵ A Kner Izidor, Gyoma, 1932. kiadású három kötetben az összes verset Szabó Lőrinc fordítja (a prózai darabokat: Turóczi-Trostler József): *Az ifjú Goethe. 1749–1776: Antológia a költő ifjúkorának művei-*

Stifter elbeszélését, *A pusztai falu*⁶ címűt, Az Est 1927-es *Hármaskönyve* számára meséket, történeteket, anekdotákat magyarít, valamint német nyelvi közvetítéssel Gogol *Az orr* című groteszkjét – kiválóan.⁷ A harmincas évtized kezdetén naponkénti újságmegjelenésében követi fordításával Remarque híres háborús regényének folytatását *Vissza a háborúból* címmel – a szöveg megformálásával végiggondolva az erő és erőszak katasztrófáját a személyiség sorsára nézve.⁸ Ezt követően pedig elvállalja Goethe *Werther*ének művészi megszólaltatását magyarul.⁹

Így jutunk el Szabó Lőrinc 1939-es berlini előadásáig,¹⁰ ahol mind őbenne, mind vendéglátói elképzelésében szinte egyszerre születik meg egy németországi kiadású magyarra fordított elbeszéléseket tartalmazó könyvsorozat terve, amelyet utóbb maga a költő szerkeszt, és a Kazinczy Könyvtár nevet viseli.¹¹ A vállalkozás tanácsadója Farkas Gyula, Berlinben élő professzor, a Collegium Hungaricum igazgatója. A PIM Kézirattára hagyatéki letétjében található a levél, amelyben a sorozat elindításáról tájékoztatja a berlini professzor a magyar költőt: „Kedves Lőrinc, alig hogy visszaérkeztem Berlinbe, felkeresett egy itteni kiadó, pontosan azzal a tervvel, mely a Te fejedben született meg. Különös találkozás! Ezzel a kiadóval a Deutsch–Ungar. Gesellschaft nevében már szerződést is kötöttünk, azzal a feltétellel, hogy a fordításokat teljesen Tereád bízsa”.¹²

A Berlin-Dahlemben székelő Niels Kampmann könyvkiadó cég kiadásában és annak szerkesztője, Karlheinz Engel szervezésében, azután főképpen a Deutsch–Ungarische Gesellschaft főtitkárának, Ludwig Spohnak¹³ az érdeméért Szabó

ből; *A férfi Goethe. 1777–1800: Antológia a költő férfikorának műveiből; Az öreg Goethe. 1801–1832: Antológia a költő öregkorának műveiből.*

⁶ Adalbert STIFTER, *A pusztai falu*, ford., SZABÓ Lőrinc, Gyoma, Kner Izidor, 1921 (Monumenta Literarum, I. sor., 9).

⁷ GOGOL, *Az orr (Kis regény)*, ford., SZABÓ Lőrinc = *Az Est Hármaskönyve: A világirodalom mosolya*, szerk. Dr. MIKES Lajos, Bp., Az Est Lapkiadó Részvénytársaság, 1927, 33–57. Miként általában az általa el nem érhető nyelvű irodalmakat német közvetítéssel értelmezi, esetleg fordítja.

⁸ A fordítások a Magyarország című napilapban jelennek meg 1930. december 7-től 1931. február 21-ig, párhuzamosan pedig a Prágai Magyar Hírlapban. A fordítás dokumentált újraközlése a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének Szabó Lőrinc Füzetek sorozatának 9. kötetében, s. a. r., jegyz. JUHÁSZ Gábor és SZEMÁN Renáta, 2008; interneten: www.szabolorinc.hu.

⁹ Johann Wolfgang von GOETHE, *Werther*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Az Est Lapkiadó Rt., 1933 (Az Est-lapok Filléres Klasszikusai).

¹⁰ Szabó Lőrinc előadását *Neue Ungarische Dichtung – Geist und Stil* címmel 1939. június 9-én a berlini Collegium Hungaricumban tartotta.

¹¹ A kiadás történetét lásd: KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Bp., Argumentum, 2006, 267–268.

¹² 1940. jan. 3. A Petőfi Irodalmi Múzeum Szabó Lőrinc-hagyatékáról készített, a Kézirattárban elhelyezett Horányi Károly készítette digitális felvétel száma: 02.file, 092-3.

¹³ Ludwig Spohr Magyarországon végezte tanulmányait és irodalomtörténeti munkássága is magyar témákban folytatódott, ám a háború kezdetén bekövetkezett korai halálával hamar befejeződtek ezek a publikációk.

Lőrinc szerkesztésével megindulnak 1940-ben a Kazinczy Könyvtár munkálatai. Sajnos történelmileg a legrosszabb időben. Csoda, hogy legalább a kezdetek eredményesen tudtak zárulni.

Mindezt Szabó Lőrinc 1945-ös *Védőbeszédében* mint a múlta való visszatekintést foglalja össze, benne az elkövetkezett kudarcra való utalással: „Az idők nehezebbre fordultak”.¹⁴ A sorozatból 1941-es dátummal csak három kötet jelenik meg gyors egymásutánban, és amikor 1942-ben a költő feleségével ismét előadásra érkezik Berlinbe, a kiadójánál tett látogatásra már ráborul a tehetetlenség árnyéka. Szabó Lőrincné naplója ki is kotyogja mindezt: „elmentünk Engelékhöz Lőrinc kiadójához. Helyesek, az asszony tetszik nekem. Narancssárga, hosszú muszlin pongyolában fogadott, arany cipő volt a lábán. A lakásukban is sok a sárga. Modern, kedves az otthonuk. Valami citromos, zacharinos alkoholt adtak, mint háborús pálinkát, mentegetőzve. Meg lehetett inni. Mákos kalács volt, amit a kedves Engelné úgy kínált, hogy nyugodtan egyem, mert, ő sütötte. Élesztős kalács volt, amelynek a közepén igen kevéske mákos töltelék volt. Még bort adtak. Nagyon helyes kislányuk is van, 3 és fél éves, akit az ágyból hoztak ki köszönni, mert nagyon kíváncsi volt ránk. A beszélgetés nehezen indult, bennünk volt biztosan az a rossz érzés már, hogy a Pestről hozott német versfordításokat nem akarják kiadni.”¹⁵ Mindez 1942 karácsonya idején, hetekkel Sztálingrád előtt. Természetes, hogy utóbb semmi nem lett a korábbi békés-ábrándos tervezgetésekből.

De miért esik a költő-fordító választása éppen *A zsidóbükk* című elbeszélésre? Az évtized elején a költészetében tisztázásra vágyó személyiségproblémákat *Az Egy álmai* című emblematisztikus versében a Wertherből származó szövegek intertextuális feldolgozásával tudatosítja. Kulcsár-Szabó Zoltán következtetése: „e differencia mentén nem annyira a lírai én »alakja«, hanem annak olvashatatlansága ismerhető csak fel”. Melyhez Kabdebó Lóránt így kapcsolódik: „Ha követem kollégám sejtését, akkor [...] a Werther egyik szereplőjének, az örült fiúnak a szövegét alkalmazó képet a személyiség megbomlását értelmező tudatállapot képi átgondolásaként kell elfogadjam.”¹⁶

¹⁴ SZABÓ Lőrinc, *Birákhoz és barátokhoz* = Uő, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, szöveg-gond., jegyz., életrajz, utószó HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lóránt, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 460.

¹⁵ SZABÓ Lőrincné, *Berlin és Bécs – 1942. december* = Szabó Lőrinc környezetének naplói, vál., s. a. r., utószó TÓTH Mariann, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, az MTA Könyvtára, 2007 (Szabó Lőrinc Füzetek, 8); interneten: www.szabolorinc.hu – Szövegek és kiadások címszó alatt, 140–141.

¹⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tükörszínháta agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, Budapest, Ráció, 2010, 91–104, 101; KABDEBŐ Lóránt, *A Szabó Lőrinc-vers mondhatósága* = Uő, *Centrum és redivivus*, Bp., Parnasszus Könyvek, 2012, 31–54, 52.

„– Szóval boldog volt? – kérdeztem. – Ah, bár lennék megint az! – mondotta. – Akkor olyan jól éreztem magamat, olyan könnyű, olyan jókedvű voltam, mint hal a vízben. – Heinrich! – kiáltott most egy öregasszony, aki az úton felénk tartott. – Heinrich, hol bujkálsz? Mindenütt kerestünk, vár az ebéd! – A fia? – kérdeztem, és az asszonyhoz léptem. – Igen, az én szegény fiam – válaszolt. – Nehéz keresztet mért rám az Úr. – Mióta ilyen? – kérdeztem. – Csak fél esztendeje, hogy ilyen csendes – mondta. – Hálistennek, hogy már ennyire van, azelőtt egy álló esztendőig dühöngött, meg is láncolták a tébolyában. Most légynek se vét, csak mindig királyokkal meg császárokkal van dolga. Olyan jó, szelíd fiú volt, segített, hogy megélhessek, gyönyörűsép volt a kezevonása, és egyszerre csak búskomor lesz, forrólázba esik, aztán örvöngeni kezd, és most úgy van, ahogy látja az úr. Ha mind elmesélném... Félbeszakítottam beszéde árját, és megkérdeztem: – Milyen időt magasztal a fia, hogy akkoriban oly boldog volt, olyan jól érezte magát? – Szegény bolond! – Felelt szánakozó mosollyal az asszony. – Biztosan arra az időre gondol, amikor nem volt eszénél, mindig azt dicséri; azt az időt, amit a bolondokházában töltött, ahol semmit sem tudott magáról... Mint egy mennykőcsapás, úgy ért ez a közlés, valami pénzdarabot nyomtam az öreg markába, és gyorsan otthagytam őket. – Amikor boldog voltál! – kiáltottam fel, a város felé sietve. – Amikor oly jól érezted magadat, mint hal a vízben!”¹⁷

Majd pedig egy, a *Werther*-fordítást kommentáló, kétszeri nekifutással komponált versében gondolja át költészete további átrendezését: a tények, a feldolgozható érzéki adatok felületét minduntalan megzavarja valami kiszámíthatatlan vagy beszámíthatatlan; a tudásba beletartozik az örület; a fény pedig megtermékenyül az árnytól („[h]alottaim, merészkedjeteek föl / rokonotokhoz a napvilágra!”)¹⁸

Mind a rejtélyes goethei figura, mind pedig az érzéki adatokkal felmérhető tárgyi világban megjelenő ki- és beszámíthatatlanság egyként átvezethet éppen a Droste-Hülshoff-novella balladás világába.¹⁹

Persze a Droste-szöveg kiválasztásának meglehettek a konkrét életrajzi előzményei. Előző évben meglátogatta – szintén műfordítói munkája végzése idejére helyet keresve – az író nő kastélyát és emlékmúzeumát. 1938. július 20-án kezdi

¹⁷ GOETHE, *Az ifjú Werther szenvedései*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Magyar Helikon, 1962, 194–196.

¹⁸ SZABÓ Lőrinc, *Werther fordítva és mindig*, Az Est, 1938. január 16., 8.

¹⁹ *A zsidóbükk* című novella balladái sajátosságairól: külső szerkesztésmódjáról, elbeszélői instanciájáról, feszültségfokozó entitásáról, a lelki szenvedés ábrázolásmódjáról és feloldásának lehetőségeiről Barna László 2012 szeptemberében Nagyváradon tartott előadást a *Krisen als Wendepunkte in der Germanistik* című konferencián *Krisen als Wendepunkte in einer Erzählung: Annette von Droste-Hülshoffs Die Judenbuche* címmel, melynek szövege a *Großwardeiner Beiträge zur Germanistik* című sorozatban a Peter Lang Verlag kiadásában jelenik meg.

meg Budapestről németországi útját.²⁰ Útvonala: Bécs – Salzburg – Innsbruck – Zell am See – Seefeld, majd Lindau. Innen július 24-én hajóval megy tovább Friedrichshafenbe.²¹ Majd „továbbhajóztam Meersburgba, régi szerelmemhez, az 1848-ban meghalt kitűnő költőnő várkastélyába, vagyis a Freiherrin Annette von Droste-Hülshoff-múzeumba, ahol megismerkedtem a költőnő mai rokonságával; később leveleztem velük egy kicsit”.²² Egyik levelében ezzel egészíti ki élményét: „Másik hajóval tovább Meersburgba, ahol 100 éve egy híres, kitűnő költőnő, Annette von Droste-Hülshoff élt és meghalt. Megnéztem a várkastélyát, a szobát, ahol dolgozott stb. Ez igazán nagyszerű hely, szerettem volna ott maradni. Esett az eső, egyre jobban. Három óra Meersburg után a harmadik hajó átvitt Konstanzba.”²³

Másfelől talán éppen azért, mert a zsidókérdést tárgyaló közép-európai világ el- lenében kérdezősködhet általa az ellentétes emberi kapcsolatokról. Szabó Lőrinc úgy értelmezi a történetet, hogy a nagy irodalom szintjén megidézett isteni igaz- ságszolgáltatás egy zsidó sérelmére elkövetett igazságtalanság balladás bűnhődését vizionálja.

A fordítás megkezdése előtt Szabó Lőrinc éppen ezért attól fél Farkas Gyulának írva, hogy javaslatát német hivatalos részről esetleg kifogásolni fogják: „nem fog- ják rejtett zsidópárti hangulatcsinálásnak érezni a témát?”²⁴ Nem gondolta vagy csak nem merte gondolni, hogy bár ebben az időben, Németországban Droste ke- vésbé tetsző szerzőnek számított, a nácik is igyekeztek a maguk ideológiája szerint magyarázni: a meggyilkolt zsidó főszereplő (Aaron) negatív tulajdonságait hangsú- lyozva, illetve azzal az értelmezési lehetőséggel, hogy Niemand Johannes avagy éppen Friedrich Mergel (Doppelgänger-effektus!) halála nem öngyilkosság miatt következett be (Szabó Lőrinc az öngyilkosság interpretációja mellett foglal állást), hanem akképpen, hogy egy zsidó egy eszét vesztett, szánalmas nyomorultat képes ily módon meggyilkolni. A mai napig működő, 1928-ban alakult Droste- Gesellschaft még 1944. január 9-én is szervezett ülést, ahol a Droste-specialista

²⁰ Utazásának dokumentációját a Szabó Lőrinc Füzetek 5. kötetében találjuk összegezve: *Szabó Lőrinc németországi utazásai – Fekete-erdő és Ulm: Fahrten von Lorenz Szabó in Deutschland – Schwarzwald und Ulm*, s. a. r. PÁSZTOR Imre, ford. BÁRCZI Katalin, Miskolc, Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2004, inter- neten: www.szabolorinc.hu.

²¹ SCHNEIDER Alfréd, *Szabó Lőrinc a Fekete-erdőben = Szabó Lőrinc németországi utazásai*, i. m., 17–18.

²² SZABÓ Lőrinc, *A Fekete Erdőben = Szabó Lőrinc németországi utazásai...*, i. m., 88.

²³ *Szabó Lőrinc levelei = Szabó Lőrinc németországi utazásai...*, i. m., 48.

²⁴ Szabó Lőrinc 1940. június 7-i, a berlini Humboldt Egyetem magyar tanszékének irattárában megma- radt levele Farkas Gyulához. Közli KÁRPÁTI Pál, *Utószó = Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, Die Judenbuche: A zsidóbükk*, Bp., Argumentum, 1995 (Medailon Litera), 167.

Karl Schulte Kemminghausen *Das Heldentum in Werk der Droste* címmel tartott előadást.²⁵

Végül is a témaválasztásnál Szabó Lőrinc a haldokló Babits szentesítését hallhatta: „Sajnálom, hogy nem vállalhattam el a Droste-novella fordítását, de sokat kellett volna szótáraznom. Aztán olyan gyenge vagyok, s ki tudja, meddig húzom. Pedig nagyon szeretem a Drostét, szeretem a *Judenbuchét* is, kitűnő munka.”²⁶

„Németországban, mindenütt magunkról beszéltem, magamat és magunkat mutattam, a magyarságot képviseltem. Hasznom, a tanuláson kívül, nem volt belőle; ellenben károm: rengeteg gyanúsítás. Ahol én dolgoztam, onnan a jelen erői és törekvései egyszerűen kikapcsoltattak. Pl. magyar irodalmi művek fordításának cseréjeképpen németeket adtunk ki magyarul. A csere engem nem érintett, nem voltak regényeim, színdarabom. S mit adtunk ki? Ha nem én vagyok a Kazinczy Könyvtár szerkesztője, aligha az a megvalósítás és a további tervezet, ami így volt. Megtaláltam a megfelelő partnereket, tanultam is tőlük, hogyan lehet *mégis* a jót munkálni hatáskörünkben. A politikát kikapcsoltuk, a jelennek még politikamentes szerzőit is, csak klasszikust adtunk ki, régi nagy szerzőket: Theodor Stormot, Gottfried Kellert, a svájci németet, és Annette von Droste-Hülshoffot – utóbbinak *A zsidóbükk* című kis remekművét, amely, bizonyára ismerik, egy zsidó gyilkosának lelkipurdalásairól és lassú öngyilkosságáról szól. Nem volt ez elhárítás, kulturális irányjelzés, tüntetés? De. Az volt, aktív elhárítása valami rossznak, valami egyéb által, ami kifogásolhatatlan maradt a pártművészet és az aktivizmus hitvallói előtt. A szabad szellem emberei ekkor – már rég – egymásra ismertek a pusztá stílusról: arról – mint Eduard Spranger, a nemes filozófus,²⁷ nekem hálásan mondta –, arról, hogy ’manapság bizony nem vagyunk hozzászokva olyan gondos, kidolgozott nyelvhez, amelyet Ön használt!’ A jobbagnak, a jóknak különös, lassú, szívós és sima szövetkezése, összefogása indult meg. Vallomások hangzottak el, meglepő egymásra ismerések történtek. Csakugyan regény kellene mindennek az igazi feltárásához!”²⁸

²⁵ Az Annette von Droste-Gesellschaft honlapja: <http://www.droste-gesellschaft.de/cms/?navi=11> (2012. 10. 08).

²⁶ SZABÓ Lőrinc, *Babits betegágyánál* = Uő, *Emlékezések és publicisztikai írások*, s. a. r., jegyz., utószó KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu> – Szabó Lőrinc címszó alatt. 536–539.

²⁷ Eduard Spranger (1882–1963) német filozófus, pedagógus, munkásságára a legnagyobb hatást az életfilozófia és a neokantianus értékelmélet gyakorolta; egyetemi tanár, akadémikus, a háború után is Berlinben majd Tübingenben tanít nyugdíjaztatásáig.

²⁸ SZABÓ Lőrinc, *Bírákhoz és barátokhoz: Napló és védőbeszédek 1945-ből*, [Elhangzott 1945. május 9-én a Magyar Írószövetség igazolóbizottsága, majd 1945. szeptember 12-én az Újságírók Országos Szövetsége igazolóbizottsága előtt; utóbbi helyen kivonatolva] = Uő, *Vallomások*, i. m., 459–460.

Így készülhet el és jelenik meg Szabó Lőrinc első fordításában *A zsidóbükk*.²⁹ És akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a háború után, amikor a költő műfordításokból él, penzumszerű rendszerességgel fordít, ekkor ismét találkozunk az elbeszéléssel. A Keresztury Dezső összeállította kétkötetes antológia³⁰ számára átigazítja korábbi fordítását.

* * *

Szabó Lőrinc könyvtárában megtalálható az a még gót betűs Droste-Hülshoff-kötet, amelyből a *Die Judenbuche* fordítását végezte. A továbbiakban az elemzés alapjául ezt a kiadást (is) használjuk.³¹ A Szabó Lőrinc-könyvtár tétele még, a *Die Judenbuche*-köteten kívül, egy német nyelvű Droste-Hülshoff-verseskötet³² illetve Clemens Heselhaus (Hans Robert Jauß munkatársának) a költő- és írónről szóló tanulmánykötete³³ is. Friedrich és August Wilhelm Schlegel méltán híres 1798 és 1800 között megjelent, mindösszesen hat számot megélt Athenäum folyóirata a központi orgánuma volt a korai romantikának. Hogy ilyen széles körben elterjedhetett, köszönhető annak, hogy számos nyelvre lefordították. Így vált népszerűvé a német romantikus program, felerősítve ezzel olyan (nemcsak) németországi tendenciákat, „melyek hasonló irányba mutattak, s ezáltal olyan korszak kezdetét jelenti, amely megnyitja az utat a modern esztétikai elképzelések és írói gyakorlat előtt”.³⁴ Az alapítókön kívül a többi közt Schleiermacher, Novalis, Caroline Schlegel és Dorothea Schlegel is írt bele cikkeket, „töredékeket”. A 116. fragmentum Friedrich Schlegel talán leghíresebb „töredéke”, melyben kimondja, hogy a romantikus költészet progresszív egyetemes poézis (progressive Universalpoesie).

²⁹ Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *A zsidóbükk: Erkölcskép a vestfáliai hegyekből*, ford. SZABÓ LŐRINC, Berlin-Dahlem, Niels Kampmann Verlag, 1941.

³⁰ *A német elbeszélés mesterei*, vál., szerk., bev. KERESZTURY DEZSŐ, Bp., Európa, 1957 (A világirodalom klasszikusai), I, 465–515.

³¹ Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche, Ein Sittengemälde aus dem gebirgichten Westfalen*, Leipzig, Insel Verlag, ohne Jahr (Insel Bücherei, 271). Kézírási tulajdonosjelzés a címlapon: Szabó Lőrinc. A címlapverzió ugyanígy: „Hol a finom kéz, hogy szálazza szét / A korlátolt agy kurta tévelyét, / És az erős kéz, amely nem remeg, / Mikor a nyomunkra ver követ?”. Lásd: *Szabó Lőrinc könyvtára: II. Külföldi szerzők művei*, FORGÁCS ANITA adatbázisát kieg., jegyz., a katalógust szerk., bev. BUDA ATTILA, Miskolc, Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhely, é. n. (Szabó Lőrinc Füzetek, 6), interneten: www.szabolorinc.hu, 88.

³² Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *Gedichte von Annette Freiin von Droste Hülshoff*, Leipzig, Philippe Reclam, 1920 (Universal Bibliothek). A katalógust lásd DARMÓ MAGDOLNA, *Külföldi szerzők művei – kiegészítés = Pótlások a Szabó Lőrinc Füzetek 3. és 6. füzetéhez*, bev., jegyz., szerk. DARMÓ MAGDOLNA, Miskolc, 2007 (Szabó Lőrinc Füzetek, 6), 18.

³³ Clemens HESELHAUS, *Annette von Droste-Hülshoff*, Halle, Max Niemeyer, 1933.

³⁴ OROSZ MAGDOLNA, „Progresszív egyetemes poézis”: *Romantikus ellentételezések és utópiák*, Bp., Gondolat Kiadó, 2007 (Műhelyek, 4), 11.

Ennek definíciójából³⁵ meglehetősen egyszerűsítve számunkra most az egyetemes-ség mint a műfajokat összesmosó, újraegyesítő szerepe a releváns. A német romantika remekei ezt a fajta univerzalitást magukon is viselik, gondoljunk csak Hoffmann 1816-ban megjelent *A homokember* című elbeszélésének levelekkel dúsított szerkesztésmódjára, Joseph von Eichendorff 1819-ben napvilágot látott *Das Marmorbild* című versekkel sűrűn tűzdelt novellájára, avagy Goethe *Werther szerelme és halála* című (Szabó Lőrinc fordításában) „levélregényére” („Briefroman”), amely 1774-ben jelent meg először, amikor Friedrich Schlegel még csak kétéves volt (sic!).

A zsidóbükk ugyancsak magán viseli az imént felvázolt műfajokat egybemosó entitást: szerepel benne egy dal (vers), egy levél és az elején egy mottóvers (Eingangsgedicht), melyet bár paratextusként célszerű értelmeznünk, mégis szükséges megemlítenünk, hiszen koherensen hozzátartozik a novella interpretációs lehetőségeihez. Most a mottóverset emeljük ki, melyet Szabó Lőrinc több ízben is lefordít. Az eredeti szöveg:

Wo ist die Hand so zart, daß ohne Irren
Sie sondern mag beschränkten Hirnes Wirren,
So fest, daß ohne Zittern sie den Stein
Mag schleudern auf ein arm verkümmert Sein?
Wer wagt es, eitlen Blutes Drang zu messen,
Zu wägen jedes Wort, das unvergessen
In junge Brust die zähen Wurzeln trieb,
Des Vorurteils geheimen Seelendieb?
Du Glücklicher, geboren und gehegt
Im lichten Raum, von frommer Hand gepflegt,
Leg hin die Waagschal', nimmer dir erlaubt!
Laß ruhn den Stein – er trifft dein eignes Haupt! –³⁶

³⁵ „Die romantische Poesie ist eine progressive Universalpoesie. Ihre Bestimmung ist nicht bloß, alle getrennten Gattungen der Poesie wieder zu vereinigen und die Poesie mit der Philosophie und Rhetorik in Berührung zu setzen. Sie will und soll auch Poesie und Prosa, Genialität und Kritik, Kunstpoesie und Naturpoesie bald mischen, bald verschmelzen, die Poesie lebendig und gesellig und das Leben und die Gesellschaft poetisch machen, den Witz poetisieren und die Formen der Kunst mit gediegnem Bildungsstoff jeder Art anfüllen und sättigen und durch die Schwingungen des Humors beseelen. Sie umfaßt alles, was nur poetisch ist, vom größten wieder mehrere Systeme in sich enthaltenden Systeme der Kunst bis zu dem Seufzer, dem Kuß, den das dichtende Kind aushaucht in kunstlosem Gesang.“
Lásd: Friedrich SCHLEGEL, *Charakteristiken und Kritiken (1796 – 1801)*, hg. von Ernst BEHLER, München-Paderborn-Wien-Zürich, o. Vg., 1967, Bd. 2, 182.

³⁶ Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 3.

A költő fordításai igencsak eltérőek. Az 1941-ben megjelent magyarítása a Singer és Wolfner kiadásában szó szerinti egyezésben a berlini kiadással a következőképpen hangzik:

Ítélet

Van kéz, oly finom, hogy biztosan és szép
rendben szétszedi az agy tévedését,
és olyan erős, hogy nem is remeg,
mikor a nyomorultra dob követ?
Ki meri mérni vak dühét a vérnek,
a nem-felejtett szót, az ifju lélek
tolvaját, amely szívós gyökeret
ver bele, s hajt előítéletet?
Te, boldog ember, ki fényben születél
és jámbor kéz ápolt védenca lettél:
tilos ítélned, mérleghez ne nyúlj!
hagyd a követ, saját fejedre hull!³⁷

Ezt követő fordítása, mely csak 1957-ben az Európa Kiadónál jelent meg, az előző, 1941-ben kiadott írásától több helyen is erősen különbözik. Ezen versvariánst közölték a továbbiakban a magyar kiadások, jelesen az Európa 1983-as kötetében³⁸ is ez szerepel, igaz, megújított helyesírással („az ifjú lélek”, „előítéletet”).³⁹

[Hol a kéz, oly finom, hogy sose téved...]

Hol a kéz, oly finom, hogy sose téved,
gubancát bontva zavart agynak-észnek,
és olyan biztos, hogy nem is remeg,
mikor egy bús, torz létre dob követ?
Ki meri mérni vak dühét a vérnek,
a nem-felejtett szót, az ifju lélek

³⁷ SZABÓ Lőrinc, *Örök Barátaink, Szabó Lőrinc kisebb műfordításai*, Bp., Singer és Wolfner, 1941, 557; Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *A zsidóbükk: Erkölcskép a vestfáliai hegyekből*, ford. SZABÓ Lőrinc, Berlin-Dahlem, Niels Kampmann Verlag, 1941, 5.

³⁸ Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *A zsidóbükk*, ford. SZABÓ Lőrinc = *XIX. századi német elbeszélők*, vál. GYÖRFFY Miklós, Bp., Európa Könyvkiadó, 1983 (A világirodalom klasszikusai), 441.

³⁹ A „nyúlj” felszólító módú igealak az újabb kiadásban (1983) rövid magánhangzóval szerepel, az 1957-es megjelenésben viszont hosszúval.

tolvaját, amely szívós gyökeret
ver bele, s hajt előítéletet?
Te boldog, ki tiszta helyen született,
és jámbor kéz ápolt védenccé lettél:
el azt a mérleget, hozzá ne nyúlj:
S hagyd a követ – saját fejedre hull!⁴⁰

Szabó Lőrinc utolsó fordítására könyvtárának feldolgozása során Forgács Anita talált rá: „Annette Droste-Hülshoff *A zsidóink* című kisregényében szereplő motívóvers újabb fordítását az *Örök barátaink* újabb kiadása számára tette félre a költő, amikor a kisregény felújított fordítását is tartalmazó, 1957-ben megjelent (a Keresztury Dezső szerkesztette két kötetes *A német elbeszélés mesterei* című, »A világirodalom klasszikusai« sorozatban szereplő) kiadvány számára elkészítette; aztán elfelejtkezett róla, így nem került bele az *Örök Barátaink* 1958-as gyűjteménybe, amelyikbe az 1941-es változatot illesztette még a költő.

Zu: Droste-Hülshoff, *Judenbuche*, mottó
Uj szöveg! „*Ö.B.*”

Hol a kéz, oly finom, hogy sose téved,
gubancát bontva zavart agynak-észnek,
és olyan biztos, hogy nem is remeg,
mikor egy bus, torz létre dob követ?
Ki meri mérni vak dühét a vérnek,
a nem-felejtett szót, az ifjú lélek
tolvaját, amely szívós gyökeret
ver bele, s hajt előítéletet?
Te boldog, ki tiszta helyen született
és jámbor kéz ápolt védenccé lettél:
el azt a mérleget, hozzá ne nyúlj!
S hagyd a követ – saját fejedre hull!

Fordította: Szabó Lőrinc
*1956 III 14.*⁴¹

⁴⁰ *A német elbeszélés mesterei, i. m., I, 467.*

⁴¹ SZABÓ Lőrinc, *Örök barátaink, i. m., II, 951*, interneten: krk.szabolorinc.hu.

Jelen dolgozatban terjedelmi korlátok miatt kisebb, inkább stiláris, ám a novella értelmezését is többször meghatározó fordítói jelenségekre fókuszálunk, textológiai elemzést végzünk. A későbbiekben viszont narratológiai szempontból is szükség-szerű lesz az elbeszélés fokalizációját, az elbeszélői instanciá(ka)t vizsgálni. Példának okáért az elbeszélői hang konstrukciója az elbeszélés jelentéseit, a cselekmény értelmezhetőségét (főképpen a romantikában) erősen meghatározza. Ennek megfelelő leképezése a magyarban így méltán fontos. A szorosan ezt követő (ebben leledző) szemantikai interpretáció hozhatja majd a leglényegibb eredményeket: a motívumstruktúrák, motivikus mozzanatok komparatív tanulmányozása jelenté-keny Szabó Lőrinc (próza)fordítói ars poeticájának feltárásában. Jelen esetben Droste-Hülshoff novellája kríziseinek, csúc- és mélypontjainak a megformáltságá-ra fogunk összpontosítani.⁴² Így az összehasonlító elemzés síkjai: 1. stiláris sík, 2. narratív sík és 3. szemantikai sík. Ezek a síkok a differenciálástól függetlenül – ahogyan láttuk – természetesen össze is függnék egymással, hiszen a stilsztikai fordítói megoldásoknál egyértelműen szóba jöhetnek szemantikai interpretációk, jelentéstani struktúrák feltárása alkalmán pedig óhatatlanul is fókuszálnunk kell elbeszéléselemleti „szabályokra” és fordítva. Ezen szempontok alapján történő vizsgálat természetesen komparatív elemzést jelent az eredeti német és a fordított szöveg közt mind stiláris, narratív és szemantikai síkon.

A következőkben egy-egy lényeges, a fordítás/fordíthatóság szempontjából meglehetősen instabil, mégis lényegbeli, akár kulcsfontosságú nyelvi jelenséget, szöveghelyet emelünk ki, hogy meglássuk, miképpen jár el a műfordító ilyen hely-zetekben.⁴³

A vizsgált szöveghelyekből néhányat Szabó Lőrinc maga is aláhúzással, vagy kisebb kommentárral kiemelt saját, gót betűs kötetében. Ezeket az alábbiakban jelezzük.⁴⁴

„Das Ländchen, dem es [das Dorf] angehörte, war damals einer jener abgeschlossenen Erdwinkel ohne Fabriken und Handel.“⁴⁵

⁴² A német romantika irodalmában például a „zitathafter Stil”, jelesül a szöveg önreferenciája (Thomka Beáta szóhasználatában a „belső intertextualitás”) is gyakori előfordulása.

⁴³ A Szabó Lőrinc-kritikai kiadás hiányában az összevetést az modernizált helyesírású szövegek alapján végezzük, mivel a korábbi textusok (a gót betűs eredeti és a költő fordításai) szinte csak helyesírásban és interpunkcióban térnek el ezektől. Ahol tartalmi eltérés található, ott a variánsokat jelezzük: Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *A zsidóbükk: Erkölcskép a vestfáliai hegyekből*, ford. SZABÓ Lőrinc, Berlin-Dahlem, Niels Kampmann Verlag, 1941; *A német elbeszélés mesterei*, vál., szerk., bev. KERESZTURY Dezső, Bp., Európa 1957 (A világirodalom klasszikusai), I, 465–515.

⁴⁴ A régies alakú német kifejezések értelmezésében több alkalommal segítségemre volt: Winfried FREUND, *Annette von Droste-Hülshoff... , i. m.*

„A kis ország, amelyhez tartozott [a falu], ezidőtájt *a föld istenhátamögötti zugai* közé tartozott, ahol nem voltak gyárok és kereskedelem”.⁴⁶

A falu földrajzi fekvése, jelesül hogy a világ egy elzárt, eldugott szögletén található, a Biedermeier egyik legfontosabb korszakmotívuma. Ezt a korszakot 19. századi hermetizmusnak is nevezhetnénk. A Biedermeier elszigeteltségében ugyan nagy szerepet játszik a kényelem, a kedélyesség, a pátoszmentes béke, a nyugodt kispolgári milió, Droste hermetizmusában ez a milió viszont teli van koraromantikus félelemmel, feszültséggel, talán azt mondhatnánk, mindazzal, ami miatt maga a Biedermeier-Zeit visszahúzódó, politikai élettől mentesített instanciája, restaurációs életkörülménye védekezőképp kialakult. A példában ebből a jelenségből a költőnő már hangulati ízelítőt ad, a fordító pedig nem pusztán fordít, de ki is hangsúlyozza ezt a komplex életérzést: „a föld istenhátamögötti zugai”.

„*Ein Menschenschlag*, unruhiger und unternehmender als alle seine Nachbarn“.⁴⁷

„*A vidék népe*, nyugtalanabb és vállalkozóbb emberfajta, mint valamennyi szomszédja”.⁴⁸

Szabó Lőrinc a II. világháború idején, 1940-ben fordította az elbeszélést, mely – mint írtuk – 1941-ben jelent meg a náci közeget Németországban. Kerülte az ottani aktualizálás lehetőségét, tudta, hogy elkülönbözését hangsúlyozandó finomítania kell a „Menschenschlag” kifejezésen, melynek eredeti jelentése: emberfaj illetve azonos fajú emberek összessége. „A vidék népe” szerkezet adekvát lehetőségnek mutatkozik, hiszen jelentése a faji megkülönböztetést kerülendő a falusi közösséget emeli ki.

Természetesen több olyan szó, szintagma van a szövegben, mely már a 20. század elején is régies, nem használt kifejezésnek minősült. Szabó Lőrinc ilyen esetekben a következő megoldásokat adja: A „blutrünstig”⁴⁹ kifejezést saját példányá-

⁴⁵ Annette von DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche, Ein Sittengemälde aus dem gebirgichten Westfalen*, Stuttgart, Philipp Reclam, 1991. 3. A visszakereshetőség érdekében a továbbiakban is ezt a kiadást használjuk az idézeteknél.

⁴⁶ Uő, *A zsidóbükk*, i. m., 1941, 7; A másik, Szabó Lőrinc által átjavított kiadásban: „A kis ország, amelyhez tartozott [a falu], ez idő tájt egyike volt *a föld olyan istenhátamögötti zugainak*, ahol nem voltak gyárok és kereskedelem”. Lásd: *A német elbeszélés mesterei*, i. m., I, 467. A dőlttel szedett kiemelések a dolgozat írójától származnak.

⁴⁷ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche*..., i. m., 4.

⁴⁸ Uő, *A zsidóbükk*, i. m., 1941, 8; *A német elbeszélés mesterei*, i. m., I, 468. A két kiadás szövege itt minden tekintetben ekvivalens.

⁴⁹ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche*..., i. m., 6.

ban aláhúzással meg is jelöli, s a „véresen”⁵⁰ határozószóval magyarítja. A „der Schelm”⁵¹ mai jelentésében ’bolond’, ’kópé’, ám korábban ’gonosztevő’, ’gazember’, ’gazfickó’ (der Bösewicht) értelemben használták. Szabó Lőrinc fordítása segíti a narratívát: „csalónak”⁵² fordítja. A „der Schoppen”⁵³ szó ma ’itókát’, ’kortyot’, ’cumisüveget’ jelent. Régi értelmében ’szín’, ’pajta’, ’terménytároló épület’. A költő ’színként’⁵⁴ ülteti át nyelvünkbe. A „der Aufschlag”⁵⁵ igencsak poliszemantikus szó, ráadásul a jelentésmezők is meglehetősen távol esnek egymástól. A következőket jelentheti: ’felcsapódás’, ’felár’, ’pótdíj’, ’ütődés’, ’ruha hajtókája’, ’adogatás’ és így tovább. Szabó Lőrinc – a kontextusnak megfelelően – a német szót ’sarjadék’⁵⁶ értelemben használja.

„Überall gab’s Lustbarkeiten; *der blaue Montag* kam in Aufnahme“.⁵⁷

„Mindenütt népmulatságok folytak: divatba jött a *kék hétfő*”.⁵⁸

„Mindenütt népmulatságok folytak: divatba jött a *hétfői lustaság*”.⁵⁹

A „*der blaue Montag*” a német kultúrában a középkorból származó nyelvi fordulat, amely a vasárnapi pihenő hétfői meghosszabbítását jelöli. Szabó Lőrinc – ahogyan a szándékolt és kivételes kiemelésben látjuk – először a „*kék hétfő*” fordulattal operált, de később, a Keresztury-féle kétkötetes antológia számára átírozott szövegében már a kultúraközi distancia értető tolmácsolására figyelve a „*hétfői lustaság*” szintagmával magyarít.

Szabó Lőrinc az olyan latin tövű szavakat, melyek nem kaptak a német nyelvben ige-, főnévképzőt, vagy más ragot, azaz nem váltak a hétköznapi aktív szókincs részévé, meghagyta a magyarban is a némettel azonos, a latin nyelv helyesírása szerinti alakban: „*Aequinoctium*”⁶⁰ – „*aequinoctium*”⁶¹ „*ad libitum*”⁶² – „*ad libitum*”.⁶³ A „*perpendikulárisan*”⁶⁴ határozószó bár a magyarban is ragozott alak,

⁵⁰ DROSTE-HÜLSHOFF, *A zsidóbükk, i. m.*, 1941, 10; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 469.

⁵¹ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 11.

⁵² Uő, *A zsidóbükk, i. m.*, 1941., 15; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 473.

⁵³ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 11.

⁵⁴ Uő, *A zsidóbükk, i. m.*, 1941, 16; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 473.

⁵⁵ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 24.

⁵⁶ Uő, *A zsidóbükk, i. m.*, 1941, 31; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 484.

⁵⁷ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 37.

⁵⁸ Uő, *Die Judenbuche...*, i. m., 1941, 45.

⁵⁹ *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 495.

⁶⁰ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 56.

⁶¹ Uő, *A zsidóbükk, i. m.*, 1941, 66; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 511.

⁶² DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche...*, i. m., 37.

⁶³ Uő, *A zsidóbükk, i. m.*, 1941, 45; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 496.

⁶⁴ DROSTE-HÜLSHOFF, *A zsidóbükk, i. m.*, 54; *A német elbeszélés mesterei, i. m.*, I, 502.

mégsem fordítja le magyar megfelelőjére, ahogyan Droste sem fordította le a „perpendikulär”⁶⁵ kifejezést a „senkrecht” német megfelelőjével.

A következő két példát főképpen Szabó Lőrinc saját szövegbeli aláhúzása okán említjük meg. Ezzel rámutathatunk a költő fordítói munkájának nehézségeire. Mindkét esetben fölöttébb kreatív és adekvát módon oldotta meg a problémát:

„In diesen Umgebungen ward Friedrich Mergel geboren, in einem Hause, das durch die stolze Zugabe eines Rauchfangs und *minder kleiner* Glasscheiben die Ansprüche seines Erbauers, so wie durch seine gegenwärtige Verkommenheit die kümmerlichen Umstände des jetzigen Besitzers bezeugte.”⁶⁶

„Ilyen környezetben született Mergel Frigyes. Szülőházának büszke kéménytoldaléka és *pirinkó* üvegtáblái az építő igényeit jelezték, jelenlegi ütöttségekopottsága pedig a mostani tulajdonos sanyarú viszonyait.”⁶⁷

A „minder kleiner” kifejezésnek nemigen létezik a magyarban helyénvaló fordítása, hacsak nem a „pirinkó” az. A második esetben talán a régies kifejezés magyarítása okozott gondot. Ez a szó a „der Wischhader”,⁶⁸ amelynek a mai alakja „das Scheuertuch”, és „pajtakendőt”, „csűrkendőt”, „istállóposztót” jelent. Szabó Lőrinc „tejesrongy”-fordítása⁶⁹ sokkal találóbb és „magyarosabb” az előbbieknél.

Hogy mit jelent Szabó Lőrinc számára a hűségelv, a fent említett példákban is tisztán kivehető. A költő első megjelent fordítása (1941) egy magas esztétikai igényvel megírt, tartalmi tekintetben az eredetihez képest ekvivalens, így Drostéhoz hűséges átírás. Későbbi átdolgozásának szövege (1957) sem nevezhető „hűtlen” fordításnak. Az eddig kiemelt releváns szöveghegyek közül a következők változatlanul megmaradtak: „véresen”, „csaló”, „szín”, „sarjadék”, „aequinocitium”, „ad libitum”, „perpendikularisan”, „pirinkó”, „tejesrongy”. Az alábbi szöveghegyeken pedig a következő változtatásokat eszközölte: 1. stilsztikailag szépíti a szöveget: „a föld istenhátamögötti zugai közé tartozott” helyett „egyike volt a föld olyan istenhátamögötti zugainak”. Sőt, ahol a szöveg a magyarban nem sérül, ott szintaktikailag még közelebb hozza a német eredetihez: 2. „Das Ländchen, dem es [das Dorf] angehörte, war damals einer jener *abgeschlossenen Erdwinkel*”, illetve „ütöttségekopottsága” helyett már „ütött-kopott állapota” szerepel. A narrátor

⁶⁵ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche*..., i. m., 45.

⁶⁶ Uő, *Die Judenbuche*..., i. m., 5.

⁶⁷ Uő, *A zsidóbükk*, i. m., 1941, 9–10. „Ilyen környezetben született Friedrich Mergel. Szülőházának büszke kéménytoldaléka és pirinkó üvegtáblái az építő igényeit jelezték, jelenlegi ütött-kopott állapota pedig a mostani tulajdonos sanyarú viszonyait.” Lásd: *A német elbeszélés mesterei*, i. m., I, 469.

⁶⁸ DROSTE-HÜLSHOFF, *Die Judenbuche*..., i. m., 39.

⁶⁹ Uő, *A zsidóbükk*, i. m., 1941, 47; *A német elbeszélés mesterei*, i. m., I, 497.

Mergel Frigyes helyett – amiképpen a német eredetiben is – Friedrich Mergelként beszél a protagonistáról. Szabó Lőrinc későbbi szövege helyesírásában, a szavak egybe- és különírásában modernizál: 3. „szülőházának büszke kémény-toldaléka” helyett „szülőházának büszke kéménytoldaléka” és „ezidőtájt” helyett „ez idő tájt”, valamint – ahogyan kiemeltük – fontosabbnak tartja a kulturális távolság miatt kialakult kulturális tudás különbözőségeinek megértését 4. avagy tapasztaltabb műfordítóként csak jobban figyel rá: a „kék hétfő” helyett „hétfői lustaság” szerepel az 1957-es fordításában.

Szabó Lőrinc fordításairól általánosságban elmondható, hogy a mondatokat, bár jelen alkalommal nem hoztunk rá példát, teljes tartalmi és formahűséggel fordítja. Ott transzformálja a mondatszerkezetet, ahol a magyar nyelv azt megkívánja,⁷⁰ noha nemcsak értelme marad meg a szövegnek, de az stiláris tekintetben⁷¹ is azonos lesz vele. Ott pedig – nagyon is megfelelően – nem rémül meg, sőt igyekszik elrugaszkodni a szövegtől, ahol ezt nyelvünk megengedi, vagy megköveteli.⁷² A Nyugat által meghatározott és már-már túlzottan (hiába és értelmetlenül) hirdetett tartalmi és formahűség nála jelen van, ami ezt a prózafordítását illeti. Persze ez az elv lírafordítás tekintetében eleve megvalósíthatatlan. A későbbi, a költő halála utáni, 1983-as kiadású, *A világirodalom klasszikusai* című sorozatban a Györffy Miklós szerkesztette *XX. századi német elbeszélők* című kötet természetesen megtartja Szabó Lőrinc 1957-es átdolgozásának kiváló eredményeit, tartalmi-stilisztikai-szintaktikai struktúrákba nem nyúl bele, csak néhol a helyesíráson modernizál.

⁷⁰ A germanizmusoktól a költő érezhetően óztkodik.

⁷¹ Az azonosság a stiláris tekintetben természetesen nem a németes kifejezések, netán szólások, fordulatok tükörfordítását jelenti, csupán arra gondolunk, hogy egy hangulatjelölő határozószót sem hagy el vagy tesz hozzá a szövegben önkényesen.

⁷² Gondoljunk a „föld istenhátamögötti zugaira”!

A HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR SZÖVEGTUDOMÁNY EGY MEGOLDANDÓ PROBLÉMÁJA*

A magyar huszadik századi szöveghagyományban egy sajátos megjelenési módú, filológiaiilag igen kiemelkedő értékű hagyatéki részek öröklődnek felhasználatlanul, illetőleg csak alkalmi felhasználásokban értékesítve nemzedékről nemzedékre. Magyar nyelven fogalmazott, de nem a hagyományos ortográfiával megjelenített szövegekről van szó. A köztudat a gyorsírást inkább a parlamenti életvitellel, a riporter munkával társítja, ugyanakkor nem egy klasszikus nagyságrendű költőnk éppenhogy legrejtettebb gondolatait, illetőleg egyébként gyorsan illő gondolatfoszlányait örököltette meg ily módon, az egy időben iskolákban is tanított leírási technikákkal. Irodalmunkban nem is annyira a riporterséghez kapcsolódott a gyorsírás, hiszen például Móricz Zsigmond, a nagy riporter nem alkalmazta ezt az írásmódot. Ellenben éppen költők használták: Kosztolányi, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Gulyás Pál, hogy közülük csak a legjelentősebbeket említsem.

Legendás anekdota, amint a húszas évek elején szerveződő Az Est-lapkonszern munkatársaiul szerződötteti a Centrál kávéházban az irodalmi szerkesztő, Mikes Lajos Szabó Lőrincet és Tóth Árpádot, amint megfigyelte az ifjabbik poétát, hogyan mozgatja beszélgetés közben ujjait a gyorsírás szabályai szerint. Állást jelenthetett ez a tudomány számukra, egy ideig a beérkező hírek rögzítését kapván feladatukul. Valójában költőink alkotásuk folyamatában alapvető jelentőséggel alkalmazták ezt a lejegyzési módot. Hogy mit rejthetnek ezek a feljegyzések, arról Szabó Lőrinc adott híradást, amikor Tóth Árpád halála után összegyűjtött verseit kiadásra szerkesztette,¹ és a kötet függelékében megfejtette a gyorsírásos verstörödékeket. A kiadás kritikái vitatták egy ideig az eljárás jogosultságát (nem a gyorsírás-fejtést, hanem a versforgácsok publikálását). Majd elmaradt a szaporodó hagyatékok gyorsírásos részeinek feldolgozása.

Közben ugyanis megváltozott a gyorsírás módozata. A század elején még iskolákban is tanított Gabelsberger–Markovics féle gyorsírást² felváltotta Radnai meg-

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ TÓTH ÁRPÁD *Összes versei*, bev., s. a. r. SZABÓ LŐRINC, Budapest, Athenaeum, 1934.

² Magyarországon hosszú ideig a Gabelsberger–Markovits rendszer volt a legelterjedtebb. Franz Xaver Gabelsberger (1789-1849) 1841-ben maga akarta áttenni gyorsírási rendszerét magyar nyelvre, de ennek megvalósítása két évtizeddel később Gabelsberger Ivánra maradt. Radnai Béla (1891-1962) egységes magyar gyorsírást az 1910-es évek végén vezették be.

újított írásmódja. Az iskolákból a húszas évek elejétől kiiktatták az elavultnak számító változatot. Így költőink hagyatékának szinte kontinensnyi nagysága süllyedt a tenger alá. Mígnem Schelken Pálma, az újabb gyorsírásnak kiemelkedő személyisége vette a fáradságot, és visszatanulta a már ismeretlen módozatot. Mikor Szabó Lőrincsel, mint gyorsíró költővel elkészítette a költő élete utolsó interjúját,³ maga a költő vizsgáztatta saját gyorsírásából: újabb verseit, feltehetően a *Káprázat* ciklus darabjait mutatva meg a mindmostanáig keresett „pepita füzetben”.

Schelken Pálma, tudását felhasználva Király István professzor tanszékén vállalkozó kedvű tanárnóknak szervezett tanfolyamot. Az akkori tanítványok közül Gulyás Pál költő leánya, Gulyás Klára vált ismertté, aki apja hagyatékának feldolgozásában tevékenykedett. Kelevéz Ágnes pedig Schelken Pálmával összedolgozva, a Szabó Lőrinc lejegyzésében fennmaradt, Babits egyetemi előadásainak egy részét fejtette meg, publikálva a Petőfi Irodalmi Múzeum egyik Babitsra emlékező kiadványában.⁴

Az MTA textológiai bizottsága, miután az Akadémia Könyvtára megvette Kézirattára számára a Szabó Lőrinc-hagyaték jelentős részét a családtól, és miután azt Csanak Dóra könyvtárosként feldolgozta,⁵ és a költő bátyja, aki hozzákezdett a szövegek megfejtéséhez elhalálozott, megbízta dr. Gergely Pált⁶ a folyamatos

³ SCHELKEN Pálma, *A költő és a gyorsírás: Látogatás Szabó Lőrincnél, a költőnél, a gyorsírónál*, Gyorsírók Lapja, 1957/9, 162–163 = SZABÓ Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek, szövegg., jegyz., életrajz, utószó* HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lőránt, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 623–625.

⁴ KELEVÉZ Ágnes, SÁRDY Jánosné: *Babits irodalomelméletének öt egyetemi előadása Szabó Lőrinc lejegyzésében* (1919. május 7., 8., 12., 14., 15.) = *Mint különös hírmondó: Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1983, 241–271.

⁵ F. CSANAK Dóra, *Szabó Lőrinc kéziratok hagyatéka (Ms 6450–Ms 7405)*, Bp., MTA Könyvtára, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 6) – interneten: krk.szabolorinc.hu. Katalógusok fül alatt.

⁶ Gergely Pál (1902–1982). „1982. október 27-én elhunyt dr. Gergely Pál, az Akadémiai Könyvtár nyugalmazott osztályvezető-helyettese. 1902-ben született Kolozsvárott, középiskoláit szülővárosa unitárius kollégiumában végezte. Érettségi után másfél éven át a kolozsvári *Az Újság* című lapnál újságíróskodott, majd 1922-ben beiratkozott a budapesti egyetem jogtudományi karára. 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalában helyezkedett el mint gyorsíró, majd gyakornok, s élete ettől kezdve mindvégig szorosan összeforrt az Akadémiával. Az Akadémia átszervezése után, 1949 őszén a főtitkári hivatalból áthelyezték a könyvtárba, ahol a kézirattárba kapott beosztást. Innen ment nyugdíjba 1967-ben. A kézirattárban az akadémia régi, 1949 előtti levéltárának rendezése és feldolgozása lett a feladata, így munkaköre mintegy folytatása volt korábbi hivatali tevékenységének, de különös érdeklődéssel és szeretettel gondozta, gyarapította a kézirattár népköltési anyagát is. Gyorsírás-tudását, amelyet korábban hivatali munkájában hasznosított, később a néprajz és az irodalomtörténet szolgálatába állította, amikor Vikár Béla feljegyzéseinek, Szabó Lőrinc jegyzeteinek és versfogalmazványainak áttételére vállalkozott.” F. CSANAK Dóra nekrológja: *Magyar Könyvszemle*, 1983/3, 306–307.

gyorsíráshoz szövegek átírásával. A 306 gépelt oldalas átírat a Szabó Lőrinc kutatás tájékoztató jellegű forrásanyaga, ugyanis a folyamatos prózaszövegeket nem számítván, valójában csak tájékozódásra tudtuk használni dr. Gergely Pál nagy terjedelmű munkáját. A magam részéről valahányszor idéztem ezeket az átíratokat, mindig személyesen is konzultáltam dr. Gergely Pállal („Pali bácsival”), valamint a kérdéses gyorsíráshoz szövegrészeket átnéztem Schelken Pálmával, utóbb Lipa Timeával. Két nagyobb közleményemben használtam fel imígyen dr. Gergely Pál munkáját. Szabó Lőrinc 1953-as versciklusának, az utóbb *Káprázat* címmel megismert szonetteknek,⁷ illetőleg a Jeszenyin fiktív halottas verseinek publikálása-kor.⁸ Az előbbinek a Szabó Lőrinc íróasztalán megtalált gyorsíráshoz füzetecskéjét egészében kérésre írta át dr. Gergely Pál, majd Schelken Pálma opponálta a fejtést. A teljes dokumentációt utóbb a Kézirattárnak átadtam.⁹

Király professzor ötletét követve pedig megbíztam a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában egy doktoranduszt, Lipa Timeát a gyorsírás áttételének megtanulásával, és hároméves ösztöndíjas idejében, 2004 és 2007 között rendszeres oktatásban részesíttettem. Mintha valamely idegen nyelvet tanulna, három évig heti rendszerességgel tanította és gyakoroltatta az átírásban Schelken Pálmát.

Schelken Pálma halála után¹⁰ Lipa Timea vált ennek a nagy értékű hagyaték együttesnek egyetlen ismerőjévé. Bekapcsolódott a Kosztolányi kritikai kiadásba is, a Babits kritikai kiadásnak szintén részese, és a költő bátyja hagyatékából előke-

⁷ KABDEBŐ Lóránt, *Közjáték 1953 nyárutóján* [Szabó Lőrinc kiadatlan versei keletkezéséről.] = Új Írás, 1976/6, 94–98; *Ua.* [kibővítve: *A posztumusz szonettek története* címmel] = Uő, *Az összegzés ideje: Szabó Lőrinc 1945–1957*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 417–453.

⁸ KABDEBŐ Lóránt, *Kedves Pista Barátom!* [SZABÓ Lőrinc: *Szergej Jeszenin utolsó éjszakája*] = *Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ARMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, Pompeji Alapítvány, 2004, 9–18; *Ua.* [“*Szergej Jeszenin utolsó éjszakája*” címmel] = Uő, „*Ritkúl és derül az éjszaka*”: *Harc az elégiáért*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006.

⁹ A gyorsíráshoz füzetke xerox-másolatát és a két megfejtést átadtam az MTA Könyvtára Kézirattára számára: Növ. sz. 10/2004; 5/2005; a gyorsíráshoz füzetke oldalainak fényképe = www.szabolorinc.hu. Szövegek és kiadások fölött, Szabó Lőrinc kötetek variánsai / *Káprázat* 1953–1956. Az új ciklus keletkezése összekapcsolódik Szabó Lőrincnek ekkor már évek óta szinte menetrendszerűen ismételt Balaton környéki utazásaival, melyeknek 1953-as augusztus végi, szeptember eleji programját vendéglátóival való levelezéséből, valamint a feleséghez küldött beszámolóiból követhetjük nyomon. Az úton vezetett négyzetrácsos gyorsíráshoz füzetke és a levelek párhuzamos olvasása során meglevelednek a napok, melyek során a *Káprázat* címmel ismertté vált versciklus szonettjei keletkeztek.

¹⁰ Schelken Pálma (1914–2009): „az országban rajta kívül már senki sem ismeri az 1920 előtt használt Gabelsberger-féle gyorsírást, amelyet Kosztolányi zöld tintával írt gyorsíráshoz kéziratának megfejtése miatt tanult meg. Ennek a tudásnak a birtokában vállalkozhatott számos kultúrtörténeti kuriózumnak számító dokumentum, illetőleg kézirat megfejtésére.” Boda Zsuzsa köszöntőjéből, www.evelet.hu/archivum/2004/8/51/ (2012. 08. 25).

rült újabb Szabó Lőrinc lejegyezte Babits-előadásokat írja át jelenleg, valamint egy csak gyorsírással változtatban fennmaradt fordításváltozatot, Wedekind *Franziska* című drámáját publikálásra átírta.¹¹

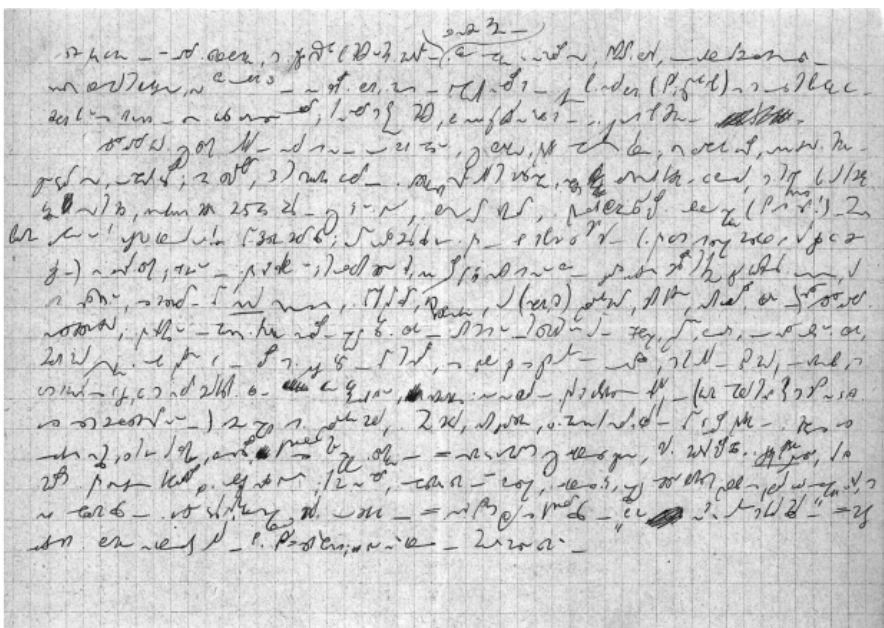
Mit jelent ez az átírási munka? Példaképp egy prózai és egy verses szövegen keresztül mutatjuk be egy ilyen átíró és azt kontrolláló munkának a fázisait. Az első esetben egy összefüggő prózai narrációnak a bemutatására kerül sor, amelynek inkább leíró-tájékoztató jellegét kielégíti a költő bátyjának valahai átírata.¹² Esetenként inkább a ragok kiválasztásában hoz újabb információt Lipa Timea kontrollja.

A feltárt szöveg egy kései *TücsökHzene*-vers, a 355. *A szomszéd panziószo*ba című darab életrajzi és tematikai keletkezésének hátterét világítja meg.¹³ A narráció lényege: a költő egy baráti férfi-nő kapcsolat macska-egér játéka során ajándékszerően megkapja a kezdetektől ígért – és éppen ezért mindig is várt – alaptörténetet, az asszony első szerelmének meséjét. „Lényeges: a legelső szerelmét, ha majd el fogja mondani, akkor »az egész életét egyszerre megértem«” – jegyezte meg még a Gellértben, elbeszélései kezdetén, 1955. június elején. „57. február végén” aztán erre is sor került. A költő bátyjának hagyatékában maradt gyorsírással közöljük, és a megfejtést, az ellenőrző Lipa Timea átírataival (az aláhúzott részek az ő igazításai).

¹¹ Lásd www.szabolorinc.hu, Szövegek és kiadások fül alatt, Szabó Lőrinc Füzetek, 12.

¹² Amelyet a családja hagyatékából én is lemásolhattam, valamint a költő özvegye pedig leadta az MTA Könyvtára Kézirattárában (Ms 2277/198–204.), a kutatás számára a titkosítás feloldását jelezve: „Zárt anyag. 2008. okt. 1-ig.”

¹³ Lásd *Titkok egy élet/műben: Szabó Lőrinc utolsó versciklusának poétikai és filológiai szembeállítás* [átdolgozott változat], Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2010 (Szabó Lőrinc Füzetek, 11), 86–90.



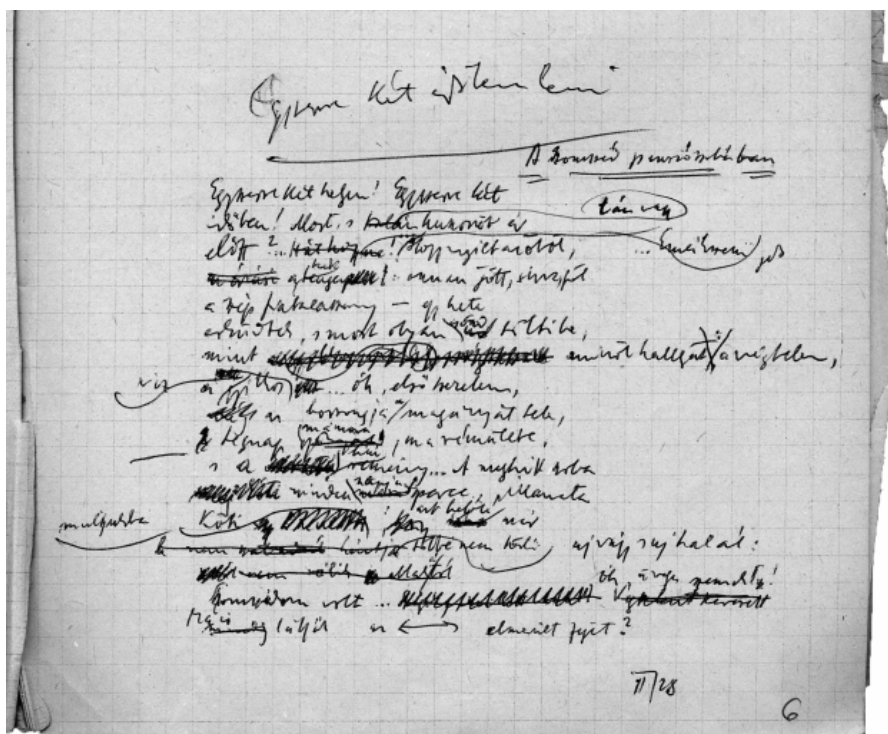
4. sor: „Részletesen elmondta viszont első szerelme történetét. Nevét még nem. Ő 21 éves volt, első Sorbonne-i, párizsi éveinek tavaszán, akkor zárdában lakott, onnan járt az egyetemre.
5. sor: Sokan udvaroltak neki, ő mindenkit leutasított, még nem szemtelenkedtek, 3 magyar kolléga védte. A Luxemburg kertben történt egy májusi napon, nem tudja, hogy alkonyat tájban-e vagy délelőtt, hogy egy indifferens ember ott áthaladva
6. sor: bemutatott neki egy magas, aranybarna hajú 25 éves orvost. Eső után volt az idő, a szökökutak ugráltak, a párázat szivárványszínt mutatott az oldalozó napban (tehát mégis este!) Gyönyörű
7. sor: csillogó látvány volt! Rajongva beszélt róla! Aztán hármásban haladtak tovább; rögtön óriási hatást tett rá a fiú. Addig megcsókolni se hagyta magát. (a fiú valahogy még aznap másodszor is érte jött vagy hozzá
8. sor: jött) Kialakult a szerelem; Mindig ezzel volt. A fiú rendkívül tartózkodó volt, egy özvegy asszony egyetlen, nagyon féltett fia: nőhöz még nem volt köze. Július elejére hamisítottak egy itthoni szülői beleegyezést a lánynak, mert

9. sor: még kiskorú volt, és megesküdték. Aztán Nantes környékére, a tengerpartra utaztak, expresszvonaton, ott (nem tudom, hol) panzióba mentek, hegy tetején, nagy lelátással a vízre. Kissé részletesen elmondta
10. sor: nászéjszakájukat, a fiú türelmes volt. Ablakuk a tengerre nézett. Naponta úsztak a vízben. Nagy hőség volt. Egy szombattól voltak ott. 7ednap, pénteken délután, ő kissé rosszul volt a vízben,
11. sor: gyalog ment félkörben az öböl partján vissza. Láta, hogy a férje úszik. Aztán egy kiáltás, és süllyedő fej, és soha többé. Örjögött, hogy mi történt. Sírva ment fel. Reménykedett, hogy
12. sor: valahogy megmenekült és visszajön, vagy hogy kiveti halott testét a víz. Nyilván vizsgálat is volt, kihallgatás: erről nem szólt. A fiút rendkívül becsületesnek tüntette fel. (Bennem ébredt egy kis gyanú, hogy hátha nem is igaz az
13. sor: egész és, hogy házasságkötés nem volt) Néhány napig még a panzióban maradt, az ágyon hevert, nagy júliusban, s az ablakon át nézte a vizet. Aztán visszautazott Párizsba. A megrendülés egész
14. sor: életére kihatott, s talán ezért lett bizalmatlan, zárkózott, titkolózó és alkalmilag kapkodó a szerelemben. – Nekem úgy rémlik, hogy első elbeszélése során, amit a Gellért mellett mondott, a József Attila forrásánál, azt is
15. sor: említette, hogy a fiú anyjának táviratozott s az odajött kisebb időre, ezt most nem mondta, kérdésemre sem. Másnap, az elbeszélés után, roppant éjszakai idegességről panaszkodott és feldúlt lelkiállapotról s kért, hogy
16. sor: ne kérdezzem tovább. Az egészről verset írtam, beleképzelve magamat az ő helyzetébe. – Ennek ellenére azt hiszem, hogy szépít és titkolózik tovább. »De most nem fog már többé megtiltani semmit« – Március
17. sor: elejéig a dologról nem beszéltünk többet.”

A költő a megszerzett történetet azonnal birtokába veszi, elkezdi rejtvényként verssé alakítani. A „két időben” való lét egyben az egyedi történet megsokszorozódásának alkalma. Bekapcsolása kora tragikus adottságaiba. A feláldozottság megjelenítése. És ezzel a feloldás kezdete. „Egyszerre két időben lenni”, „Egyszerre két helyen!” Egy régmúlt történet magyarázza a versben a jelen viszonylatokat. Tesznek lelki „egyessége”-ként való megélése, a *Tücsökzenében* „Szép volt, isten volt, Egy Volt a Világ” harmóniája, a becéző szerelem hangneme múlt időben, mégis szemünk elé idézve katasztrófálisan, Atlantiszként süllyed a tengerbe. És a tér és idő másik partján, a jelenben ismét adódik a rákérdezés alkalma: „Ma is látják az elmerült fejet?” A fogalmazvány árulkodóbb, a kíváncsi kérdezést formálja. Meddig él az emberben a múlt, mennyiben meghatározó érvényű a jelenig? „Óh, üveges szemek!” Bezárhatja-e egy régmúlt tragédia véglegesen az emberi érzékenységet? A túlélő is halottá merevedik?

A végleges vers feloldóbb: „hallgatag szemek!” A kettős időt egy élőként is funkcionáló halott hordozza. A múlt megköti az asszonyt, aki ezzel láncolja magához mostani partnerét. Elveszi szabadságát. Mire az: költőként mindkettejük szabadságáért magára vállalja a felelősséget. A kioldást a kettős időből. „Feldolgozni próbáltam.”

Egyszerre két helyen? Egyszerre két időben? Be gyors híd villan föléd! –
Hő álmoként nyílik lent az öböl,
a kék tenger. S megint jön, sírva, föl,
a szép nő. Az idegen! Egy hete esküdtek. S most éppoly csönd tölti be,
mint amelyről hallgat. Oly végtelen,
mint a gyilkos víz! Első szerelem,
az borzongja a magányát tele,
egy heti üdv, a ma rémülete
s a makacs remény. A meghitt szoba
minden éje, napja, pillanata
benne örvénylik: azt belőle már
ki nem moshatja új vágy s új halál.
Nagy nyár izzott tetők, szirt s part felett.
Ő tárt ablakán nézte a vizet.
Szomszédom volt... Óh, hallgatag szemek!...
Látják ma is az elmerült fejet?



Végül is az életrajzi véletlenben súlyosabb tragédiákra lát rá a költő. „És csodálatosképpen most jobban foglalkoztatott a régi fájdalma, amelyet most tudtam meg, mint közvetlen mai események” – mondja a költő a *Vers és valóság*-ban.¹⁵ Érthető, hiszen korszakos formátumú történetre talált. A becézést rövid időre befogadó, hamar elvesztő asszony történetében a két háború és két embert vesztő rendszer idején, hasonló áldozatokat magukban hordó asszonyok örökös gyászának ösképet formálhatja meg általa. A magukba záródó asszonyok képletét. Akik ezért lettek bizalmatlanok, zárkózottak, titkolózók és alkalmilag kapkodók a szerelemben.

¹⁴ MTA Könyvtára Kézirattárában, Ms 2272/16/6.

¹⁵ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, szöveg. LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. KISS Katalin, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, SZABÓ Lőrinc címszó alatt, 271.

Megértve ezzel az ítéletre szánt asszonyt a maga következmény-voltában. A *Tücsökzene*-vers ennek a prózai elbeszélésnek az ismerete nélkül inkább egy színes epizód maradna, így ellenben korszakos verssé formálódhat a rátekintők tudatában.

A prózaszöveg átírása, a folyamatos mondatszövésként következőben egyszerűbb feladatnak tűnik e példa alapján, de mégis szükségem volt a kontrollra, ez adhatott a bemutatás számára némi biztonságot. De most lássunk egy verset, amelyet dr. Gergely Pál is áttett, és amely a gyorsírási rögzítést követően valaha napilapban meg is jelent.¹⁶ A vers témája: az 1926 karácsonya előtti tátrai utazásából hazatérő költőt a fényárban úszó belváros látványa miként fogadja.¹⁷ Az átírók nem ismerték a megjelent változatot (dr. Gergely Pál fejtése idején még nem publikáltam újra a verset, Lipa Timea pedig munkamódszeréből következően nem vette elő a publikált verset). Sajnos a Gergely Pál-féle átírás, versfogalmazvány esetében csak tájékoztató jellegű lehet, hiszen csupán a vers „narrációjával” foglalkozik, a genetikáját figyelmen kívül hagyja. Ez bizonyítja, hogy a verses szövegek utólagos kontrollja elengedhetetlen: követnie kell a vers genézisének filológiai eseményeit. Gergely Pál megfejtését normál betűstílussal jelöltük, a kiadott verset aláhúzással különböztettük meg, javításaimat kurzívval jegyeztük, valamint a versszöveg-változtatásokat még félkövérrel is, hogy elkülönüljenek a technikai megjegyzésektől.

Ms 4651/ 288/ 28

Áthúzott sor: ____ ember a sodorban ____, fénykardok üveg kapuhoz

Átsírozott 6 sor:

Szikrázva a tél fekete hidegében,

[olvashatatlan sátozrás] villamos fények ____ amikor mikor villany téli ____ amikor

megfagyott ____ s minden ____

szikrázva a fekete ____,

szikrázva a megfagyott levegő ____

szikrázva [a sortól elkülönül]

ideglázában, amikor

City [latin betűs írással]

¹⁶ Az Est, 1927. február 27., 10.

¹⁷ A Pandora szerkesztésére készülő Szabó Lőrinc 1926. december 10. és 23-a között volt a Tátrában, a Palaceban, Tóth Árpádék, utóbb Babitsék társaságában. Lásd *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, szerk. s. a. r. Kabdebó Lóránt, Bp., Magvető, 1989, interneten: <http://www.irodalmiakademia.hu>, Szabó Lőrinc címszó alatt, 224–252; 645–647.

A fenti satírozott rész mellett 3 sor:

szikrázva a tél

fekete hidegében, a [átsatírozott jel: **szikrázva**] megfagyott
levegő ideglázában, paloták

Tegnap és mindig, mindig, hidegen
szikráztak fölöttem az isten
elérhetetlen csillagai,
de most, kilobogva a tél

A 3 sor mellett 1 sor két vonallal aláhúzva: ember sodrában

Bal hasáb:

Szikrázva a tél fekete hidegében,
a [átsatírozott jel: **szikrázva**] megfagyott

fekete tükre alatt, [áthúzott jel: _____]

lámpák és dermedt [fény] csillagok

között, a City [latin betűs írással]

utcáin [átírja tbsz. -ba], a téli este [áthúzva: **iszonyú**] keringésében, a téli est

szomorú idegen[ség]ében, fenyegető

fénykardok közt, [hideg út]

új [satírozás] kábulatban, a pénz

tündöklő lármájában,

fekete hidegéből, a megfagyott
[levegő] ideglázában, ~~a~~ paloták
levegő ideglázában, paloták
fekete tükre alatt, fölriadt
lámpák csattogó

tündöklő lármájában, ember-folyamok
örvényei-közt, itt, hol embertelek
csöndek s magányos hegyek után
újra az üzlet és zűrzavar
rendjét iszom szemeimbe, itt,
a City
elegáns uccáin, kilobogva a tél
esti-hidegéből, csillag-hidegen,
épolý hidegen szikráznak az

itt [satírozás] meg ott, elegáns

utcák vérszagú

hálózatában, [satírozás] merre csak [utólagos betoldással] megyek, [satírozás]

mindenütt s gögösen [satírozás] [utólagos betoldással]

[átsatírozott sor: nem lehet megfejtteni]

[áthúzott sor: **magukban ragyognak a kirakatok.**]

ragyognak az [satírozás] arany kirakatok [,][satírozás]

arany kirakatok is, gyönyörű

gyönyörű [átsatírozott sor] üvegsírfai, kivilágított

üvegsírfai, kivilágított

Jobb hasáb:

[2 átsatírozott jel: nem lehet megfejteni] akváriumai, –[satírozás] akváriumai
átszellemült

[átsatírozott jel: **kincset**] raktárai minden minden kincsnek, amit
kincsnek [satírozás]; amit

[átsatírozott sor: és fecsegnek]

vörös nyárban s fekete

telek hideg[ség]ében [satírozás], föld alatt

és föld felett, havas faluk [,][satírozás]

s kormos kezek kiszakítanak [és]

[átsatírozott sor: távolában]

nagy tengerek távolából

teremt az ember: minden, ~~minde~~

idefért [satírozás] [satírozás] [**minden-minden idefért**] robogó

erővonalakon, ide[,] a pénz

tündöklő lármájából[,][átsatírozott 2 jel: **átgyúlt**]

~~az~~ üvegtáblák mögé,

ragyogó üveg-sírokba,

a palota-sorok

villogó tükrébe, a City [latin betűs írással]

Ms 4651/288/29

Ölelésébe [**aranylásba**], ahol [satírozás] vadfények alatt esti aranylásába, ahol
[**új háború út új h__ból**]

[**megyek most**] járok most, a megfagyott levegő

vörös nyárban s fekete-fehér
havak idején, a föld alatt
s a föld felett, faluk, mezők,
külvárosi gyárak és

kék tengerek távolaiban
teremt az emberi kéz:
óh, mily csillaghidegen
villog elő az üveg mögül
a pénz, mily tülekedő
tündökléssel igyekszik
lebírni egymást minden, ami

ide futott, össze, ide, robogó
erővonalakon, átgyúlt

üvegsírokba, palotasorok

villámló tükreibe, a City

háború után új, aranyozott
háborúban
járunk és embertelen
csöndek s magányos hegyek
után
én is járok most,
A megfagyott levegő

igézetében [*ideglázában*], a pénz ideglázában, a pénz
 s-a villany káprázatában [*áthúzza: ragyogásában*], [*átsatírozva: ideg ____*]
villanykáprázatában,
 idegen estéiben, [*áthúzza: távoli*]
 megáradt utcafolyamok [*átsatírozva: nagy ____*] köpartjai
megáradt ucca-folyamok
 [*átsatírozott jelek felé: villany*], sugárai között,
köpartjai, zuhanó-suhanó
 [*átsatírozva jel*] fények ~~lengedező~~ [*lángoló mozik*] [*átsat. jel*] vörös kódében,
csillagok és lángoló mozik
 mesebeli [*átsatírozva jel*] erők hálójában....[*áthúzza: remegő*]
vörös kódében, mesebeli

[Szabó Lőrinc vonal húzása]

Idegekkel: [*átsatírozott jel*] **egész**

Testem f ____

[*átsatírozott jelek*] **rendjét** [*átsatírozott jel*] **kegyetlen** [*átsatírozott jel*]

sz ____ erejét ____ tüzes

[*átsatírozott jel*] **kardokkal nyit magának** [*átsatírozott jel*] **üveg-**

[*átsatírozott sor*]

-testemen át [*átsatírozott jel*] **____ t és**

[*átsatírozott jel*] **hang: és sz ____** [*átsatírozott jel*] [*utólagos betoldással felé írva:*

ugatás] és

egyszer

Jobb hasáb: áthúzza:

Szavak ____ erejét és

Hang és fény, fekete [*átsatírozott jelek, felé írva: ____*], **fekete**

____, fekete f ____ k, [*átsatírozott jel*] **____**

f ____ k nagy szálak [*átsatírozva: fekete ____*],

[*átsatírozva 4 jel: fekete ____*] **csattognak fekete sírokon, f ____**

[*átsatírozott jel*] **feketeségből**

erők hálójában, remegő | idegekkel ÷ és |

hiába ... /?/[*menekülők előle*], a szomszéd | [átsat. jel: ____]

nyomorába [utólagos betoldás] sz. ____ [átsatírozva] *üveg-*
hasogatja és [ráírva:] *újságtól kardjával testemet újságtól kardjával*

[áthúzva: *üvegtestemet ez a sok*] *üvegkardjával* tovább hasogatják *ez a sok*

[áthúzva: *hang és fény tovább*] A *sok* hang és fény
tovább világít bennem, az arany
kirakatok, zuhanó sugaru

lámpák izzása, *tovább*[áthúzva] a pénz fagyott
villany-mosolya; tovább ugat
bennem a megáradt
sok esti utca, és [zárójelben] *költői túlzás* [áthúzva]
[átsatírozott sor]

még most is, az üres
lépcsőházban s [áthúzva: *világító*] [átsatírozott jel] szobám

[áthúzva a sor] és cs ____ *nagy madarakat*
sötét csendjében, [átsatírozott jel] *tündöklő túlkölő*

kat

és világító nagy-madarakat

[áthúzva: ____] *zuhant* és érint ~~meg~~ minden pillanat.

erők hálójában, remegő
idegekkel, és

hiába menekülők előle a
szomszéd

árnyak nyomorába, üveg-

testemet kristálykardjaival
továbbhasogatja ez a sok

hang és fény: tovább
világít bennem az arany
kirakatok elérhetetlen
csillag-közele, a felriadt

lámpák csattogó
keringése, a pénz fagyott
villanymosolya, továbbugat
bennem a megáradt

sok esti ucca, és

még most is, az üres

lépcsőházban s szobám
lépcsőházban s szobám

csöndjében, a
kint szikrázó hideg csillago-

emeli-ejti, túlkölő
és csattogó tűzmadarak
elűzhetetlenül-puhán
ringó-zuhanó seregét
riogatja-kavarja előttem

minden megbékélt pillanat.

Amikor Kabdebó Lóránt egy csokor vers-kéziratot javasolt önálló megfejtésre, Gergely Pál munkájának ellenőrzésére (a pszeudo-Jeszenyin verseket), mindez izgalmas játéknak indult, de végül sokkal többet kaptunk pusztá ujjgyakorlatnál. Ugyanis mint kiderült: dr. Gergely Pál nem fejtett meg mindent a kéziratokról, s ezt nem is jelezte az utókornak.

Számomra innen indult az önálló kaland. Azzal, hogy láttam a másik megfejtőt, Gergely Pált, a szöveget, s magamat is, mint már határozottan más elvek mentén munkálkodó gyorsírás-megfejtőt. A másik megfejtőt, akinek ellenőrzése során hamar elém tárult az ő felfogása, gyakorlata. S nyilvánvalóvá vált, hogy azokban az esetekben, mikor nem fejtette meg a Szabó Lőrinc által áthúzott, illetve átsatírozott részeket, akkor nem hiányosságról beszélhetünk, nem hibákat tárunk fel mi most, a jelenben, hanem egy másik szövegtörténetnek vagyunk a szemlélői.

Gergely Pál munkájának hozadéka egy alapszöveg. Munkája által hozzáférhetővé vált egy addig ismeretlen szöveg. A kéziratanyag minden egyes lapján megfejtett minden feljegyzést, ami nem volt a költő által áthúzva, illetve átsatírozva. Azonban semmilyen szövegközi áthúzást nem jelölt. Számos helyen írt ki vesszőket, melyeket Szabó Lőrinc nem jelölt. Az esetek többségében ez a 'hogy' kötőszó előtti vessző pótlását jelenti, ami abból adódhat, hogy a gyorsírásban a szabályrendszer által engedélyezett alkalmazás a hogy szó egybeírása az előtte álló szóval. Álláspontunk az, hogy a mai helyesírási szabályzatnak megfelelően minden esetben jelöljük a kötőszó előtti vesszőket, de ezt a korrekciót írásban rögzítjük.

Dr. Gergely Pál egy alkalommal mégis jelzi, hogy a kézirat a költő által áthúzott részt tartalmaz. Teszi mindezt az Ms 4674/200/19. lapján, amely lap teljes egészében át van húzva, s így jelzi: »Csak erősen áthúzott verstördékek, pl. „Azt hiszem, meg [is] öregedtél”, a többi nem olvasható!« Pedig a különféle áthúzások ellenére a teljes oldal szövege hozzáférhető.

Tíz-tizenöt esetben a mondatvégi írásjelet is megváltoztatta. Különösen meglepő volt, hogy önkényesen belejavított Szabó Lőrinc verssoraiba, azaz számos alkalommal vitt át sorvégi szavakat a következő sorba megfejtéseiben, mely műveletet szintén nem dokumentálta.

Erre egy példa az Ms 4674/200/23. számú jelzeten, dr. Gergely Pál megfejtése korrekciómmal:

„Azóta most legelőször
Hogy vágytam a testedet,
Hisz oly | iszonyú messze voltál,
Amikor | egy városba kerültem veled,
[S csak ____]
Messzebb mint ma, hogy érthetetlen
Valónak ~~vártam~~ az elérhetlent;

Szépségedet: de mégis messziről
 Megköszöntem, | hogy áldott ösztönöm
 Lettél te is, mint a többi nő,
 Ösztön és erő
 Lettél te is akaratlanul:
 Ti mutattátok [meg] nekem a fiatal
 Testi kínjaimon át,
 Hogy mit kap az úr [az életben] |
 És mit kap a proletár:

Mit kap s miért az egyik és
~~Miért~~ Mit a másik, | Mit ér a vér
 S mi a konc s a [____ és a] tömeg és [az] egyén,
 Az ~~ÉN~~én.”

Több alkalommal átrendezi a költő strófa-szakaszolását, például az Ms 4674/200/15. számú jelzeten található lapon. A kéziratban az áthúzott sorok ellenére egyértelműen kivehető, hogy hogyan szakaszolta a versszakokat Szabó Lőrinc, ennek ellenére Gergely belejavít, verssor javításai miatt eleve több sorban szerepelteti ugyanazt a szöveget az eredeténél, valamint önkényesen átvisz két sort a következő strófába, továbbá a mindeközben áthúzott három sort nem fejt meg.

A Szabó Lőrinc által számjeggyel kiírt számokat Gergely betűkkel jegyezte le.

Az Ms 4674/200/17. számú jelzeten található lapon a bal oldali oszlop hatodik sorából elhagyja az 'aljasnak' szót, okát nem tudtuk felfejteni, ugyanis az adott első szava, kiváló minőségben látható, áthúzás nélkül:

„Régebben, míg egészen gyerek
 Voltam, tisztának hittelek,
 S nem mentem soha hozzád,
 Mert magamat nagyon tisztátlannak hittem

[Aljasnak,], ahogyan csak egy gyerek hiheti.”

A szöveg Gergelynél így módon veszített értékéből, ugyanis ez a kifejezés a következő versszakban visszatér, mintegy reflexióként:

„Az aljasság öröme nőtt
 Reményre bennem: a gyerek
 Elveszett, de te [még] közelebb
 Juttattál...”

Jelentéstorzulással jár Gergely szótévesztése, mikor az Ms 4674/200/24. számú lapon „szerelem szerelme” helyett „szakma szerelmesé”-t ír:

„A kételyem[et], hogy te vagy-e
Akit szeretek;
Vagy a ~~szakma~~ szerelem szerelme
Lett már belőlem? ...”

Előfordul, hogy kihagy egy sort, holott az nincs áthúzva, az Ms 4674/200/20. számú lapon, a jobb oldali hasáb harmadik strófájában a következőt: „Úgy jön, arról, a szerelem,” az alábbi sorok közül:

„Vagy eldobott cigarettavég
Vagy észrevétlen szikra szült,
Úgy jön, arról, a szerelem,
S úgy gondolok reád, végtelen”

Schelken Pálma autodidakta módon tanulta meg a Gabelsberger-Markovits rendszert, melyet már nem használnak 1927 óta. A jelrendszer elsajátításának célja az volt nála, hogy megfejtse Kosztolányi Dezső Naplójának egyetlen fennmaradt darabját. Hangsúlyoznunk kell, hogy esetemben a gyorsírásféjtés gyakorlatának megszerzéséről van szó, s nem a gyorsírás megtanulásáról. A Gabelsberger-Markovits rendszer jeleinek, valamint rövidítéseinek megtanulását követően Szabó Lőrinc és Kosztolányi Dezső gyorsírásban lejegyzett kézíratain keresztül sajátítottam el a féjtés hatásmechanizmusát, gyakorlati fogásait.

Schelken Pálma nem osztályozta a szöveget attól függően, hogy az át volt-e húzva vagy sem a szerző által, mindig arra bízott, hogy amit csak lehetséges: próbáljam megfejtetni. S ez lett az alapelv. A filológiai hűség is ezt diktálja.

Almuth Grésillon tanulmánya alakította ki szilárd megértésemet arról, hogyan kell közvetítenie a kutatónak, gyorsírásféjtőnek egy adott kéziratot az olvasók, de leginkább a kutatók részére. Almuth Grésillon vizsgálva az irodalmi kéziratok helyzetét a technikai sokszorosíthatóság korában, a következőképpen látja: „A 19. századtól a közelmúltig a kéziratok reprodukciója és tipográfiai ábrázolása annak a szövegelméletnek kötelezte el magát, amely a kéziratban mimetikus bizonyítékát látta az *egyetlen*, önmagában zárt, helyes, autentikus és igazi szöveg organikus növekedésének és fokozatos kimunkálásának. [...] Másrészt a szöveggenetikus újra és újra abba a szinte megoldhatatlan kérdésbe ütközik, hogy melyik ábrázolási forma adja vissza megfelelően a genetikus folyamatok komplexitását. Ezzel egy időben bizonyos modern kéziratok, különösen a 20. század befejezetlen műalkotá-

sai, új, dinamikus és a folyamatszerűséget figyelembe vevő szövegfogalmat előlegeznek meg, miközben az írás és az olvasás, a produkció és a recepció új összefüggése rajzolódik ki. A tézisem az, hogy e határhelyzeteket illetően az új médiatechnika váratlanul forradalmi alternatívát kínál. Beszkenneljük a kéziratokat a számítógépbe, s azok digitális képként jelennek meg a képernyőn. Az elektronikus reprodukciók és az ezeket kezelő hipertextprogramok általános érvénnyel nyitják meg a genetikus folyamatok és dinamikus szövegvonatkozások ábrázolásának új útjait. Az információtudomány eme felfedezéseivel a kéziratot nem a mimézis, hanem a szimuláció elve alapján reprodukáljuk. Együttal megváltozik a hagyományos szövegfogalom is, egy olyan konstruált, sokoldalúan összekapcsolt szöveghálózattá bővül, ahol a vázlatok, a kivonatok, a munka kéziratváltozatai, a tisztázatok, a faksimilék, az átírások, a kiadások és a kommentárok egyenjogúan egymás mellett állnak, és végtelenül sokszor egymásba szövődhetnek. [...] Bizonyos számítógépes programokkal a szöveg kialakulásának folyamata nemcsak a szövegváltozatok elektronikus leképezéseként, hanem dinamikus folyamatként is szimulálhatóak. [...] A szimuláció így nem virtuális entitások önkényes manipulációját jelenti, hanem heurisztikusan konstruált absztrakciót, mely az írás reálisan létező kognitív funkcióit érthetővé és nyelvvel leírhatóvá teszi, hogy a tollvonások kaotikus összevisszaságát logikailag rendezett és követhető műveletekkel ábrázolja. Nem a szövegobjektumokat szimulálják, hanem a közöttük fennálló viszonyokat, amelyek új kontextusok fényében részben nem sejtett asszociációkat jeleníthetnek meg.”¹⁸

A szimuláció komplexitásában kezdtem el kezelni az anyagot, a Windows7 WindowsNote programjába felvezetni a teljes szöveget, s azt jegyzetekkel ellátni a kutatók számára.

Mivel törekvésünk az volt, hogy a kéziratot keletkezésében mutassuk be, ezért a Windows7 One Note programját választottuk ki arra, hogy rögzítsük a megfejtett anyagot, így vált lehetővé, hogy az egymás mellett rendezetlen oszlopokban szereplő részeket ábrázolni tudtuk. Ez a program ugyanis nem sorokkal dolgozik, hanem a feljegyzések tetszőlegesen elhelyezhetők az adott lap bármely területére. A One Note nevű program feljegyzéstárolókat hoz létre a beírt szövegterülethez.

A mi munkánk hozadéka egy teljes anyagfeltárás, a korábbi megfejtett anyag korrigálásával. Gergely Pál átírásának ellenőrzése, illetve újra fejtése.

Eddig is az volt a bevett eljárás, hogy a kézitról fotó készült, mely szkennelésre került, de további technikai eszközöket alkalmazhatunk annak érdekében, hogy a gyorsírási szöveg megfejtendő legyen, valamint, hogy közölhetővé váljon az írás folyamataként. Új alkalmazásaink a szövegnél az UV lámpa alkal-

¹⁸ Almuth GRÉSILLON, *Irodalmi kéziratok a technikai sokszorosíthatóság korában: Metafilológia I: Szöveg, variáns, kommentár*, Bp., Ráció, 2011, 338–359.

mazása, valamint a kézirat szkennelt fotójának kinyomtatása pausz papírra, s annak megvilágítása.

Mindösszesen háromféle úton fejtettük fel a kéziratot: eredeti, számítógépen keresztül szkennelt fotón, és nyomtatott másolatban. Az eredeti kézirat használata lehetséges. Használata szükséges, de nem elégséges a gyorsírási kéziratlapon megfejtéséhez. A fizikálisan kézbe vehető kézirat-másolatok használata másodlagossá válik munkánk során, mivel jelen esetben a technikai eszközök kiváló nagyítási lehetőséget adtak, de ehhez az is hozzájárult, hogy Szabó Lőrinc kéziratában kivételesen apró és rendezett gyorsírási jelekkel írt. Minden esetben az adott kéziratanyag határozza meg, hogy melyik módszer az elsődleges, illetve másodlagos. A jelzett módszerekkel az eddig meg nem fejtett szöveg 95 %-a válhat olvashatóvá.

Ez egyben ki is jelölte további feladatunkat: 2012. július 1-től két éven keresztül a Kulcsár Szabó Ernő akadémikus vezette projekt¹⁹ ösztöndíjas munkatársaként az MTA könyvtára Kézirattárában található összefüggő és alkalmi gyorsírási szövegek kontrollját a bemutatott példák gyakorlata alapján bevégezzem.

¹⁹ Az ELTE BTK Irodalomtudományi Intézetének Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportja MTA TKI 01 241 számú, *Kultúraalkotó médiumok, gyakorlatok és technikák. A rögzített nyelv használata a tudományban és az irodalomban* című projekt.

**ÁLLÁSHARC A MAGYAR KIRÁLYI 1. HONVÉD HADSEREG
FRONTVONALÁN ÉS A NÉMET 16. PÁNCÉLOSHADOSZTÁLY
ARCVONAL-KIHAGYÍTÓ VÁLLALKOZÁSAI A GALÍCIAI
HADSZÍNTÉREN (1944. MÁJUS 16–31.)***

A magyar 1. hadsereg galíciai támadó hadműveletének mérlege (1944. április–május)

A keleti fronton elért folyamatos szovjet sikerek hatására 1944 januárjától megindult a magyar 1. hadsereg alakulatainak részleges mozgósítása. A hadsereggel a magyar hadvezetés elsődleges célja ekkor még a Kárpátok védelme volt, azonban az 1944. március 19-i német megszállás következtében a hadsereggel való rendelkezés joga kicsúszott a magyar fél kezéből. A fontosabb kérdésekben a németek, Hitler szava lett a döntő. Ennek megfelelően 1944 áprilisára a magyar 1. hadsereg feladata már a Kárpátok hágóinak lezárása, a vasúti- és közúti csomópontként komoly jelentőséggel bíró Kolomea városának elfoglalása, valamint a szovjet Vörös Hadsereg proszkurov–csernovici hadműveletének következményeképpen a német 1. páncélos-hadsereg és 8. tábori hadsereg között létrejött közel 200 km-es hadműveleti rés megszüntetése volt.¹

A támadás 1944. április 17-én indult meg. A fő csapásmérő erőt az 1944. április 11-én a német XI. hadtest-parancsnokság alá rendelt német és magyar seregtestek képezték. Ettől északra a magyar VII. hadtest, délre pedig a magyar VI. hadtest összpontosította erőit.² A támadás kezdetben jól haladt, már április 17-én a támadók kezére jutott Nadvorna, amely lényegében ugródeszkát jelentett a további, Kolomea irányába történő előrenyomuláshoz.

A magyar 1. hadsereg alakulatai 1944. április végére már csak néhány kilométerre jártak Kolomeától, előrenyomulásuk azonban a komoly véráldozatok ellenére a város előterében végleg megtorpant. A támadás ezáltal nem tudta maradéktalanul megvalósítani kitűzött célját. Sikerült megszüntetni ugyan a fent említett hadműveleti rést, valamint a Stanislau és Dolina által határolt arcvonalív is felszámolásra

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ RAVASZ István, *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*, Debrecen, Püedlo Kiadó, é. n., 130.

² ÖLVEDI Ignác, *Az 1. magyar hadsereg története 1944. január 6-tól október 17-ig*, Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, 74.

került, amely déli irányba, Kőrösmező felé közvetlen veszélyt jelentett a Kárpát-medencére, azonban Kolomea és Obertyn városa továbbra is a szovjet erők kezén maradt.³

Ebben egyrészt szerepet játszott az a körülmény, hogy a Georgij Konsztantyinovics Zsukov marsall parancsnoksága alatt álló 1. Ukrán Front 1944. április végétől újabb és újabb egységeket csoportosított át a magyar 1. hadsereg arcvonalszakaszára, amelyek így erőfölénybe kerültek a támadó magyar és német kötelékekkel szemben.⁴ Másrészt a német és magyar seregtestek jelentősen meggyengültek a több hetes, kimerítő harcok során. A támadó jellegű hadműveletek alatt a Pruttól délre harcoló 2. hegyidandár például olyan komoly, pótolhatatlan veszteségeket szenvedett mind élőerőt, mind haditechnikát illetően, hogy 1944 májusában ki kellett vonni a frontvonalról.⁵ A magyar 1. hadsereg az 1944. április 17. és május 15. közötti harccselekmények következtében pedig összesen 15 576 katonát veszített. Ebből 1942 fő hősi halált halt, 3441 fő eltűnt, 10 193 fő megsebesült.⁶

A támadó hadműveletek befejeződését követően a magyar 1. hadsereg alakulatai védelembe mentek át a Tlumacz–Ottynia-kelet–Kolomea-nyugat–Peczenizyn–Pistyn–Kuty–Kosow vonalon. A hadsereg a rendelkezésre álló erőit főleg a Prut völgyének, illetve a Stanislau irányába vezető utak védelmére összpontosította, amelyek stratégiai szempontból jelentős útsomópontok voltak.⁷

Ennek ellenére a német–magyar hadvezetés még 1944 májusában sem mondott le teljesen Kolomea elfoglalásáról, és egy nagyszabású hadművelettel kívánta a várost birtokba venni. A tervezett hadművelet a *Schild und Schwert* (pajzs és kard) fedőnevet viselte. A terv lényege az volt, hogy a magyar 1. hadsereg, valamint a

³ SZABÓ Péter, SZÁMVÉBER Norbert, *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*, Debrecen, Püedlo Kiadó, é. n., 56.

⁴ Az 1944. április 17-én meginduló támadáskor a magyar 1. hadsereggel és német 1. páncéloshadsereggel szemben csak jelentősen lecsökkent állományú szovjet egységek álltak szemben. Ennek volt köszönhető, hogy a támadás kezdetben jól haladt a szovjet 1. harcokcsi- és 38. összefegyvernemi hadsereggel szemben. Ezek viszont a korábban elszenvedett komoly veszteségek miatt nem voltak abban a helyzetben, hogy az előrenyomuló német–magyar alakulatokkal szemben hatékonyan ellenállhassanak. Látna hadseregeinek eredménytelenségét Zsukov marsall 1944. április második felétől parancsot adott újabb szovjet csapatok átirányítására és bevetésére. Eleinte csak kisebb seregtestek érkeztek be, azonban 1944. április végétől a szovjet 18. összefegyvernemi hadsereg is bekapcsolódott a védelmi harcokba. Кирилл Семёнович МОСКАЛЕНКО, *На Юго-Западном направлении 1943–1945*, II., <http://militera.lib.ru/memo/russian/moskalenko-2/10.html> (2012. október 25); А. Х. БАБАДЖАНИЯН, Н. К. ПОПЕЛЬ, М. А. ШАЛИН, И. М. КРАВЧЕНКО, *ЛЮКИ ОТКРЫЛИ В БЕРЛИНЕ, Боевой путь 1-й гвардейской танковой армии*, http://nkosterev.narod.ru/vov/mem_3/luki_4.html (2012. október 25).

⁵ UNGVÁRY Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Bp., Osiris Kiadó, 2005, 263.

⁶ Hadtörténelmi Levéltár, M. Kir. Honvéd Vezérkar főnöke, hadműveleti csoportfőnökség, 304. doboz, 1944. május 15. (A továbbiakban: HL. VKF. H. Cs. 304. doboz)

⁷ SZABÓ–SZÁMVÉBER, *i. m.*, 56.

tőle északabbra elhelyezkedő német 1. páncéloshadcsapat kettős átkarolással próbálta volna Kolomeát bekeríteni és birtokba venni. A hadművelethez ugyan adottak voltak a kedvező feltételek, mivel a német és magyar alakulatok mélyen, két oldalról is átkarolták a várost, azonban egy ilyen nagyszabású vállalkozás végrehajtásához mindenképpen gyorsan mozgó páncélos alakulatokra lett volna szükség, amelyek azonban egyik hadsereg esetében sem álltak megfelelő mennyiségben rendelkezésre.⁸

Mivel a magyar és német egységek 1944 májusára már egyértelműen nem rendelkeztek elegendő erővel ahhoz, hogy komolyabb eredményeket vívthassanak ki a szembenálló, 1. Ukrán Front seregesteivel szemben, utóbbiak pedig nem akartak komolyabb ellenoffenzívát indítani Kolomea előterében, így a német–magyar támadó hadműveletek lezárulását követően zömmel csak kisebb harcselekményekre, úgynevezett arcvonal-kiigazító vállalkozásokra került sor a magyar 1. hadsereg arcvonalán. Ennek ellenére 1944. május–júniusában néhány alkalommal meglehetősen kritikusan alakultak az események a német XI. hadtest-parancsnokság védelmi szakaszán egy-egy erősebb szovjet vállalkozás következtében. Ezek közül az egyik legjelentősebb összecsapás-sorozat 1944 májusának második felében játszódott le a nagyváradi 25. gyaloghadosztály frontvonalán.

Szovjet támadások a 25. gyaloghadosztály arcvonalán, és a német 16. páncélos-hadosztály bekapcsolódása a hadműveletekbe (1944. május 16–17.)

1944. május 16-án a nagyváradi 25. gyaloghadosztály arcvonalának több pontján indítottak támadást a szovjet 8. lövészhadosztály⁹ alakulatai. A hajnali órákban a 25/I. zászlóaljjal szemben bontakozott ki egy vállalkozás a Zanoga magaslatnál, melynek sikerült is egy kisebb, helyi jellegű betörést elérnie. Hajnali 4 órakor, koncentrált tüzérségi tüzet követően, a Rungory–Peczenizyn út mentén indult meg egy ellenséges támadás a Rungory völgyzár irányába; 7 óra körül pedig a Markowkától délre lévő erdőből kezdődött meg a szovjet egységek támadása a 445-ös magaslatra, amely rövid időn belül a támadók kezére került. Ezzel egyide-

⁸ UNGVÁRY, i. m., 264.

⁹ A szovjet 8. lövészhadosztály a szovjet 18. összefegyvernemi hadsereg 17. gárda lövészhadtestének alárendeltségébe tartozott. A hadtestet és alakulatait 1944. április végén adta át a szovjet 38. összefegyvernemi hadsereg a 18. összefegyvernemi hadseregnek. Кирилл Семёнович МОСКАЛЕНКО, *На Юго-Западном направлении. 1943–1945*, II; <http://militera.lib.ru/memo/russian/moskalenko-2/10.html> (2012. október 25).

júleg egy kisebb ellenséges kötelék ért el betörést a Markowkától délkeletre lévő műút és vasút kereszteződésénél.¹⁰

A május 16-án kialakult kritikus helyzetet csak tetézte, hogy a 688-as háromszögelési pont, valamint a Dubowy magaslat területére folyamatosan szivárogtak be szovjet egységek kisebb-nagyobb kötelékekben. A 25. gyaloghadosztály arcvonalának egysége az ellenséges támadások hatására teljesen felbomlott, és félő volt, hogy a nagyváradi seregtest védelmének áttörését követően a szovjet alakulatok akadálytalanul folytathatják előrenyomulásukat a XI. hadtest-parancsnokság hátában, Rungory és Sloboda Rungurska irányába.

Ennek ellenére a hadtest parancsnoksága nem tartotta aggasztónak a 25. gyaloghadosztály helyzetét, ezért úgy határozott, hogy a hadtesttartálékként visszatartott német 19. páncélosadosztályt¹¹ továbbra sem veti be. Ebben a döntésben az is szerepet játszott, hogy a hadtest parancsnoksága úgy gondolta, hogy a német hadosztály idő előtti bevetése ahhoz vezetne, hogy a nagyváradi seregtest a további ellenséges támadások elhárítása során a német alakulatnak hagyná a nagyobb szerepet. Amíg tehát a 25. gyaloghadosztály egységei viszonylag épek maradnának, addig a német kötelékek fokozatosan szétforgácsolódnának.¹²

Ezt az eshetőséget a XI. hadtest-parancsnokság mindenképpen el szerette volna kerülni, ezért a parancsnokság egyelőre csak a már felváltott, eredetileg a 2. hegyidandár kötelékébe tartozó Dósa-csoportot bocsátotta újból a gyaloghadosztály rendelkezésére.¹³ Dósa Endre ezredes csoportja a késő esti órákra visszafoglalta a Rungorytól északra található 445-ös magaslatot, de a nagyváradi seregtest arcvonalán elért további szovjet betöréseket egyelőre nem sikerült megszüntetni.¹⁴

A német Észak-Ukrajna Hadseregcsoport a hadtest parancsnokságával szemben azonban jóval kritikusabbnak ítélte a 25. gyaloghadosztálynál kialakult helyzetet, ezért 1944. május 16-án, a késő délutáni órákban a hadtest-parancsnokságnak rendelte alá a német 16. páncélosadosztály¹⁵ Joachim Hesse ezredes¹⁶ által irányított

¹⁰ Hadtörténelmi Levéltár, Mikrofilmtár, Kriegstagebuch des Generalkommando XI. Armeekorps für die Zeit von 11.4 – bis 31. 5. 1944 (Továbbiakban HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K.), 1944. május 16.

¹¹ A hadosztály felállítása 1940 novemberétől kezdődött meg a 19. gyaloghadosztály átszervezésével. A szervezési munkálatok 1941. március 15-én zárultak le. A hadosztály ezt követően a keleti hadszíntéren folytatott harcselekményeket, és 1944. április 27-én került át a német 1. páncéloshadereg állományából a német XI. hadtest-parancsnokság alárendeltségébe. Georg TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, IV., Osnabrück, Biblio-Verlag, 1976, 117–118.; HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. április 27.

¹² HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 16.

¹³ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 16.

¹⁴ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 16.

¹⁵ A hadosztályt 1940 novemberében állították fel a 16. gyaloghadosztály átszervezésével. A hadosztály részt vett a keleti hadszíntér jelentősebb összecsapásaiban, majd Sztálingrádnál megsemmisült. A Franciaország területén újból felállított seregtest 1943 májusától volt ismét harckész állapotban. A XI.

harccsoportját,¹⁷ amelyet azonban csak addig kívántak a magyar 1. hadsereg rendelkezésére bocsátani, amíg sikerül visszafoglalnia a nagyváradi seregtest elvesztett területeit.¹⁸

Magát a 16. páncélosadosztályt ezen a napon tájékoztatták arról, hogy a szovjet Vörös Hadsereg egységei a 25. gyalghadosztály arcvonalán egy 5 km széles és 3 km mély áttörést értek el. A hadosztály harccsoportja ezért azt az utasítást kapta, hogy állítsa meg, majd verje vissza az előrenyomuló szovjet egységeket, ezt követően pedig érje el a nagyváradi seregtest korábbi főharcvonalát.¹⁹

Az Észak-Ukrajna Hadseregcsoporthoz hozott döntést a XI. hadtest-parancsnokság is üdvözölte, mivel az egyre inkább úgy vélte, hogy a 25. gyalghadosztály egymagában mégsem képes a helyzet stabilizálására, a régi főharcvonal helyreállítására. A hadtest parancsnoksága a 16. páncélosadosztály harccsoportjának már másnapi, Sloboda Rungurskába történő beérkezésével számolt és ebből kifolyólag úgy gondolta, hogy a gyalghadosztály régi főharcvonalának visszafoglalását célzó ellentámadást így már május 18-án meg lehet indítani.²⁰

Május 17-én, hajnali 3 óra körül a 16. páncélosadosztály első egységei elindultak Sloboda Rungursa irányába, majd 04:45-kor elérték Nadvornát. Az előőrsök ezt követően Sloboda Rungurskán gyülekeztek és várták be a többi hadosztálybeli alakulatot, emellett itt került kialakításra a harccsoport harcálláspontja is.²¹

A délelőtti folyamán a XI. hadtest-parancsnokság vezérkari főnöke megbeszélést folytatott Hesse ezredessel, valamint a 25. gyalghadosztály parancsnokával,

hadtest-parancsnokságnak történő alárendelést megelőzően a hadosztály a német 1. páncélos hadsereg állományába tartozott. TESSIN, *i. m.*, 35–37.

¹⁶ Joachim Hesse ezredes (Pirna, Németország, 1903. december 21. – Bad Ems, Németország, 1989. április 18.) A 16. páncélosadosztály alárendeltségébe tartozó 64. páncélgránátos ezred parancsnoka. Veit SCHERZER, *Die Ritterkreuzträger, Die Inhaber des Ritterkreuzes den Eisernen Kreuzes 1939–1945*, Scherzers Militaire-Verlag, Rainis/Jena, 2005, 363.

¹⁷ Joachim Hesse ezredes eredetileg a 64. páncélgránátos ezred parancsnoka volt, azonban 1944 májusában a 16. páncélosadosztály tényleges parancsnokának, Hans-Ulrich Back vezérőrnagynak a szabadsága alatt megbízott parancsnokként átvette a seregtest irányítását. Hesse emellett a német Észak-Ukrajna Hadseregcsoporthoz vezetőjének külön utasítására a 16. páncélosadosztály állományának egy részéből létrehozott harccsoport irányítását is ellátta. Joachim HESSE, *Kommandeur Panzergrenadierregiment 64*, Mitteilungsblatt der Traditionsgemeinschaft 16. Panzer und Infanterie Division, Unsere 16, (13) 1989, 4–5.

¹⁸ A harccsoport többek között a 16. páncélosadosztály törzséből, a 64. páncélgránátos ezredből, a 79. páncélgránátos ezred I. zászlóaljából, a 2. páncélosezred II. páncélososztályából, a 16. páncélos tüzérezred I. tüzérosztályából, a 16. páncélvadász-osztályból, valamint a 16. páncélos utászászlóalj egy századából állt.

¹⁹ Wolfgang WERTHEN, *Die Geschichte der 16. Panzer-Division 1939–1945, Weg und Schicksal*, Bad Nauheim, Podzun Verlag, 1958, 214.

²⁰ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 16.

²¹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 16.; WERTHEN, *i. m.*, 214.

Ibrányi Mihály vezérőrnaggyal,²² közölve a küszöbön álló, 15 órára kitűzött ellentámadás során várható feladatokat. A parancsnokság utasításának megfelelően a korábbi főharcvonal helyreállítását célzó támadást három lépésben kellett végrehajtani. Először birtokba kellett venni a 457-es magaslatot, majd támadást kellett indítani a 403-as magaslattól északra lévő erdő nyugati részére, végül pedig el kellett foglalni a 421-es magaslatot. A tervezett ellentámadáshoz – melynek keretén belül a 16. páncélosadosztály harccsoportját a 25. gyaloghadosztálynak rendelték alá – a hadtest-parancsnokság utasítása szerint a nagyváradi seregetest kötelekeinek is csatlakozniuk kellett.²³

A tervezett vállalkozás szempontjából komoly jelentőséggel bírt a muníció kérése, ugyanis mind a német, mint pedig a magyar egységek meglehetősen hiányosan voltak ellátva kézigránátokkal, valamint a könnyű- és nehéz tábori mozsarakhoz, gránátvetőkhöz szükséges lőszerekkel, lövedékekkel. Mivel a XI. hadtest-parancsnokságnak az volt a véleménye, hogy a közelgő saját támadás, valamint az azt követő szovjet ellentámadások elhárításának sikere nagymértékben a rendelkezésre álló muníció mennyiségén fog múlni, ezért minden követ megmozgatott, hogy a tervezett támadás során legalább az alapszükségletnek megfelelő lőszer-mennyiséget biztosítani tudja alakulatai számára.²⁴

A 25. gyaloghadosztály főharcvonalának helyreállítása, a 16. páncélosadosztály arcvonal-kiigazító vállalkozása Peczenizyn térségében (1944. május 17–31.)

A 25. gyaloghadosztály és a német 16. páncélosadosztály harccsoportjának támadása május 17-én, 15:40-kor indult meg. A harccsoport jobbszárnyán elhelyezkedő támadó csoportosítás legelső egységei – a kezdetben meglehetősen csekély ellenállás közepette – rövid időn belül elérték a 457-es magaslatot, a csoport azonban erős oldalazó tüzet kapott a 403-as magaslattól nyugatra található erdős területről.²⁵

Valamivel 16 óra után a baloldali támadó csoportosítás elérte a Hrabkow elnevezésű tanyát, majd tovább folytatta előrenyomulását a 421-es magaslat irányába. Egy Feteczury irányából kibontakozó szovjet ellentámadás ellenére a 457-es ma-

²² Ibrányi Mihály vezérőrnagy (Debrecen, 1895. december 3. – Budapest, 1962. október 19.) 1944. január 1. és július 1. között a nagyváradi 25. gyaloghadosztály parancsnoka. SZAKÁLY Sándor, *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945, lexikon és adattár*, Bp., Ister, 2001, 152.

²³ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 17.

²⁴ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 17.

²⁵ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 17.; WERTHEN, i. m., 214.

gaslat rövidesen a német–magyar alakulatok kezére került.²⁶ Az ellentámadás első szakaszát ezzel sikerült teljesíteni. 17:30 körül a 421-es magaslatot is visszafoglalták a saját kötelékek a szovjet erőktől, a támadás ezzel elérte célját.²⁷

A május 17-i sikeres hadműveleteket követően a XI. hadtest-parancsnokságnak az volt a szándéka, hogy saját alakulatait úgy csoportosítja át, hogy a 16. páncélos-hadosztály harccsoportja másnap keleti és délkeleti irányba folytathassa támadását. A támadás fő célja a 25. gyaloghadosztály korábbi főharcvonalának Zolotuchánál, valamint az attól északra lévő területen történő elérése, és a Dubowynál keresztülszivárgott szovjet erőknek a hátulról történő bekerítése volt. Ennek megfelelően a parancsnokság úgy határozott, hogy a 421-es magaslaton védekező 64/II. páncélgránátos zászlóaljat a 25. gyaloghadosztály egyik zászlóaljának a május 17-ről 18-ra virradó éjjel kell felváltania.²⁸

Május 18-án folytatódott a német–magyar alakulatok támadása, a kitűzött feladatok végrehajtása azonban már korántsem haladt olyan zökkenőmentesen, mint az azt megelőző napon, ugyanis a 25. gyaloghadosztály részei egy félreértés miatt nem váltották fel a 421-es magaslatnál állást foglalt német 64/II. páncélgránátos zászlóaljat. Mivel egy napközben végrehajtott felváltás komoly veszélyt rejtett magában, ezért a tervezett délkeleti irányú támadáshoz egyelőre csak a 79/II. páncélgránátos zászlóalj erői álltak rendelkezésre. Ennek ellenére a 16. páncélos-hadosztály úgy határozott, hogy május 18-án megkezdí előrenyomulását ezekkel a kötelékekkel.²⁹

A 16. páncélos-hadosztály harccsoportjának támadása a reggeli órákban indult meg. A német 79/II. páncélgránátos zászlóalj tizenegy Panzer V típusú harckocsi támogatásával támadott délkeleti irányba. A támadás azonban a heves ellenállás és erős szovjet tűzérési tűz hatására csak lassan nyert teret. A német páncélosok előrehaladását a korábban magyar egységek által telepített aknamezők is komoly mértékben nehezítették.³⁰

A délelőtti folyamán a 26. gyalogezred erői megkésve ugyan, de felváltották a német 64/II. páncélgránátos zászlóaljat. Röviddel a felváltást követően, nagyjából két század erejű szovjet gyalogság, kilenc harckocsi támogatásával ellenlökést indított Peczenizyn irányából a 421-es magaslat ellen, melynek hatására a magaslaton pozíciót foglalt 26/II. zászlóalj zöme elhagyta állásait, és a zászlóaljat csak a magaslat mögött álló páncélgránátos zászlóalj tudta felfogni.³¹

²⁶ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 17.; WERTHEN, *i. m.*, 214.

²⁷ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 17.

²⁸ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 17.

²⁹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

³⁰ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

³¹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

A német–magyar alakulatok szerencséjére azonban a támadás alatt a magaslaton maradt négy Panzer V típusú harckocsi, amelyek az előrenyomuló szovjet páncélosokból ötöt kilőttek, egyet pedig mozgásképtelenné tettek. Az ellenséges támadás ennek következtében rövid időn belül összeomlott. A 26/II. zászlóalj ezt követően ismételten elfoglalta a 421-es magaslaton kialakított pozícióit, miközben megtisztította a magaslat környékét a szétszórt szovjet csapattöredékektől.³²

A 16. páncélosadosztály harccsoportjának jelentése alapján azonban a 25. gyaloghadosztály jobbszárnyán lévő 688-as és a 713-as magaslatokat a szovjet egységek megszállva tartották. A délutáni órákban a 25. gyaloghadosztály állományából a 25. felderítő-osztály kerékpáros százada, a 26/III. zászlóalj, az 1. és 25. gyalogezredek egységei, valamint az 1. hegyidandár északi szárnyán elhelyezkedő alakulatai indították meg támadásukat a magaslatok és térségük megtisztítására, azonban az előrenyomulás az áttekinthetetlen erdei terepen nem haladt előre.³³

A 25. gyaloghadosztály eredeti főharcvonalának helyreállításáért folyó harcokkal párhuzamosan, a felettes német hadtest-parancsnokság egyre nagyobb figyelmet szentelt egy másik támadó hadműveletnek. Ennek megfelelően a parancsnokság elképzelése a nagyváradi seregtestnél folyó harcselekményekkel kapcsolatban az volt, hogy a hadosztály régi főharcvonalának visszafoglalását követően a 16. páncélosadosztályt ki fogják vonni a 25. gyaloghadosztály szakaszáról, hogy a német seregtesttel, vagy annak egy részével arcvonal-kiigazító vállalkozást hajtsanak végre Peczenizyn térségében. Az újabb támadó jellegű hadműveletre azért volt szükség, mivel a szovjet támadások itt komoly kitérőmkedést értek el a saját védelmi vonalon, melynek következtében az ott védekező német 101. vadászadosztály³⁴ arcvonala jelentősen meghosszabbodott, komolyan csökkentve ezzel a hatékony védekezés lehetőségét.³⁵

A XI. hadtest-parancsnokság azonban úgy gondolta, hogy a páncélosadosztály harccsoportjának kivonása jelen körülmények között nem kivitelezhető, mivel a 25. gyaloghadosztály erői már arra sem elegendőek, hogy azokkal a jelenlegi arcvonalszakaszt tartani lehessen egy komolyabb ellenséges támadással szemben. A helyzet megoldására a parancsnokság terve eredetileg az volt, hogy a német 101. vadászadosztály egyik ezredét erősítésül ideiglenesen alárendeli a magyar hadosz-

³² HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.; HL. VKF. H. Csf. 304. doboz, 1944. május 18.

³³ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

³⁴ A hadosztályt 1942. július 6-án állították fel a 101. könnyűadosztályból. A seregtest ezt követően a keleti hadszíntéren folytatott harcselekményeket. A 101. vadászadosztály egységei 1944. április végétől több lépcsőben érkeztek be a német XI. hadtest-parancsnoksághoz. Georg TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, VI., Osnabrück, Biblio-Verlag, 1979, 169–170.

³⁵ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

tálynak, azonban a német seregtest ekkor mindössze két gyenge, meglehetősen leharcolt vadászezreddel rendelkezett, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a saját állások védelmében. Ennek következtében a vadászhadosztály erőit egyelőre nem lehetett bevetni a gyaloghadosztály arcvonalának megerősítésére. Emellett az a megoldás sem volt lehetséges, hogy a vadászhadosztály rovására lerövidítik a nagyváradi seregtest védelmi szakaszát, mivel a német hadosztály nem bírt olyan harcértékkel, hogy egy jelentősen meghosszabbodott vonalat biztosan tartani tudjon.³⁶ Kisebb segítséget jelentett azonban, hogy az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport parancsnoka, Walter Model tábornagy³⁷ a korábban kikülönített harccsoportot követően az egész német 16. páncéloshadosztályt a XI. hadtest-parancsnokság rendelkezésére bocsátotta.³⁸

Május 19-én, a reggeli órákban a 25. gyaloghadosztály egységei tovább folytatták támadásukat a seregtest balszárnyán, a Dubowy-magaslat körüli terület megtisztításának érdekében – eredményt azonban továbbra sem tudtak felmutatni. Reggel 8 órától a Dósa-csoport, az I./I. és 26./II. zászlóalj kezdte meg előrenyomulását Markowka keleti részének, valamint az attól északra és délre lévő magaslatok megtisztításának érdekében. A támadás azonban a heves szovjet ellenlökések hatására eredménytelen maradt. A hadosztály arcvonalán továbbra is komoly hézagok tátongtak.³⁹

A harcselekmények mellett tovább zajlottak a Peczenizynnél végrehajtandó támadás előkészületei. Nagyjából reggeli 8 órakor került sor arra a megbeszélésre, amelyen a hadtest parancsnoka, Rudolf von Büнау altábornagy⁴⁰ ismertette fent említett elképzeléseit az alárendeltségébe tartozó hadosztályok parancsnokaival.⁴¹ A tervezett vállalkozással, valamint a 16. páncéloshadosztály kivonásával kapcsolatban Ibrányi vezérőrnagynak azonban az volt a véleménye, hogy hadosztálya többé már nincsen abban a helyzetben, hogy jelenlegi állásait saját erejéből megvédje az ellenséges támadásokkal szemben. Ibrányi továbbá úgy vélte, hogy a

³⁶ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

³⁷ Walter Model tábornagy (Genthin, Németország, 1891. január 24 – Lintorf mellett, Németország, 1945. április 21.) 1944. április 2-től a német Észak-Ukrajna Hadseregcsoport, június 28-tól egyúttal a német Közép Hadseregcsoport főparancsnoka. Mindkét hadseregcsoport élén 1944. augusztus 16-ig állt. *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–Zs*, főszerk. SIPOS Péter, Bp., Petit Real Könyvkiadó, 1997, 314.

³⁸ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 18.

³⁹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴⁰ Rudolf von Büнау altábornagyot 1944. március 20-án nevezték ki a XI. hadtest-parancsnokság élére, annak vezetését pedig 1944. április 16-tól látta el. Günter WEGMANN, *Formationsgeschichte und Stellenbesetzung der deutschen Streitkräfte 1815–1990*, Osnabrück, Biblio-Verlag, 1990, 6.; HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. április 16–17.

⁴¹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

szembenálló szovjet erők azonnal újabb támadásokat fognak indítani a gyaloghadosztály arcvonalával szemben, amint rájönnek, hogy a páncélosadosztály egységeit kivonták onnan.⁴²

A nagyváradi seregtest parancsnokának beszámolója miatt felvetődött az a gondolat, hogy a 16. páncélosadosztály állományából egy ezred továbbra is a gyaloghadosztály védelmi szakaszán maradna, és mindössze egy zászlóaljat vonnának ki az arcvonalból, hogy az a 79/II. páncélgránátos zászlóaljjal együtt megindíthassa támadását Peczenizyn területén, az ott kialakult arcvonal-kiszögellés megszüntetésére.⁴³

A délután folyamán Hesse ezredes azonban arra kérte a hadtest-parancsnokságot, hogy az tekintsen el a páncélosadosztály tervezett felosztásától, és a seregtestet egyben vesse be Peczenizynnél. Hesse ezredes továbbá azt is javasolta, hogy a 25. gyaloghadosztály állományába tartozó 1/I. és 1/II. zászlóaljak védelmi szakaszát adják át a páncélosadosztálynak, mivel az így megrövidült arcvonalat a nagyváradi seregtest a felszabaduló zászlóaljakkal jelentősen megtudná erősíteni.⁴⁴

A délután folyamán Hesse ezredes még egyszer kérte a XI. hadtest-parancsnokságot, hogy hadosztályát⁴⁵ egyben alkalmazza a Peczenizyntől nyugatra lévő arcvonal kiegyenesítését célzó támadásnál. Az aktuális helyzetjelentés szerint ugyanis Hesse ezredesnek az volt a véleménye, hogy két zászlóalj koránt sem elegendő a vállalkozás sikeres végrehajtásához, mivel a 390-es pontnál lévő arcvonal visszavétele miatt legalább egy zászlóaljat kell bevetni a délkeleti irányú biztosításhoz, másrészt pedig a 79/II. páncélgránátos zászlóalj az elmúlt napok harcselekményei miatt komolyan meggyengült.⁴⁶

A hadtest-parancsnokság azonban továbbra sem tudott dönteni. A 16. páncélosadosztály parancsnokának meglátásai ugyan helyesek voltak, viszont a német seregtest összes alakulatának kivonása és egyben történő bevetése komoly rizikót jelentett volna, mivel ezzel a komoly harcértékkel már nem rendelkező 25. gyaloghadosztály védelmi vonalából kiválnának a még használható, erős német kötelék-

⁴² HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴³ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴⁴ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴⁵ Hesse ezredes jelentésének idejére a 16. páncélosadosztály maradéka, a május 16-án átirányított harcsoportnak részét nem képező alakulatok, a 79. páncélgránátos ezred törzse és I. zászlóalja, a 16. páncélos utászzászlóalj, valamint egy légelhárító-osztály is beérkezett a hadosztály harcsoportjának harcálláspontjára. Ezzel a 16. páncélosadosztály teljes állománya a XI. hadtest-parancsnokság alárendeltségébe lépett. HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴⁶ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

kek, amelyek nélkül a meggyengült arcvonal rendkívül könnyen sebezhetővé válna egy szovjet támadással szemben.⁴⁷

Ennek megfelelően a XI. hadtest parancsnoka beszámolót küldött a magyar 1. hadsereg, valamint az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport főparancsnokainak a 25. gyaloghadosztály arcvonalán uralkodó állapotokról, külön kiemelve abban, hogy a magyar seregtest nem rendelkezik kielégítő harcértékkel. A parancsnokság közölte továbbá azt is, hogy a Peczenizynnél tervezett arcvonal-kiigazító vállalkozás végrehajtását egészen addig elhalasztja, amíg nem irányítanak újabb, kellően erős alakulatokat a 25. gyaloghadosztályhoz, hogy kivonhassák onnan a német 64. páncélgránátos ezredet, vagy pedig megfelelően le nem rövidítik a nagyváradi seregtest arcvonalát.⁴⁸

Az éjszaka folyamán a hadtest-parancsnokság még egyszer jelentette az Észak-Ukrajna Hadseregcsoportnak az arcvonalán uralkodó állapotokat, ugyanis a hadseregcsoport azt követelte, hogy minél hamarabb helyezték tartalékba a 25. gyaloghadosztály egy ezredét, vonják ki azonnal a Dósa-csoportot, valamint május 23-ig hajtsák végre a Peczenizynnél tervezett vállalkozást.⁴⁹

Május 20-án a 25. gyaloghadosztály folytatta a Dubowy magaslat területének megtisztítását, amelyet azonban a sűrű és áttekinthetetlen erdős terep rendkívül megnehezített. A magaslat ennek ellenére az esti órákban a támadó magyar egységek kezére került. Másnap, május 21-én pedig a német 16. páncélos hadosztály jobbszárnyán lévő 79/II. páncélgránátos zászlóalj és az 1/III. zászlóalj balszárnya megteremtette az összeköttetést a 437-es pontnál.⁵⁰ Május 21-ére a hadosztály arcvonalának addig meglehetősen kritikus helyzete kezdett megszilárdulni.

Május 21-én kisebb ellentét támadt a XI. hadtest-parancsnokság és az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport között a Peczenizyn térségében tervezett támadás miatt. A hadtest parancsnoksága – részben a már korábban említett kedvezőtlen körülmények miatt – a vállalkozás lefűjását szerette volna elérni, a hadseregcsoport azonban ragaszkodott az időközben pár ponton módosult támadáshoz, amelyet több résztámadással kívánt végrehajtani. A többlépcsős hadműveleti elképzelés háttérében az az elgondolás állt, hogy a német–magyar hadvezetés korábbi céljával ellentétben már nem csak az arcvonal kiigazítására kell törekedni, hanem egész Peczenizynt és annak térségét is birtokba kell venni, ugyanis ennek elfoglalásával, és így a Kluczew–Peczenizyn–Sopow út elvágásával kedvező helyzetbe kerülhetnének a szembenálló szovjet erőkkel szemben.⁵¹ A terv végrehajtására leginkább

⁴⁷ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴⁸ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁴⁹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 19.

⁵⁰ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 20–21.

⁵¹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 21.

egy északról és délről egy időben megindított, bekerítő jellegű támadás lett volna a legalkalmasabb, a hadtest-parancsnokság azonban nem rendelkezett ehhez elegendő erővel, így másik lehetséges megoldásként csak a többlépcsős támadás jöhetett szóba.⁵²

A tervezett vállalkozáshoz azonban mindenképpen szükség volt a 16. páncélos-hadosztály teljes állományára. A német seregetest felváltásához azonban csak a meglehetősen leharcolt és tüzéséggel nem rendelkező, még felvonulóban lévő magyar 18. tartalékhadosztály állt rendelkezésre. A délutáni órákban viszont olyan döntés született, hogy a könnyűhadosztály helyett, egyelőre a hadseregtartalékként funkcionáló magyar 2. páncélos-hadosztály 3. gépkocsizó lövészezrede fogja végrehajtani a páncélos-hadosztály állományának felváltását, amit a magyar seregetestnek május 24-ig kellett teljesítenie.⁵³

Ez az utasítás különösen kedvezett a hadtestnek, mivel a tartalékhadosztály beérkezéséig a 3. gépkocsizó lövészezred ideiglenes alárendelésével a 16. páncélos-hadosztály időben ki tudja vonni részeit a 25. gyaloghadosztály védelmi vonalából, és fel tud készülni a Peczenizynnél végrehajtandó támadáshoz.⁵⁴

A XI. hadtest-parancsnokság – a vállalkozás sikere esetén kecsegtető előnyök mellett – azonban úgy gondolta, hogy az így létrejövő új főharcvonal Kniazdwor és Peczenizyn közötti szakaszán a későbbiekben rendkívül súlyos harcokra kell majd számítani. Peczenizyn és térségének birtokba vételében a szovjetek ugyanis komoly, Kolomea ellen irányuló fenyegetést látnak majd, mivel a térség kitűnő kiindulási pontot jelent egy, a város elfoglalását célzó német–magyar támadáshoz. A Vörös Hadsereg egységei pedig mindent megtesznek majd annak érdekében, hogy ezt a szakaszt visszafoglalják, és ezzel Kolomea védelmét újból megerősítsék.⁵⁵

Május 22-ére befejeződött a Dubowy magaslat térségének megtisztítása, másnapra pedig sikerült a 25. gyaloghadosztály arcvonalának összefüggését nagyjából helyreállítani. A XI. hadtest-parancsnokság számára ez komoly előrelépést jelentett, mivel figyelmét így már kizárólagosan a napok óta tervezett arcvonal-kiigazító vállalkozásra összpontosíthatta. Ennek keretén belül megkezdődött a 16. páncélos-hadosztály egységeinek átcsoportosítása és az újabb támadásra történő felkészítése. Május 25-én a 26/II. zászlóalj felváltotta a 64/II. páncélgránátos zászlóaljat, míg a Dósa-csoport zászlóaljait a 64/I. páncélgránátos zászlóalj váltotta fel. Május 27-én a 3. gépkocsizó lövészezred 5. zászlóalja felváltotta a 64/I. páncélgránátos zászlóaljat, így a német 64. páncélgránátos ezred teljes állománya készen állt a

⁵² HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 21.

⁵³ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 21.

⁵⁴ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 21.

⁵⁵ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 21.

Peczenizyn elleni támadásra.⁵⁶ Május 29-én a pán céloshadosztály egységei pedig átvették a 25. gyaloghadosztály és 101. vadászadosztály arcvonalának korábbi határát, a főharcvonal Hrabkownál húzódó szakaszát, hogy onnan kiindulva kezdjék meg előrenyomulásukat Peczenizyn irányába.⁵⁷

A csapatmozgásokkal párhuzamosan, május 25-én a XI. hadtest-parancsnokság felterjesztette az arcvonal kiegyenesítését célzó támadásának terveit a magyar I. hadsereg főparancsnokságának, valamint a német Észak-Ukrajna Hadseregcsoportnak. A hadtest-parancsnokság a vállalkozással kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy azt több résztámadással kell végrehajtani. Ennek megfelelően három résztámadás részleteinek kidolgozása meg is történt, de a parancsnokság emellett további résztámadások lehetőségével is számolt.⁵⁸

17 óra körül megérkezett az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport válasza, melyben jóváhagyták a támadás tervét, időpontját viszont május 31-re halasztották el. A döntést a hadtest-parancsnokság kedvezően fogadta, mivel úgy vélte, hogy a későbbi időpontnak köszönhetően az alárendeltségében lévő seregtestek hatékonyabban tudnak felkészülni a tervezett vállalkozásra.⁵⁹ Az így rendelkezésre álló időt a XI. hadtest alakulatai megfelelően ki tudták használni, melynek köszönhetően május 30-ra mindenhol befejeződtek a támadás előkészületei, a csapatok pedig elfoglalták kiindulási állásaikat.

Április 30-án a 16. pán céloshadosztály tisztjei megbeszélést folytattak a másnapi, Peczenizynnél végrehajtandó támadás részleteit illetően. Ennek megfelelően a jobbszárnyon a 64. pán célg ránátos ezrednek, a balszárnyon pedig a 79. pán célg ránátos ezrednek kellett megkezdenie tűzérségi előkészítés nélkül az arcvonal kiegyenesítését. Emellett arról is döntés született, hogy a hadművelet során mindkét ezredet egy-egy pán célosszázd fogja támogatni.⁶⁰

Április 31-én, nagyjából hajnali 3 órakor a 16. pán céloshadosztály tervszerűen megindította támadását. Jobbszárnyon a 64. pán célg ránátos ezred, balszárnyon a 79. pán célg ránátos ezred helyezkedett el, míg a két ezred között a hadosztály pán célosai kezdték meg előrenyomulásukat. A pán céloshadosztály alakulatainak támadásával párhuzamosan a I/III. zászlóalj, a 3. gépesített lövészezred egyik zászlóalja, valamint a német 229. vadászzezred I. zászlóalja az ellenség megtévesztésére és lekötésére indított vállalkozást. A szárazföldi erők mellett a légi erők is kivette

⁵⁶ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 25–26.; HL. VKF. H. Csf. 304. doboz, 1944. május 25.

⁵⁷ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 21.

⁵⁸ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 25.

⁵⁹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 25.

⁶⁰ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 30.

részét a hadműveletekből. Csatarepülők támadták bombákkal és fedélzeti fegyverekkel Peczenizynt.⁶¹

A 16. páncéloshadosztály jobbszárnya már a reggel folyamán elérte támadási célját, a balszárnny viszont elakadt a heves ellenállásban, ezért a hadosztály a támadás folytatásának érdekében átcsoportosította páncélosait, amelyek közül azonban több Panzer V típusú páncélos is harcképtelenné vált az ellenséges aknák következtében. Emellett komoly veszteségeket okoztak a rendkívül jól álcázott állásokba telepített szovjet géppuskafészek, valamint mesterlövészek.⁶²

Délutánra a német seregtest előrenyomulását már mindenhol siker koronázta, a páncéloshadosztály a támadás során azonban nagyjából 200 főnyi harcos állományt, valamint tizenegy páncélost veszített. A XI. hadtest alakulatai a május 31-i támadással végrehajtották az arcvonallív kiegyenesítését, és az új főharcvonalat egészen Peczenizyn nyugati szegélyéig vitték előre.⁶³ A támadó hadművelet lezárulását követően a német–magyar egységek védelemre rendezkedtek be az elért új főharcvonalon, ahol 1944 júniusáig nem került sor komolyabb harccselekményekre.

A német 16. páncéloshadosztály hadműveleteinek mérlege

A német 16. páncéloshadosztály nélkülözhetetlen segítséget jelentett a német XI. hadtest-parancsnokság számára a galíciai hadműveletek alatt. A német seregtest 1944. április 16. és 31. közötti harctevékenysége során eredményesen hajtotta végre valamennyi feladatát.

A hadosztálynak sikerült egyrészt helyreállítania a 25. gyaloghadosztály arcvonalának összefüggését, amit az 1944 májusi szovjet támadások korábban teljesen szétziláltak. Ennek a hadműveletnek a jelentősége abban rejlik, hogy a nagyváradi seregtest főharcvonalának helyreállításával sikerült megakadályozni a szovjet alakulatokat abban, hogy a 25. gyaloghadosztály védelmi szakaszának teljes áttörését követően lényegében akadálytalanul folytathassák támadásukat a XI. hadtest hátában, komoly veszélyt jelentve ezzel az egész magyar 1. hadseregére.

Másrészt a páncéloshadosztály egységeinek Peczenizynnél végrehajtott vállalkozásával, a XI. hadtest-parancsnokság Pruttól délre eső arcvonalszakaszának északi szárnyán, a védelem szempontjából jóval kedvezőbb pozíciókat foglalhattak el a német és magyar kötelékek az 1. Ukrán Front egységeivel szemben.

⁶¹ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 31.

⁶² HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 31.; WERTHEN, *i. m.*, 214.

⁶³ HL. KTB. Gen. Kom. XI. A. K., 1944. május 31.; HL. VKF. H. Csf. 304. doboz, 1944. május 31.

A májusi hadmozdulatokat követően a német 16. páncélosadosztályt 1944 júniusában – feltöltés céljából – Dobrotowba irányították. A seregtest ezt követően azonban már nem hajtott végre újabb harccselekményeket a magyar 1. hadsereg alárendeltségében, mivel 1944. június 22-én megindult a szovjet Vörös Hadsereg Bagratyion elnevezésű hadművelete a német Közép Hadseregcsoporttal szemben. A hadosztályt ennek hatására a német hadvezetés kivonta a magyar 1. hadsereg kötelékéből és átirányította a német 1. páncéloshadsereghez, hogy az megpróbálja megakadályozni az ellenség további térnyerését.

AZ ÖNAZONOSSÁG KONSTITÚCIÓS SZINTJEI A *LÉT ÉS IDŐBEN**

Már önmagában is magyarázatra szorul, ha a heideggeri fenomenológiában önazonosságról beszélünk. Heidegger ugyanis az „Ich-Identität” kifejezést sehol sem használja, sőt az énről való beszédmódot is tudatosan elkerüli.¹ Ezzel szemben a „Selbst” kifejezés a *Lét és idő* egyik kulcsfogalma, amely mindvégig jelen van a mű gondolatmenetében, ha az emberi létezés „önmagaságának”, önazonosságának² más-más jelentéssrétege játszik is éppen szerepet az illető összefüggésben. E jelentéssrétegeket sok tekintetben joggal szembe is állíthatjuk egymással, ám egy olyan megközelítésnek is lehet értelme, hogy az „önmaga”-nak, vagyis az emberi önazonosságnak a konstitutív szintjeit próbáljuk megkülönböztetni és pozitív módon felmutatni. A következő írásban arra teszünk kísérletet, hogy az „önmaga” három konstitúciós szintjét megkülönböztessük, értelmezzük és az egymáshoz való viszonyukat feltárjuk, és ezáltal próbálunk hozzájárulni ahhoz a kérdéshez, hogy milyen értelemben beszélhetünk a heideggeri fenomenológia keretei között önazonosságról.

Az elemzésünk vezérfonalát a *konstitúció* problémája fogja képezni, vagyis az a kérdés, hogy miként áll össze, jön létre az emberi ittlét „önmagája”, Selbst-je. Mint említettük, Heidegger három, jól megkülönböztethető szinten ábrázolja az „önmaga” képződését. E három konstitúciós szintet a következőképpen azonosíthatjuk: az első szinten a társadalom személytelen módon vesz részt az ember önazonosságának létrejöttében, ennek eredménye az „akárki-önmaga”; a második szinten az

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként, az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében, az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A tanulmány megírását az OTKA (K 100922) támogatta.

¹ Vö. Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Osiris, 2007², 366–374; Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2006¹⁹, 316–323. A rekonstrukció során a német és a magyar kiadást egyaránt használtuk.

² A „Selbst” fordítása korántsem magától értetődő, szoros szövegösszefüggésben a legjobbnak az „önmaga” kifejezés tűnik, lásd például a következő *Lét és idő*-beli helyet: „A mindennapi jelenvalólét Önmagája az akárki-önmagája, amelyet megkülönböztetünk a tulajdonképpeni [eigentlich], azaz magunk által [eigens] megragadott Önmagától.” Martin HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 156., németül: „Das Selbst des alltäglichen Daseins ist das Man-selbst, das wir von dem eigentlichen, das heißt eigens ergriffenen Selbst unterscheiden.” Martin HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 129. Tengelyi László értelmező fordításban az önazonosság kifejezést használja: „Az első cél önazonosság és dologi azonosság különválasztása, [...] melyet a korai fenomenológusok – Husserl, Scheler, Heidegger – állítottak fel. Ez a követelmény, hogy énünk önazonosságát élesen elhatároljuk a változások közepette megőrződő dolgok szubsztanciális azonosságától.” TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Bp., Atlantisz, 1998, 17.

„ön maga” ontológiai szembesülés révén konstituálódik, bizonyos tapasztalatok ugyanis Heidegger szerint önmagukban alkalmasak arra, hogy az emberi ittlét számára saját létét feltárják; a harmadik szint újfent kollektív jellegű önazonosság-konstitúciót jelent, amennyiben a nép egy generációja ismeri föl saját örökségét és küldetését, ezáltal képződik egy kollektív jellegű önazonosság.

E felosztásnak megfelelően három fő részben vizsgáljuk az önazonosság képződését, majd rövid konklúzióval zárjuk a tanulmányunkat.

Az önazonosság társadalmi konstitúciója

Heidegger az emberi ittlét hétköznapi létezésének hat jellemzőjét nevezi meg a *Lét és időben*: távolságtartás, általánosság, egysikúvá-tétel, nyilvánosság, tehermentesítés és segítségre-sietés. E jellemzők viszonya azonban nem magától értetődő, így a *Lét és idő* 27. §-ának segítségével kívánjuk felmutatni a mindennapisághoz illetve egymáshoz fűződő viszonyukat.

Heidegger gondolatmenete szerint a mindennapiságban mindenki vel szemben jellemző ránk egy bizonyos fokú távolságtartás, amelyhez kétféleképpen viszonyulhatunk: vagy csökkenteni, vagy növelni akarjuk a kialakult távolságot. Mivel ez mindig egy másik emberhez fűződő viszonyt jelöl, akinek szintén célja a távolság csökkentése vagy növelése, ezért arra kényszerülünk, hogy alárendeljük magunkat a másik ember akaratának. Hiába szeretnénk közelebb kerülni valakihez, ha az illető nem így érez, és a kívánt csökkentés helyett inkább a köztünk lévő távolság megtartásán vagy növelésén munkálkodik. Ez azt eredményezi, hogy „[m]ások kénye-kedve rendelkezik az ittlét mindennapi létlehetőségei felett”.³ Itt azonban nem szabad elfelejtenünk azt a tényt, hogy amíg mások korlátozzák a mi létlehetőségeinket, ugyanannyira korlátozzuk mi is az övékét. Bár Heidegger erre a pontra nem tér ki, úgy gondoljuk, hogy ez is fontos jellemzője a mindennapiságnak, mert nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nincs éles határ mások és köztünk. Egy másik ember szempontjából mi a többiek csoportjához tartozunk, akik valahogyan behatárolják az ő létlehetőségeit.⁴ Helytelen lenne tehát úgy értelmezni a külvilágot, mint amely egyértelműen negatív és hátráltató. Mi magunk is a külvilághoz tartozunk és nem minden esetben szándékosak a korlátozó lépéseink.

³ „Das Belieben der Anderen verfügt über die alltäglichen Seinsmöglichkeiten des Daseins.“ HEIDEGGER, *Sein und... i. m.*, 126.

⁴ „[D]ie Mitwelt - Mitmenschen, die »mit« mir, »mit denen ich« selbst lebe; »Mitwelt« als [...] eine Gestalt der Bekundung der menschlichen *Gesellschaft*.“ Martin HEIDEGGER, *Grundprobleme der Phänomenologie (1919/20)* = M. H., *Gesamtausgabe: II. Abteilung: Vorlesungen 1919–1944*, LVIII, Hrsg. Hans-Helmuth GANDER, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1993, 56.

E távolságtartás azonban nemcsak az érzelmek szintjén van jelen, hanem a társadalmi szférában is megtalálható. Ahogyan Wolfgang Janke nagyszerűen rámutat,⁵ a mindennapjainkat átszövi a gond, amelyet azért érzünk, mert szembesülünk a mások és közöttünk lévő különbséggel, mind anyagi (tehát a jövedelemkülönbség illetve hatalmi viszonyok), mind pedig szellemi téren (mint a tekintély és tisztelet). Viszont „[a] másik ember számomra annyira lesz közömbös, amennyire jelentés nélküli a távolsága.”⁶ Fontos azonban, hogy e jelentésnélküliséget helyesen értsük. Janke szerint abban a három esetben nem számít nekünk a másik, ha az előnye vagy hátránya behozhatatlannak minősül, vagy ha a helyzete nem hasonlítható össze a sajátunkkal.

Heidegger az inautentikus létezőt az akárki (das Man) névvel jelöli, amely a német általános alany, a man főnevesített változata. E szóhasználat kifejezetten találó, mivel így kiválóan érzékeltethető a mindennapiság alanyának általánossága. Heidegger a *Lét és idő*ben így fogalmaz: „A »ki« nem ez vagy amaz, nem mi magunk, és nem egyesek és nem valamennyiünk összege. A »ki« a neutrum, az *akárki* (das Man).”⁷ Noha az akárki elfogadja és megerősíti az általánost mint olyant, mégis félreértés lenne egy általános szubjektumként elképzelni, mert az ember még a mindennapiságában is megőrzi valamennyire önmagát. Ez csekély mértékben történik, mert alapvetően igazodik az elvárthoz. Nem tekinthetünk rá továbbá tulajdonságként sem, mivel nem egyszerűen megnyilvánul a létezőn.

Első pillantásra azt mondhatnánk, hogy az akárki valójában senki, mivel nem konkrét személy,⁸ nem általános szubjektum és nem is tulajdonságként nyilvánul meg az emberben. Azonban nem szabad szem elől tévesztenünk a tényt, hogy akárkik mi is lehetünk, amikor az általánost képviseljük. Ekkor az ember a világból érti meg magát oly módon, hogy önmagát a másokkal szembeni különbözőségében határozza meg.⁹ Ahogyan Janke fogalmaz: „Az akárki a mindennapiság legreálisabb és legerősebb alanya a társadalmi, ökonómiai és politikai egymással-létnek együttes, tartósan reménytelenül egybefonódott egzisztenciaszférájában.”¹⁰

Ahhoz, hogy egy közösség működni tudjon, szükség van bizonyos elvekre, amelyeket az akárki véleménye testesít meg. Ennek értelmében az akárki megszab-

⁵ Wolfgang JANKE, *Existenzphilosophie*, Berlin, de Gruyter, 1982, 179.

⁶ „Der Andere wird mir in dem Maße gleichgültig, in welchem sein Abstand bedeutungslos ist.“ Uo.

⁷ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 153., németül: „Das »Wer« ist das Neutrum, das Man.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 126.

⁸ „Das Man ist niemand, es kommt nirgends vor und ist doch nicht nichts.“ JANKE, i. m., 181.

⁹ „Was man selbst ist, ist man in der Welt mit den anderen, bestimmt sich aus dem, als was man mit den anderen, im Unterschied von ihnen, zum Vorschein kommt.“ Martin HEIDEGGER, *Hermeneutik der Faktizität* = M. H., *Gesamtausgabe: II. Abteilung: Vorlesungen 1919–1944*, LXIII, Hrsg. Käte BRÖCKER-OLTMANN, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1988, 94.

¹⁰ JANKE, i. m., 181.

ja, hogy hogyan viszonyuljunk a világ dolgaihoz, mi az, amit elítélendőnek kell tartanunk és mi az, amit helyeselnünk kell. Erre természetesen szükség van, hiszen ha nem lennének konkrét szabályaink arról, hogy hogyan várakozzunk, hogyan vásároljunk vagy hogyan használjuk a tömegközlekedési eszközöket, összeomlana az a rendszer, ahol otthonosan érezzük magunkat és amelyet kényelmessége révén szeretünk is. Heidegger szerint tehát a probléma gyökere nem az általánosságban rejlik, hanem a harmadik jellemzőként felmutatott egysíkúvá-tételben. Az általánosságra való törekvés egysíkúságot eredményez, amely megöli a kreativitást és ezáltal hátráltatja a fejlődést.

Az eddig felmutatott három létjellemző a távolságtartás, az átlagosság és az egysíkúvá-tétel alkotja a negyediket, a nyilvánosságot, amelyet az jellemez, hogy megszab minden világ- és létértelmezést, és mindenkor igaza van. Jellemzője, hogy mindent homályba borít, így nem megy bele mélyen a dolgokba, ezáltal nem is találja el azok valódi jellegét, ugyanakkor felületessége azt sugallja, hogy a dolgok ismertek és mindenki számára megközelíthetőek. Ennek azért van óriási szerepe a világ- és létértelmezések kapcsán, mivel nem kelti fel az emberben a kételkedést, így nem derül ki, hogy az, amit igaznak hisz, valójában hibás.

Az ember számára rendkívül kényelmessé teszi ezt a világviszonyulást, hogy mivel mindent megszab, eltűnik az egyéni felelősség. Az akárki tehermentesíti az egyént, amely magában hordja a könnyűvétel és könnyedérvétel jellemzőket, amelyek bármikor a segítségére sietnek. Mivel az embernek könnyebb így létezni, mint felelősséget vállalni a tetteiért, ezért az akárki könnyűszerrel megszilárdíthatja hatalmát.

A koncepcióból tehát az következik, hogy a mindennapok során nem vagyunk teljesen önmagunk, hanem átengedjük a döntés lehetőségét az akárkinek. Látszólag ez a helyzet mindenkinek jó, hiszen nem leszünk felelősek a tetteinkért, a világ folyását pedig nem zavarjuk meg az újszerű gondolkodásmódunkkal. Sajnos e hozzáállás azt eredményezi, hogy elveszítjük önmagunkat és eközben úgy gondoljuk, hogy minden rendben van. A továbbiakban azt szeretnénk felmutatni, hogy ez az önelvesztés hogyan nyilvánul meg a mindennapokban.

A heideggeri megértés-fogalom minden esetben létmegértést jelöl. Ez alatt annak megértését kell értenünk, hogy milyen lehetséges módokon tudunk létezni, milyen lehetőségeink vannak. E megértésünk azonban kétféle lehet. Lehet az ember saját, nyitott viszonya a dolgokhoz, és lehet egy átlagos, felületes viszony, ahogyan az akárki ért meg. Előbbi esetben autentikus, utóbbiban inautentikus megértésről beszélünk. A mindennapi megértés a beszéd inautentikus megnyilvánulásában, a fecsegésben konstituálódik, amely „kifejezésnek itt nincs semmiféle

becsmérlő jelentése. Terminológiaiailag pozitív fenomént jelent, amely a mindennapi ittlét megértésének és értelmezésének létmódját konstituálja”.¹¹

Úgy gondolja, hogy a fecsegésben sohasem értjük meg magát a dolgot, hanem csak azt, amit *mondanak róla*. Nincs teljes hozzáférésünk a dolgokhoz, mert itt is az akárki uralkodik, amely „meghatározza, mit és hogyan lát az ember”.¹² E fenomén az önelvesztés szempontjából azért érdemel figyelmet, mert azt az érzést kelti az emberben, hogy mindent ért, anélkül, hogy a dolgot megvizsgálná és valóban elsajátítaná.¹³ A fecsegés nagy veszélye abban rejlik, hogy azáltal, hogy azt az érzést kölcsönzi nekünk, hogy mindent értünk, visszafogja a kételyeket, amelyek egy, a probléma valódi gyökeréhez közelebb álló állásponthoz vezethetnének.

A fecsegés tehát nem egyszerűen azt a beszédmódot jelenti, ahogyan az ember a mindennapiságban megnyilvánul, hanem sokkal inkább azt, ahogyan a körülötte lévő dolgokat, embereket és élethelyzeteket megérti. Mivel azt a hitet kölcsönzi az embernek, hogy mindent megért, mindenről véleményt formál. E vélemény azonban nem autentikus, hiszen nem jut el magához a dologhoz. Ennek oka az, ahogy a mindennapiságban az ember a kíváncsiság módján viszonyul a környezetéhez. Ugyanazt a felületességet figyelhetjük meg itt is, mint amely a fecsegés során megmutatkozott. Az ember ekkor nem vetül ki igazán a dolgokra, a figyelme nem időzik el rajtuk, hogy lehetősége legyen megérteni azokat, hanem szétszóródik a számára új lehetőségek között. Nem célja a valódi megértés, csupán „gondoskodik egy tudásról, de pusztán azért, hogy tudottként rendelkezzen vele.”¹⁴ E két mozzanat, nevezetesen a szétszórtság és a nem-időzés szükségképpen sehol-sem tartózkodáshoz vezet.

A fecsegés és a kíváncsiság is mindent érint, de valójában nem ért meg semmit. A két fenomén szorosan összefügg, hiszen a fecsegés mondja meg a kíváncsiságnak, hogy mi az, ami iránt érdeklődni kell. Azt az érzést keltik az emberben, hogy teljes létmegértésben él, holott csak az akárki uralma szilárdult meg benne. A világot és a benne lévő embereket nem olyanak tapasztaljuk, amilyenek valójában,

¹¹ „Das »Gerede« soll hier nicht in einer herabziehenden Bedeutung gebraucht werden. Es bedeutet terminologisch ein positives Phänomen, das die Seinsart des Verstehens und Auslegens des alltäglichen Daseins konstituiert.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 167.

¹² HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 201., németül: „es bestimmt, was man und wie man »sieht«.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 170.

¹³ „A fecsegés annak a lehetősége, hogy mindent megértsünk anélkül, hogy a dolgot előzetesen elsajátítanánk.” HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 200., németül: „Das Gerede ist die Möglichkeit, alles zu verstehen ohne vorgängige Zueignung der Sache.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 169.

¹⁴ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 204., németül: „Sie besorgt ein Wissen, aber lediglich um gewußt zu haben.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 172.

hanem *ahogyan tudunk róluk*.¹⁵ Mivel a hétköznapi megértést a fecsegés és a kíváncsiság alkotja, így annak kétértelműséget kölcsönöz, és mivel a mindennapiságban e két fenomén módján viszonyulunk a dolgokhoz, így az új dolgokat is már ismertként fogadjuk. „Pozitív lehetőségében az alkotás csak akkor válhat hozzáférhetővé, ha az elfedő fecsegés hatástalanná vált, és a »közönséges« érdeklődés elhalt. A közfelfogás kétértelműsége a már-eleve-mindent-megbeszélést és a kíváncsi sejtést tünteti fel tulajdonképpeni történésnek, a megvalósítást és a cselekvést pedig utólagosnak és jelentéktelennek minősíti.”¹⁶

Mindezek eredményezik a hanyatlást, amely „az egymássalétkben való feloldódást jelenti, amely egymássalétet a fecsegés, a kíváncsiság és a kétértelműség irányítja.”¹⁷ Az ember ekkor nem önmaga, hanem az akárkiben feloldódva a világról gondoskodva él. Mivel sokkal könnyebb a világra hanyatlani, mint önmagunkkal szembenézni, ezért az ember mindig kísértést érez rá. Mivel azonban a fecsegés és a kíváncsiság azt az érzést kelti az emberben, hogy teljes életet él, a mindennapi életben megnyugszik, és nem aggódik a meg nem élt egzisztencialehetőségek miatt. Ugyanakkor ez a mindent-értés elfedi azt, amit valóban meg kellene értenie, így elidegeníti őt a saját lehetőségeitől, s ezáltal *elzárja* a saját autentikus lététől.

A hanyatlást azonban nem szabad negatív fenoménként elgondolnunk, mert az ember világban-benne-létére megy ki a játék, noha nem-tulajdonképpeni módon. Heidegger szavaival élve: „a *tulajdonképpeni* egzisztencia nem olyan valami, ami a hanyatló mindennapiság felett lebeg, hanem egzisztenciálisan csak ennek egy módosított megragadása.”¹⁸

A mindennapi létmódban tehát elterelődik a figyelem a valódi problémáról, mert a kíváncsiság elvileg mindenre kiterjed, a fecsegés pedig azt az illúziót kelti az emberben, hogy mindent ért, de valójában egyik sem jut el a dolgokhoz. Ez azt eredményezi, hogy az inautentikus létmódban az ember elveszti önmagát és nem ura a mindennapok történéseinek. A dolgok túlnőnek rajta, mert nincs igazán viszonya hozzájuk, így a lételehetőségeivel sincs tisztában. Az akárki szerint él és

¹⁵ „[A] másik mindenekelőtt úgy van »jelen«, ahogy hallottunk róla, ahogy beszélnek és tudnak róla.” HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 206., németül: „Der Andere ist zunächst »da« aus dem her, was man von ihm gehört hat, was man über ihn redet und weiß.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 174.

¹⁶ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 206., németül: „Es vermag erst dann in seinem positiven Möglichkeiten frei zu werden, wenn das verdeckende Gerede unwirksam geworden und das »gemeine« Interesse erloschen ist.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 174.

¹⁷ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 207., németül: „Die Verfallenheit an die »Welt« meint das Aufgehen im Miteinandersein, sofern dieses durch Gerede, Neugier und Zweideutigkeit geführt wird.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 175.

¹⁸ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 211., németül: „Umgekehrt ist die *eigentliche* Existenz nichts, was über der verfallenden Alltäglichkeit schwebt, sondern existenzial nur ein modifiziertes Ergreifen dieser.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 179.

gondolkodik, nem pedig úgy, ahogyan valójában szeretne, mivel csak az általánost testesíti meg. A mindennapiságban tehát „[m]indenki a másik, senki sem önmaga.”¹⁹

Az önazonosság egzisztenciális konstitúciója

Heidegger több különböző egzisztenciális tapasztalatot is megnevez, melyek révén az emberi ittlét szembesül saját mindennapi léthelyzetével, vagyis az inautentikus létmódjaival. Három ilyen tapasztalatot vizsgál részleteiben a *Lét és időben*: a szorongás, a halál felé való lét és a lelkiismeret tapasztalatát. A következőkben e három tapasztalat közül elsősorban kettőt, a szorongás és a lelkiismeret tapasztalatát fogjuk vizsgálni abból a szempontból, hogy e tapasztalatok miként járulhatnak hozzá önazonosságunk konstitúciójához.

Korábban láttuk, hogy Heidegger szerint a nyilvánosság személytelen hatalma olyan erős, hogy benyomul az egyes ember személyes világába, s ott mintegy alanyként viselkedik. Az akárki önmagunk helyébe lép, s így szinte alannyá válva fejt ki a közösen elfogadott értelmezés és életvezetés hatalmát. Önmagunk és viszonyaink egzisztenciális megértését viszont éppen az jellemzi, hogy *nem* előre adott normativitáson belül, arra való ráhagyatkozás által lesz végrehajtva. E típusú megértés előfeltétele a kívül-lét, melyet elemi erejű egzisztenciális történések hoznak létre. E történések prototípusa a szorongás, amely által létrejött pozíciót egyfelől az jellemzi, hogy a hétköznapiakat uraló értelmezések, kapcsolatok teljesen elvesztik számunkra a relevanciájukat – világunk mintegy kiüresedik, másfelől azonban e pozícióból a létünkre, mint egészre pillanthatunk rá, s ezáltal olyan dolgokkal vagyunk kénytelenek szembesülni, melyek normális körülmények között teljesen hozzáférhetetlenek a számunkra. E két mozzanat persze egyazon érem két oldala. A relevancia-vesztés,²⁰ mely tehát a hétköznapi dolgok, viszonyok és személyek *jelentés- és jelentéktelenné válását jelenti*, mintegy lehámoz minden tartalmi vonatkozást az emberi egzisztenciáról, s ennek következtében az ember *képes kívülről szemlélni és általa valóban megérteni saját magát, a világát alkotó jelentésösszefüggéseket*.²¹

¹⁹ HEIDEGGER, *Lét és... i. m.*, 155., németül: „Jeder ist der Andere und Keiner er selbst.“ HEIDEGGER, *Sein und... i. m.*, 128.

²⁰ E kifejezést ugyan nem használja Heidegger, arról azonban beszél, hogy a szorongás állapotában „egyáltalán a világonbelüli létező nem »releváns«.” HEIDEGGER, *Lét és... i. m.*, 219., németül: „das innerweltliche Seiende nicht »relevant« ist.” HEIDEGGER, *Sein und... i. m.*, 186.

²¹ „A saját halálunk *számára* való előrefutó szabaddá válás megszabadít attól, hogy belevezzünk a véletlenszerűen előtökölődő lehetőségekbe, mégpedig úgy, hogy a faktikus lehetőségek [...] csak a szabaddá válás révén lesznek tulajdonképpen érthetővé és választhatóvá.” HEIDEGGER, *Lét és... i. m.*,

Az így létrejött egzisztenciális pozícióban egyfelől hihetetlen erő és lehetőség van, ugyanakkor azonban *nehezen elviselhető terhet* is jelent az ember számára. Az erő és lehetőség *az önmegragadás, sőt önmeghatározás szabadságából adódik*, amely e totális kívül-lét következménye.²² A relevancia teljes hiánya ugyanis szabadságot és rátekintést ad: ebben az állapotban nem köti az embert a normativitásoknak az a szinte áttekinthetetlen hálózata, amely a mindennapi létmódokat jellemzi; az ember ráébred a szabadságára, arra, *hogy e viszonyokkal szemben áll a döntésképesége, választhatja, megragadhatja önmagát*.

Az e pozícióhoz kapcsolódó *egzisztenciális megértés* is lenni-tudás, ám ebben az esetben nem arról van szó, hogy valamely utalás-összefüggésen belül való mozgás képessége a megértés, hanem itt éppen azt értjük meg, hogy az áthagyományozott értelem-összefüggésekkel, az utalás-összefüggéssel mint olyannal szemben szabadságunk van. Az egzisztenciális megértés feltétele ezért, hogy *kikerüljünk* a pragmatikus megértést szabályozó jelentés-összefüggésekből és ezekkel szemben érvényesítsük az önmagunkat választás szabadságát. A szorongás és az unalom azért játszik olyan fontos szerepet a heideggeri fenomenológiában, mert ezek olyan egzisztenciális történések, amelyek során összeomlik a pragmatikus megértést irányító jelentésség. Az egzisztenciális megértés az ember végső szabadságára vonatkoztatott, amely szemben áll minden előre adott értelemösszefüggéssel.

E ponton látható már, hogy az ember tulajdonképpen önazonossága ebben az összefüggésben elsősorban formálisan értelmezhető, amennyiben az önazonosságunk nem más, mint legsajátabb lennitudásunk gyakorlása, vagyis szabad önmegragadás, ahol azonban az önmagunk ebben a mozgásban jön létre, konstituálódik. Az autentikus önazonosság e felfogás szerint nem valamiféle szubsztanciális magja a személyiségnek, hanem az a dinamizmus, mely a szabadságunk gyakorlása közben végbemegy. Ha gyakoroljuk a legsajátabb lennitudásunkat, azaz a szabadságunkat, akkor ezzel már konstituáljuk is önmagunkat. Erről az önkonstitúcióról a filozófia csak teljesen formális módon tud számot adni, mivel értelemszerűen a szabad döntés fog önmagának tartalmi meghatározást adni.

306., németül: „Das vorlaufende Freiwerden für den eigenen Tod befreit von der Verlorenheit in die zufällig sich andrängenden Möglichkeiten, so zwar, daß es die faktischen Möglichkeiten, [...] allererst eigentlich verstehen und wählen läßt.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 264. „A lelkiismerettel-bírní-akarák mint önmaga megértése a legsajátabb lenni tudásban – az ittlet kinyitottságának egyik módja.”, németül: „Gewissen-haben-wollen ist als Sich-verstehen im eigensten Seinkönnen eine Weise der Erschlossenheit des Daseins.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 295.

²² E totális kívül-lét azért lehetséges az ember számára, Heidegger szerint az embert legmélyebben a transzcendencia, azaz az öntúllépés képessége jellemzi. Heidegger ugyanis a transzcendencia kifejezést – a szó szerinti értelméhez közelítve – túllépésként értelmezi, mégpedig e túllépést, önmeghaladást ez emberi lét alapvető dinamikájának tekinti.

A lelkiismeret fenoménjének a vizsgálatával tudunk továbblépni e problematika feltárásában. A lelkiismeret hivatott ugyanis arra, hogy benne felleljük az autentikusan *cselekvő* ittlétet a mindennapokban. Ez a lelkiismereti tapasztalat azonban merőben más, mint amivel a filozófiatörténet során eddig találkozhattunk. Sem a vallási, sem a kanti, sem pl. az eudaimóniára törekvő antik elgondolás nem hasonlítható ahhoz, amit Heidegger a mindennapi tapasztalásban fenomenológiai elemzés révén bemutat.

Elgondolása szerint ugyanis a lelkiismeret nem úgy működik, mint egy törvényszéki bíró, vagyis mint a valami módon hibás cselekedetek után fellépő hang, sem nem boldogságra törekvő lélekrész, hanem önmagunk elsajátítására hívó felszólítás. A lelkiismeret hívásának dinamikája az előrehívó visszahívás – hasonlóképpen, mint a halál lehetőségével való szembenezés során –, mely „előreutalja az ittlétet lennitudására, és mint a hátborzongató otthontalanságból való hívás teszi ezt [mely maga is feltárul]. A valamire való előrehívásban a hívás ahonnan-ja nem más, mint ahová visszahív.”²³ Ez a dinamika azonban az egyéb lelkiismeret-interpretációktól, avagy etikai elméletektől jelentősen különbözik.²⁴

A lelkiismeret fenoménjének kifejtése során találkozunk a bűn fogalmának heideggeri értelmezésével. Az ittlétnek egyrészt *egzisztenciális szerkezete* – autentikus és inautentikus volta – adja bűnös létében való meghatározottságát. Bűnössége éppen ezért nem alkalmi, a baklövések után fellépő egyszeri büntudat, hanem abból a megváltoztathatatlan helyzetből adódik, hogy nem alapja a saját létének, s nem is lehet az: a világba való *belevetettsége* miatt eredendően bűnös.²⁵ Ugyanakkor, mivel az ittlétet lehetőségeinek választása mindig másik lehetőségről való

²³ „weist das Dasein vor auf sein Seinkönnen und das als Ruf aus der Unheimlichkeit.“ HEIDEGGER, *Sein und... , i. m.*, 280.

²⁴ Ezeket az elképzeléseket Heidegger így jellemzi: „Vulgárisnak nevezzük ezt a lelkiismeret-értelmezést, mert a fenomén jellemzésekor és »funkciójának« leírásakor ahhoz tartja magát, amit *akárki* lelkiismeretként ismer, ahhoz, ahogyan lelkiismeretét akárki követi vagy nem követi.” HEIDEGGER, *Lét és... , i. m.*, 335., németül: „Vulgär nennen wir die Gewissenauslegung, weil sie sich bei der Charakteristik des Phänomens und der Kennzeichnung seiner »Funktion« an das hält, was man als Gewissen kennt, wie man ihm folgt bzw. Nicht folgt.“ HEIDEGGER, *Sein und... , i. m.*, 289. A kanti kategorikus imperatívusz azon pontja, melynek során általános elvvé emelhetővé teszi az erkölcsi parancsot például azért nem alkalmazható, mert az egyéni szabadságba ütközve ír elő. „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elvéként érvényesülhessen.” Immanuel KANT, *A gyakorlati ész kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Bp., Osiris, 2004, 40.

²⁵ A bűn abból fakad, hogy az ember a világba belevetetten elsődlegesen inautentikus, s önmagát csak később sajátíthatja el. Az egzisztenciális szerkezet meghatározottsága miatt pedig olyan maradandó állapotról van szó, melyben a lelkiismeret folyamatosan hívhat. Éppen ezért, a bűn nélkül szükségtelen lenne a felhívás is, hogy az ember önmaga legyen. Az oszcilláció a két létszint között tehát folyamatos és szükséges is.

lemondásra készíti – vagyis a világra való *kivetülésében* is van egy nem-leges momentum –, emiatt szintén bűnösnek tekinthető.

A „Schuld”-ot nemcsak bűnnek, hanem adósságnak is fordíthatjuk, ebben az esetben előtérbe kerül az az összefüggés, hogy az emberi ittlét adós azzal, hogy a saját életét élje, s a lelkiismeret az a hívás, amely ennek az adósságnak a törlesztésére, vagyis a szabadságunk gyakorlására hív fel. A lelkiismeret tehát a hétköznapi szituációinkban, hétköznapi gyakorlatunkban szólít fel bennünket arra, hogy vegyük magunkra saját végességünket és szabadságunkat. Az önanonosságunk ebben az esetben is a döntéseink során kap tartalmi meghatározást, egyedül szabadságunk gyakorlása konstituálhatja önmagunkat.

Heidegger a *Lét és idő* 64. §-ában az önmaga-létet ön-állóságként (Selbstständigkeit) értelmezi, amely „egzisztenciálisan nem jelent mást, mint előrefutó eltökéltséget. [...] Az ittlét a hallgatag, magától szorongást elváró eltökéltség eredendő elszigeteltségében *van autentikus önmagaként*.”²⁶ Az előrefutás és az eltökéltség azt a „miként”-et jelenti, ahogyan az ember saját semmisségének hátborzongató idegenségét elviselve az emberi transzcendenciából adódó szabadságot mintegy bevonja a létezésébe. Az eltökélt előrefutás tehát állhatatosságot, önállóságot visz az ember létébe, ám a tartalmi meghatározás ez esetben is a szabad döntések eredménye lesz.

Az önanonosság közösségi konstitúciója

Az autentikus egzisztencia önanonosságának konstitúciója alapvetően individuális jellegű, amely az emberi ittlét ontológiai szerkezetén, annak elszigeteltségén, szabadságán és döntésképeességén alapul. Ez a megállapítás akkor is igaz, ha Heidegger több helyütt hangsúlyozza, hogy az elszigetelt egzisztencia *újraköti a kapcsolatait másokhoz*: „A halálnak az előrefutásban megértett vonatkozás nélkülsége elszigeteli az ittlétet. [...] Az elszigetelődés nyilvánvalóvá teszi, hogy [...] a másokkal való minden együttlét csődöt mond, ha a legsajátabb lennitudásra megy ki a játék. [...] A gondoskodás és a gondozás csődje semmiképpen sem azt jelenti, hogy az ittlét e módjai el lennének vágva az autentikus önmagaléttől. [...] Az ittlét csak akkor autentikus önmaga, ha *mint* [...] gondozó valakivel való lét elsődlegesen a legsajátabb lenni tudásra, nem pedig az akárki-önmaga lehetőségeire vetül ki.”²⁷

²⁶ „Die Selbstständigkeit bedeutet existenzial nichts anders als die vorlaufende Entschlossenheit. [...] Das Dasein ist *eigentlich selbst* in der ursprünglichen Vereinzelung der verschwiegenen, sich Angst zumutenden Entschlossenheit.“ HEIDEGGER, *Sein und... i. m.*, 322.

²⁷ „Die im Vorlaufen verstandene Unbezüglichkeit des Todes vereinzelt das Dasein auf es selbst. Diese Verzweigung [...] macht offenbar, daß [...] jedes Mitsein mit Anderen versagt, wenn es um das

A fenti idézetekből két fontos dolog egyértelműen kiderül: 1. az elszigetelt leg-sajátabb lennitudás ontológiai értelemben mélyebben fekszik, mint a másokkal való együttlét bármely formája, 2. csakis ennek a pozíciónak, a lennitudásban rejlő szabadságnak és döntésképesységnek az alapján épülhetnek fel a társaslét módjai. E két szempont azt jelenti, hogy a *Lét és idő* eddig tárgyalt részei vonatkozásában egy radikálisan individualista modellről beszélhetünk, amely ellentétben áll a közösség bármely szubsztanciális felfogásával.

A *Lét és idő* 74. §-ában azonban Heidegger egy közösségi elvű önazonosság-koncepciót is felvázol, melyhez 1933-ban kapcsolódva, önálló államelmélet kidolgozásába is belevág.²⁸ E közösségi önazonosság-felfogás szintén előfeltételezi a döntést, azonban maga a közösségi „Selbst” konstitúciója mégis elvileg különböző, mint az elszigetelt egzisztencia másokhoz való kapcsolódásai esetében.

Heidegger gondolatmenetének első lépése a sors fogalmának bevezetése: „Az egzisztencia megragadott végessége kiszakad a beletörődés, könnyedénvétél, meghunyászkodás felkínálkozó legközelebbi lehetőségeinek végtelen sokféleségéből, és az ittlétet *sorsa* egyszerűségébe helyezi.”²⁹ A sorsot tehát nem a szokásos értelemben kell felfognunk,³⁰ Heidegger „az ittlét eredeti történéseit”³¹ érti rajta. A sors mint az emberi ittlét eredeti történése olyan *szerveződési centrumnak* tekinthető, amely az egzisztenciát *önazonos egységként* tartja össze. A sors fogalma azonban önmagában még nem jelent fordulatot a korábbi önazonosság-felfogásokhoz képest, inkább egyelőre még nem érthető terminológiai fordulatról van szó, hiszen a sors fogalma korábban, vagyis a 74. § előtt nem fordult elő. Az igazi fordulatot

eigenste Seinkönnen geht. [...] Das Versagen des Besorgens und Fürsorge bedeutet jedoch keineswegs eine Abschnürung dieser Weisen des Daseins vom eigentlichen Selbstsein. [...] Das Dasein ist eigentlich selbst nur, sofern es sich *als* fürsorgendes Sein mit ... primär auf sein eigenstes Seinkönnen, nicht aber auf die Möglichkeit des Man-selbst entwirft.“ *Uo.*, 263.

²⁸ Vö. például Martin HEIDEGGER, *Logik als die Frage nach dem Wesen der Sprache* = M. H., *Gesamtausgabe: II. Abteilung: Vorlegungen (1919-1944)*, XXXVIII, Hrsg. G. SEUBOLD, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1998.; Martin HEIDEGGER, *Seminare: Hegel – Schelling* = M. H., *Gesamtausgabe: IV. Abteilung: Hinweise und Aufzeichnungen*, LXXXVI, Hrsg. Peter TRAWNY, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2011, 549–655.; *Heidegger Jahrbuch*, Hrsg. Alfred DENKER, Holger ZABOROWSKI, IV, Freiburg/München, Karl Alber, 2009, 53–88.

²⁹ „Die ergriffene Endlichkeit der Existenz reißt aus der endlosen Mannigfaltigkeit der sich anbietenden nächsten Möglichkeiten des Behagens, Leichtnehmens, Sichdrückens zurück und bringt das Dasein in die Einfachheit seines *Schicksals*.“ HEIDEGGER, *Sein und... i. m.*, 384.

³⁰ „A sors nem egyszerűen körülmények és esetek összejártsága révén jön létre. Ezek a nem eltökélt személyt is ide-oda hányják – még inkább mint azt, aki választott –, a nem eltökélt személynek azonban még sincs semmiféle sorsa.”, németül: „Auch der Unentschlossene wird von ihnen und mehr noch als der, der gewählt hat, umgetrieben und kann gleichwohl kein Sicksal »haben«.“ *Uo.*

³¹ „ursprüngliche Geschehen des Daseins“ *Uo.*

valójában a sorsközösség (Geschick) fogalmának bevezetése jelenti. A kulcsszöveget érdemes hosszabban idéznünk:

„Ha azonban a sorsszerű ittlét mint világban-való-lét lényegszerűen a másokkal való együttlétben egzisztál, akkor története együttes történés és mint *sorsközösség* határozódik meg. Ezen a közösség, a nép történetét értjük. A sorsközösség nem egyedi sorsokból tevődik össze, mint ahogy az egymással sem fogható fel több szubjektum együttes előfordulásaként. Az ugyanabban a világban való egymássalétben és meghatározott lehetőségekre való eltökéltségben a sorsok már eleve irányítottak. Csak a közlésben és a harcban válik szabaddá a sorsközösség hatalma. Az ittlét sorsszerű sorsközössége generációjával és generációjában alkotja az ittlét teljes, autentikus történetét.”³²

Az értelmezést vezető kérdésünk így hangzik: hogyan lehetséges autentikus egzisztenciák sorsközössége? Mit kellett Heideggernek előfeltételeznie, hogy „a sorsok már eleve irányítottak” legyenek? Képzelnék el egy generáció tagjait, s tételezzük föl, hogy e nemzedék jó néhány tagja a heideggeri értelemben autentikus módon magára veszi végességének és szabadságának terhét, s „öröklött, de egyszersmind választott lehetőségben önmagára *hagyatkozik*.”³³ *Létrejöhet-e sorsközösség ezek között az emberek között, ha nem ugyanazt az öröklött lehetőséget választják?* Az öröklött lehetőségekről, illetve az örökségről (Erbe) Heidegger a következőképpen ír: „Az eltökéltség, amelyben az ittlét visszatér önmagához, az autentikus egzisztálás mindenkor faktikus lehetőségeit abból az *örökségből* nyitja meg, amelyet mint belevetett *átvesz*. A belevetettségre való eltökélt visszatérés magában rejti az áthagyományozott lehetőségek *átöröklődését*, jóllehet ezeket nem szükségképpen öröklött lehetőségekként fogjuk fel.”³⁴

Úgy gondoljuk, hogy *ha a generáció tagjai nem ugyanazt az örökséget választják, akkor az adott történelmi szituáció értelmét is különbözőképpen fogják látni, s teljesen különböző döntési szituációkba fognak kerülni, s akkor nem is beszélhe-*

³² „Wenn aber das schicksalhafte Dasein als In-der-Welt-sein wesentlich im Mitsein existiert, ist sein Geschehen ein Mitgeschehen und bestimmt als *Geschick*. Damit bezeichnen wir das Geschehen der Gesellschaft, des Volkes. Das Geschick setzt sich nicht nur aus einzelnen Schicksalen zusammen, sondern wenigstens als das Miteinandersein als ein Zusammenvorkommen mehrerer Subjekte begriffen werden kann. Im Miteinandersein in derselben Welt und in der Erschlossenheit für bestimmte Möglichkeiten sind die Sicksale im vorhinein schon geleitet. In der Mitteilung und im Kampf wird die Macht des Geschickes erst frei. Das schicksalhafte Geschick des Daseins in und mit Seiner »Generation« macht das volle, eigentliche Geschehen des Daseins.“ *Uo.*, 384.

³³ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 441., németül: „selbst in einer ererbten, aber gleichwohl gewählten Möglichkeit *überliefert*.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 384.

³⁴ „Die Entschlossenheit, in der das Dasein auf sich selbst zurückkommt, erschließt die jeweiligen faktischen Möglichkeiten eigentlichen Existierens *aus dem Erbe*, das sie als geworfene *übernimmt*. Das entschlossene Zurückkommen auf die Geworfenheit birgt ein *Sichüberliefern* überkommener Möglichkeiten in sich, obzwar nicht notwendig *als* überkommener.“ *Uo.*, 383.

tünk sorsközösségről. Ha nem tételezzük fel, hogy egy adott generáció számára létezik kitüntetett örökség, melyet át kell venniük, akkor a generáció tagjai szabad döntéseik által szükségképpen a szélrózsa minden irányába fognak tájékozódni. Ha viszont feltételezzük, hogy van kitüntetett örökség, akkor értelmezésünkben elindultunk egy olyan úton, amely a *Lét és idő* korábbi megfontolásainak ellentmond.

Véleményünk szerint Heidegger nemcsak elindult ezen az úton, hanem még egy további fontos lépést is megtett a *Lét és idő*ben. A nép fogalmának bevezetésével ugyanis a filozófus meg is adta azt a kört, ahol a kitüntetett örökséget kereshetjük. Egy nép kitüntetett örökségét kell megtalálni ahhoz, hogy egy generáció sorsközösséggé állhasson össze, s ennek az örökségnek a fényében lehetővé válhasson, hogy *ugyanabban a történelmi döntési szituációban* találják magukat a generáció tagjai. Értelmezésünk szerint a „közlés és harc” ezért a közös örökségért és a történelmi szituáció megfelelő értelmezéséért kell hogy folyjék. Azért, hogy kikovácsolódjon az az értelmezési tér, amely révén egyáltalán létrejöhét egy olyan generáció, amely képes történelmi lenni. „Az ittlét sorsszerű sorsközössége generációjával és generációjában alkotja az ittlét teljes, autentikus történést.”³⁵

Idáig jutott a *Lét és idő*. Az 1934-es előadásoknak³⁶ az a jelentősége, hogy törésmentesen folytatja és továbbviszi a 74. §-ban megkezdett gondolatmenetet. A *Lét és idő* vonatkozásában még elemzés és következtetés útján juthattunk arra, hogy kollektív irányba fordult az autenticitás-problematika megoldása. Az 1934-es előadásokban már azt olvashatjuk, hogy „a kérdésre »kik vagyunk mi magunk?« egész észrevétlen választ is kaptunk: a nép létében állunk, önmaga-létünk nem más, mint a nép.”³⁷ A rendeltetés (Bestimmung), küldetés (Sendung) és megbízatás (Auftrag) itt használt fogalmai³⁸ már egyértelműen a jövőről szólnak, és ezzel az ittlét idői struktúráját már teljes egészében meghatározzák a kollektívum szempontjai. Természetesen Heidegger továbbra is abból indul ki, hogy érvényesek az eltökéltségről, előreutó halál felé való létről szóló elgondolásai, csak hogy az elszigetelődésen keresztülment autentikus egzisztenciák mégis *ugyanabban* a küldetésben találják meg sorsukat. A harc heideggeri hangsúlyozása nem mond ellent ennek az interpretációnak: a napi érdekek eluralkodásával, az elkényelmesedéssel,

³⁵ „Das schicksalhafte Geschick des Daseins in und mit Seiner »Generation« macht das volle, eigentliche Geschehen des Daseins.“ *Uo.*, 384.

³⁶ Heidegger 1934 nyári szemeszterén „Az állam és a tudomány” címmel hirdetett meg előadást, melyet aztán „Logika mint a nyelv lényegére vonatkozó kérdés” címmel tartott meg. Vö. Martin HEIDEGGER, *Logik als die Frage...*, i. m. A címváltoztatás ellenére Heidegger jórészt az állammal, néppel és közösséggel kapcsolatos elgondolásait fejté itt ki.

³⁷ „[wir] haben jetzt auch ganz unversehens auf die Frage »Wer sind wir selbst?« geantwortet.“ HEIDEGGER, *Logik als die Frage...*, i. m., 57.

³⁸ E három fogalom összefüggéseinek kifejtését lásd: *Uo.*, 151–166.

az opportunizmussal szemben meg kell harcolni azért, hogy a nép rendeltetésének és küldetésének megfelelő irányába haladjanak a dolgok.

A kérdésre tehát, hogy mit kell előfeltételezni ahhoz, hogy autentikus egzisztenciák generációjának sorsközössége kialakulhasson, azt válaszolhatjuk, hogy ez csak akkor lehetséges, ha potenciálisan *már eleve* adott egy összhang az elfogadandó örökséget illetően, ha van kitüntetett örökség, amely az adott történelmi szituáció értelmezését is meghatározza. Heidegger azonosította azt a közösséget is, melynek generációjáról szó van, ez pedig a nép. Az 1934-es előadás megerősítette a kollektív irányba történt elmozdulást, s e kollektívumnak, a népnek nem csak közös örökséget, hanem közös rendeltetést és küldetést is tulajdonított. Ezzel véleményünk szerint teleológiaivá tette a koncepciót.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a közösségi önazonosság konstitúcióját Heidegger egy nép vonatkozásában gondolta el. E konstitúció alapvonalait az adott nép kitüntetett hagyománya, vagyis az öröksége határozza meg. Ebben az örökségben rejlő küldetést akkor képes egy generáció felismerni és magára venni, ha tagjai – végességüket vállalva – meghozzák a megfelelő döntést. „Csak ha egy létező létében halál, bűn, lelkiismeret, szabadság és végesség egyformán eredendően együtt lakozik, mint a gondban, akkor egzisztálhat e létező a sors módusában, vagyis ekkor lehet egzisztenciája alapjaiban történeti.”³⁹ Az egzisztenciális döntés feltétele tehát a történeti létezésnek, azonban e döntés által a generáció tagjai már egy teleológiai összefüggésbe kerülnek, s ezen összefüggés révén konstituálódik önazonosságuk, amely valójában egy nép önazonossága. Végző soron ezeken az egzisztenciális döntéseken keresztül egy nép jut önmagához. 1933-ban a nép önmagához való eljutása már az államalkotással és a történelmi küldetéssel összefüggésben fogalmazódik meg. „A német nép egészében jut önmagához, azaz találja meg a vezetését. Az önmagához eljutó nép e vezetés révén teremti meg a maga államát. Az államba önmagát beleformáló, magának tartamot és állandóságot teremtő nép nemzetté emelkedik. A nemzet átveszi a nép sorsát. Az ilyen nép kiharcolja a népek között a szellemi megbízatását és megteremti a maga történelmét.”⁴⁰

³⁹ HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 442., németül: „Nur wenn im Sein eines Seienden Tod, Schuld, Gewissen, Freiheit und Endlichkeit dergestalt gleichursprünglich zusammenwohnen wie in der Sorge, kann es im Modus des Schicksals existieren, das heißt im Grunde seiner Existenz geschichtlich sein.“ HEIDEGGER, *Sein und...*, i. m., 385.

⁴⁰ „Das deutsche Volk im Ganzen kommt zu sich selbst, d.h. findet seine Führung. In dieser Führung schafft das zu sich selbst gekommene Volk seinen Staat. Das in den Staat sich hineingestaltende, Dauer und Stetigkeit stiftende Volk wächst hinauf zur Nation. Die Nation übernimmt das Schicksal ihres Volkes. Solches Volk erringt sich seinen geistigen Auftrag unter den Völkern und schafft sich seine Geschichte.“

Martin HEIDEGGER, *Sein und Wahrheit* = M. H., *Gesamtausgabe: II. Abteilung: Vorlesungen (1919–1944)*, XXXVI–XXXVII, Hrsg. Hartmut TIETJEN, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann,

Az önazonosság három, egymástól jelentősen különböző konstitúcióját vizsgáltuk a *Lét és idő*, illetve az ahhoz kapcsolódó írások alapján. Heidegger az önazonosság két kollektív jellegű és egy radikálisan individuális modelljét vázolja föl. Kérdéses, hogy e három modell miként viszonyul egymáshoz.

1.) *Az önazonosság társadalmi konstitúciója.* Az inautentikus önazonosság lényegében azt jelenti, hogy a társadalom a nyilvánosság hatalmán keresztül szabályozza és konstituálja az emberi ittlét ön- és világértelmezését. A konstitúció kívülről irányított, nincs szubsztanciális tartalma, lényegében az átlagosság, az elmélyülés hiánya, a sajátta tévő viszonyulások elmaradása jellemzi. Az akárki-önmaga egyszerre jelenti a társadalmi középster megsemmélyesülését és a valódi önmegaság hiányát.

2.) *Az önazonosság egzisztenciális konstitúciója.* A szorongás, halál felé való lét és a lelkiismeret olyan egzisztenciális történeteket jelentenek az emberi ittlét számára, melyek felbontják a társadalmi önazonosság páncélját, és szembesítik saját ontológiai szerkezetével, elsősorban a szabadságával és döntésképeségével. Az önkonstitúció lényeges eleme éppen ezen ontológiai státusz beépítése az önazonosságba: az emberi ittlét véges és szabad lényként tételezi magát, amely mintegy önmagát választja, vagyis az önazonosság konstitúciója mellett, hogy szabad, rá van utalva a faktikus szituációra, melybe az ember bele van vetve. Az önazonosság tartalmi konstitúciója a szabad döntések sorozataként értelmezhető.

3.) *Az önazonosság közösségi konstitúciója.* A közösségi önazonosság egy nép küldetésének és megbízatásának teleológiáján alapul. A nép egy generációja sorsközösséggé alakulhat, amennyiben a tagjai végességüket és szabadságukat magukra veszik és elég eltökéltek ahhoz, hogy együtt képesek legyenek azt a kitüntetett hagyományt, örökséget bevonni a nép életébe, melynek révén e nép számára saját küldetése megmutatkozik. Ebben az esetben az örökség és a küldetés fogalmai

2001, 3. Hozzá kell tennünk, hogy Heideggernek sohasem voltak militáns elképzelései a német nép küldetéséről, sokkal inkább arról van szó, hogy a filozófus szerint a német nép rendeltetése metafizikai mivoltában áll. Más szóval: ha képes megismételni a görög nép teljesítményét, és a Nyugat új megalapításának kiindulópontjává válni, akkor teljesíti a küldetését. „Népünk [...] a legveszélyeztetettebb nép, mindezeket ráadásul metafizikai népként éli át. Ez a nép azonban csak akkor fogja e rendeltetését (Bestimmung) – amelyben bizonyosak vagyunk – sorssá alakítani, ha először is *önmagában* megteremti e rendeltetés visszhangját.” Martin HEIDEGGER, *Bevezetés a metafizikába*, ford. VAJDA Mihály, Bp., Ikon, 1995, 20., németül: „Unser Volk erfährt als in der Mitte stehend den schärfsten Zangendruck, [...] das gefährdetste Volk und in all dem das metaphysische Volk. Aber aus dieser Bestimmung, deren wir gewiß sind, wird sich dieses Volk nur dann ein Schicksal erwirken, wenn es *in sich selbst* erst einen Widerhall, eine Möglichkeit des Widerhalls für diese Bestimmung schafft.“ Martin HEIDEGGER, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, Niemeyer, 1953, 29.

eleve adott tartalmi elemeit jelentik a közösségi önazonosságnak, mely azonban ebben az esetben is szabad döntések révén nyilvánul meg.

Nehéz kérdés, hogy miként képzeljük el e három önazonosság-fogalom egymáshoz való viszonyát a heideggeri gondolatvilágon belül. Úgy véljük, hogy nem lenne helyes fejlődési fokokként jellemezni ezeket, különösen nem valamiféle dialektikus mozgás mozzanataiként. Talán inkább azt lehetne mondani, hogy az arctalan társadalom által vezérelt, inautentikus önazonossággal szemben Heidegger két, egymással összeegyeztethetetlen alternatívát is elgondolt: egy szélsőségesen individualista választ, ahol a szabad, elszigetelt egzisztencia próbál döntések sorozata révén önazonosságra szert tenni, és egy mélyen közösségi választ, ahol előfeltételezve van egy nép a maga küldetésével, mely egy kivételes generáció révén eljuthat ahhoz az örökséghez, mely ezt a küldetést az adott történeti szituációban véghezviszi.

A BŰN MINT A KIFEJEZÉS POZITÍV HORIZONTJA *

Az alábbiak a bűn-fenomén eredeti és radikális értelmezésére vállalkoznak. A gondolatmenet három részben bontakozik ki. Ezek a bűn radikális értelmezése keretétől szolgáló alapfogalmaknak – így a szabadság antinómiája, valamint az egzisztenciális felelősség-struktúra fogalmainak – a kidolgozására (I.), a bűnnek az egzisztencia felelősség-struktúrája egyik lényegi konstituenseként való felmutatására (II.), valamint annak kifejtésére vállalkoznak, hogy a jó autentikus választása, illetve a bűn-tett mennyiben tekintendő ellentétes irányú, ám egyaránt sorsszerű értelemadó aktusnak (III.). A szöveg könnyebb áttekinthetősége végett az egyes részek elején az ott bejárt gondolatmenet fontosabb összefüggéseit röviden előre-bocsátjuk.

I.

A tanulmány első részében a bűn radikális értelmezése keretétől szolgáló alapfogalmak kidolgozására kerül sor. Ennek kiindulópontját Heideggernek a jelenvalólét alap-létére vonatkozó bizonyos megfontolásai képezik, mely alap-lét itt azonban mint a szabadság antinómiája kerül felmutatásra (I.1). Ebben az antinómiában gyökerezik az egzisztenciális felelősség-struktúra kiépülésének lehetősége, ahol is az e struktúrában rejlő paradoxicitás alkotja a horizontot, melyben a bűn fenoménjének radikális értelme hozzáférhetővé tehető (I.2).

I.1 A szabadság antinómiájának fogalma az alap-létből eredeztetve

Amikor Heidegger a bűnös-lét exponálása során úgy fogalmaz, hogy a jelenvalólét „[s]ohasem egzisztens a maga alapja *előtt*, hanem mindig csak *abból eredően és mint alap*”,¹ olyan struktúrára világít rá, mely kijelöli az emberi lét mindenkori önmegértésének pozícióját, ahogyan az e pozícióból nyíló horizontot is. Az önmegértés pozíciója és horizontja az idézett tétel felől elgondolva minduntalan mint nyitottság jelentkezik: az emberi egzisztencia egyfelől mint alap áll elő, vagyis

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – Az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, továbbá az MTA-ELTE Hermeneutika Kutatócsoport keretében az MTATKI támogatásával valósult meg.

¹ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály et al, Bp., Osiris, 2001, 330. [Kiemelés az eredetiben. Mivel a további idézetek esetében sem térünk el az eredeti szövegben szereplő kiemelések szerepeltetésétől, e tényről külön nem jelezzük többé.]

mint saját létének és e lét faktikus betöltöttségének oka,² másfelől, azon túl, hogy megérti az alaplétet, szembe találja magát az ebbe az alaplétbe való eredendő belevetettséggel is. A belevetettség fogalma implikálja a mindenkori tehetetlenség és akcidencia jelentését is: mikor alapja vagyok a saját létemnek, nem tudom teljes mértékben magamévá tenni magát az alaplét eredetét: „És miként *van* ez a belevetett alap? – teszi fel a kérdést Heidegger. [...] Az Önmaga, melynek mint ilyennek, magamagának kell lefektetnie alapját, *soha* nem képes azt hatalmába keríteni, egzisztálva mégis vállalnia kell az alap-létet.”³ Az önmegértésben mindenkor adódik egyfajta elcsúszás, melynek lényege abban rejlik, hogy alap, mely kibocsájtja magából a faktikus betöltöttséget – mégpedig a cselekvés révén –, azt viszont mindenkor meg is haladja azáltal, hogy túllendül magán a faktikus betöltöttségen, melynek alapja éppen ő maga volt. Így elmondható, hogy egyfajta distanciálódás jelentkezik a létmegértésben, amennyiben a jelenvalólét minduntalan meghaladja önmagát és azokat a tartalmakat, melyeket önmagából mint világban benne-létből faktikusan kibocsájtott. A következőképpen fogalmaz Heidegger: „*Önmagaként* létezvén a jelenvalólét a belevetett létező *mint* Önmaga. *Nem* önmaga *által*, hanem az alaptól önmagához bocsátva, hogy mint *alap* létezhesek.”⁴ Kettőség jelentkezik itt: a cselekvés által megnyílt faktikus lét minduntalan elidegenedik tőlem, miközben önmagamat oly módon kell vállalnom, hogy az önmegértés során számot vetek ezzel az elidegenedéssel; az elidegenedés fenoménjébe bele vagyok bocsájtva, vagyis Önmagamat sohasem érhetem el, azt már mindenkor meghaladtam – az alaplét eltávolodik tőlem, miközben én magam vagyok az alap.

E dichotómiában ugyanakkor látnunk kell a nyitottságot, mely kijelölheti azt a pozíciót és horizontot, ahol egyáltalán a létmegértés megvalósulhat és meg kell valósulnia. Az alap éppen azáltal teremti meg a lét felelősségteljes vállalását, hogy sohasem válhat lezárttá: saját faktikus cselekedetemet, mivel alaplét vagyok és egyúttal ebbe az alaplétbe belevetettként egzisztálok, sohasem vehetem birtokomba, minduntalan – és ez talán következik a jelenvalólét időiségéből is, mint a jövő felé való állandó nyitottságból⁵ – kicsúszik a kezem közül: ez a tény pedig megalapozza az állandó továbblépés kényszerét. Itt a jelenvalólét önmegértésében egyfajta hiány-modusz állandó konstitúciója történik meg. Azonban fel kell ismernünk e hiány-modusz pozitív egzisztenciális lehetőségét is, amennyiben az megteremti a bűnös-lét permanens jelenlétét, és annak mindenkori vállalását. A bűnös-létben a

² *Uo.*, 327.

³ *Uo.*, 330.

⁴ *Uo.*

⁵ „Egy egzisztens lehetőségben való kivételül önmegértés alapja a jövő, önmaga-felé jövés a mindenkori lehetőségből, amelyként a jelenvalólét mindig egzisztál.” *Uo.*, 388–389.

jelenvalólét megérti saját Nem-jét,⁶ ez a Nem – mint semmisség – azonban annak a pozitív lehetőségét nyitja meg, hogy a lét-megértés túllépjen mindenkori fakticitásán, vagyis faktikus cselekedeteinek értelmi konkrétságát mindenkor meghaladja. Ugyan saját magát e faktikus cselekedetek felől érti meg, azonban a bűnös-lét Nem-je minduntalan továbbblendíti e megértését, hogy saját létét – elszakítva azt a mindenkori betöltöttségétől – képes legyen egyfajta megnyíltságban szemlélni: az alap-lét egyszerre tartalmazza a konkrétságot és e konkrétságnak a mindenkori meghaladását – ennyiben előállhat önnön létünk felelősségteljes vállalása.

Az egzisztencia Nem-je megteremti a distanciát létezés és lét között, amennyiben a bűnös-lét már mindenkor eloldotta a jelenvalólétet egyszerűen saját faktikus tartalmaitól, másrészt magától az alap-léttől: a jelenvalólét mint alap nem képes saját alap-létét valamely tartalmi szemléletben feloldani; minduntalan előáll az a nyitottság, mely minden pillanatban továbbblendíti az önmegértését – ezzel egyúttal arra kényszerítve őt, hogy minduntalan meghaladja saját fakticitásában megnyílt létét. Ez pedig megalapozza a jelenvalólét morális aspektusát, hiszen felszólítja őt magát, hogy túllépjen az adott cselekvés egyszerűségén és konkrétságán, vagyis, hogy minduntalan engedelmeskedjen a lelkiismeret hívásának – a „*felhívás megértése* azt jelenti: *akarjuk, hogy lelkiismeretünk legyen*”⁷ – mondja Heidegger. Azt is látni kell, hogy ez az úgymond eloldottság, mely az alap-létre mint bűnös-létre jellemző, megteremti a bűn fenoménjének fennállását is, mégpedig annyiban, hogy képessé teszi a jelenvalólétet a bűnre, abban az értelemben, hogy kivetítheti saját egzisztenciáját a jó és a rossz horizontjára – nyilvánvaló, hogy ha nem lenne eloldott a mindenkori alap-létben, nem állna fel az az értelmi mozgástér, melyben önmagát mint bűnöst egyáltalán képes lenne elgondolni. Ez ugyanakkor a morális jó lehetőségét és annak autentikus választását is megalapozza.

Azonban ezen a ponton felmerül annak kérdése, hogy az emberi egzisztencia valóban képes-e az alap-létben megnyilvánuló hiány-moduszt a fenti módokon pozitívitásba átfordítani. Egyáltalán kérdéses, hogy a lét, mely alap-létként saját Nem-je, túlléphet-e magán ezen a mindenkori faktumon? Vajon a jelenvalólét a bűnös-létet a maga létében vagy mint előremutató pozitívitást, vagy pedig mint a hanyatlásban tételezett felejtést és így mint negativitást tételezheti csak? Vajon nincs-e egy harmadik lehetőség, mely mintegy az alaplétkben jelenlévő megnyíltságot és eloldottságot egyszerűen kivetíti?

Ezen a ponton a bűn fogalmát kell előtérbe állítanunk. Azonban, hogy a bűn fenoménjéhez hozzáférjünk, újra meg kell fogalmaznunk az alap-lét problematikáját és az abban tételeződő dichotómiát. Ehhez a szabadság fogalmát hívjuk segítségül.

⁶ *Uo.*, 329.

⁷ *Uo.*, 334.

A megfogalmazást, miszerint a jelenvalólét sohasem „egzisztens a maga alapja előtt, hanem mindig csak *abból eredően és mint alap*”, a következőképpen értelmezhetjük: a szabadság sohasem képes önmagát elérni, mert abban a pillanatban, hogy megvalósítja önnön lehetőségét valamely faktikus választásban, már mindenkör újra megnyitja önmagát. Vagyis a szabadság felől elgondolt alap-lét minduntalan visszaveszi önmagát az emberi egzisztencia önkonstitúciójából. Így elmondható, hogy a szabadság mintegy képtelenné válik beteljesíteni önmagát, hiszen sem a faktikus betöltöttségben, sem pedig az akarat megnyíltságában nem találhatja meg értelmét – és ezzel egyúttal a jelenvalólét értelme is a semmibe zuhan. A szabadságot és a hozzá kapcsolódó dichotómiát mint *a szabadság antinómiáját* nevezzük meg.

1.2 A felelősség-struktúra

A szabadság minduntalan beletütközik saját lehetőségébe, vagyis a választás faktikus betöltöttségébe; azonban, mint ahogy láttuk, éppen a szabadságban tételeződő nyitottság folytán e betöltöttség sohasem zárul le, és ezzel együtt a szabadság léte sem szünteti meg önmagát. Így a szabadság antinómiáját úgy is megfogalmazhatjuk, mint a fakticitás és az egzisztencia szabadságának mindenkori szembenállását. Ez a szembenállás azonban, ha valóban nem képes önmagát megszüntetni, az individuumban előállítja a felelősség imperatívuszát: cselekvése mindenkör bizonyosfajta értelmi megnyíltságba lép ki, hiszen – mint mondtuk – éppen a szabadság teszi lezárhatatlanná tettének mindenkori faktumát. Ez azt jelenti, hogy a cselekvése mintegy transzcendenssé válik az individuum számára, azáltal, hogy a mindenkori moralitás vonatkozásába kerül. Itt a maga konkrétságában érjük tetten az alap-lét önmagát meghaladó jellegét, hiszen a morális összefüggés mindenkör azt a konkrét tartalmi jelentést és struktúrát képezi, melyhez az individuum hozzá mérheti és hozzá mérí saját cselekedetét. Azonban azt is látni kell, hogy mivel a faktikus cselekedet – a szabadság antinómiájából következően, megszüntetve önmagát – minduntalan meghaladottá válik, a szubjektum képtelen lesz saját cselekedetét úgymond birtokba venni: nemcsak arra kényszerül rá, hogy tettét kivetítse a moralitás horizontjára, hanem, mivel ez a tett minduntalan a semmibe hull, arra is rákényszerül, hogy a legteljesebb mértékben felvállalja saját magát, mégpedig mint tisztán transzcendentális értelemben vett szubjektumot – ennyiben pedig nem csak hogy a tette megméri a moralitás skáláján, hanem ő maga a legteljesebb mértékben válik a moralitás eredőjévé. Ennyiben elmondható, hogy a felelősséget lényegszerűen vállalta fel. Azonban itt egy ellentmondás jelentkezik, amennyiben a moralitás önszemléletében megjelenő transzcendentális szubjektum, mint aki a moralitás eredője, a szabadság antinómiája következtében eltávolodik magától a faktikus cselekvéstől, hiszen – mint mondtuk – nem képes azt beteljesültségben szemlélni: a tett kicsúszik a keze közül. Azonban éppen ez teszi őt önszemléleté-

ben felelősségteljessé, hiszen létében mindenkor túllép a faktikus betöltöttség adottság-moduszán és önmagára úgy tekint, mint a lét megnyíltságára.⁸ Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől ennek paradox jellegét sem, hiszen itt mindenkor egyfajta körkörösség tételeződik: a szubjektum a szabadság antinómiájának következtében képtelenné válik önmaga elérésére – vagyis a felelősség imperatívuszát a felelősség beteljesíthetetlenségének árnyéka követi.⁹ Ez pedig a fent vázolt felelősség-struktúra negatív aspektusát képviseli, mely továbbvezet bennünket magához a bűn fenomenjéhez. Azonban, hogy elemzésünk a bűn természetét a maga konkrétságában érje el, be kell vezetnünk a választás fogalmát, mely mint a jó és a rossz közti választás jelentkezik ebben az összefüggésben; a felelősség-struktúra a jó és a rossz polarítására vetül ki a maga fakticitásában.

II.

A második rész a bűn-fenomént – a bűn-tettet a felelőtlenességgel összefüggésbe hozó felszínes interpretációval éles ellentétben – egyenesen az egzisztencia felelősség-struktúrája egyik lényegi konstituenseként mutatja fel. Eszerint a bűn faktikus aktusa nem más, mint az egzisztencia fakticitása és szabadsága közti feloldhatatlan ellentmondás kivetítése, mely egyúttal az egzisztencia felelősség-struktúrájának a legteljesebb és eredendő kifejezetté tétele (II.1). A bűn értelmezésének elmélyítésére a bűn lehetséges motivációs bázisainak a felmutatása révén kerül sor. Az első ezek közül a szubjektum és a világ szembenállására vezethető vissza, mely szembenállásban az önmagaság autonómiájának gondja a maga paradox mivoltában kerül az előtérbe, ami azután a bűn-tettben nyerhet feloldást, amennyiben először a bűn teremti meg az önmagaság, a világ és Isten autentikus választásának a lehetőségét (II.2). Egy mélyebb bűn-fenomén motivációs bázisa a fakticitás és a szabadság közti feszültség feloldhatatlanságban keresendő. Itt a belevetettséggel elleni lázadásként, annak inverz kivetítése formájában fellépő bűn a

⁸ Heidegger a következőket mondja: „Amennyiben a kivetés anélkül leplez le, hogy a leplezettet a szemlélet tárgyává tenné, minden megértésben az ittlétnek önmagába történő *betekintése [Einsicht]* rejlik. Ez a betekintés azonban nem szabadon lebegő tudás önmagáról. [...] A megértés mint kivetülés az ittlét *megtörténésének [Geschehen]* alapmódja. Mondhatjuk úgy is, hogy a megértés mint kivetülés a cselekvés autentikus értelme.” Martin HEIDEGGER, *A fenomenológia alapproblémái*, ford. DEMKÓ Sándor, Bp., Osiris, 2001, 343.

⁹ Ezen összeütközés közvetlen kivetülése az idő konstitúciójában jelentkezik a maga konkrétságában: a döntés maga valamilyen már-nem, a szabadság még-nem, és a kettő összeütközése azon a ponton kulminál, melyet az individuum jeleneként, önkonstitúciójának csúcspontjaként határozhatunk meg. Az egész felelősség probléma így módon kivetül az individuum időiségének problematikájára, melyet úgy tagolhatunk, hogy meghatározzuk az ehhez az időiséghez való mindenkori viszonyt. És ezen a ponton Heidegger pillanat fogalmára kell utalnunk; a kérdés mindig az, hogy az individuum mennyiben tartózkodik a pillanatban, tudniillik ez határozza meg a mindenkori felelősségéhez való viszonyát és azt, hogy mennyiben hajt végre valódi választást. Vö.: HEIDEGGER, *Lét és...*, i. m., 442–443.

szabadság abszolút tagadásává, az elkeseredettség paradox kifejezésévé válik (II.3). Ezt az összefüggést a szeretetben elkövetett bűn értelmezése faktuálisan is kimutatja. Amennyiben a szubjektum szabadsága a beteljesíthetetlenséget tartja fenn a szeretet ellenében, s ezért mindenkor ellentmond a szeretetnek mint beteljesült együtt-létnek, annyiban a szeretetben elkövetett bűn a szabadság antinómiája ellen való nyílt lázadásként lép fel. A bűn, a bűntudat és a vezeklés hármassága ekkor mint a bűnben megtagadott szeretet inverz ám pozitív állítása mutatkozik meg (II.4). A szabadság antinómiája azonban feloldható a morális jó választása révén is, amennyiben ez utóbbi a létet a szubjektivitás meghaladása révén kivívott eredendőbb szabadságban teljesíti be. Az így előálló szabad-lét feloldja a felelősség-struktúra inherens ellentmondásait, s a paradoxitásba való belevetettség válalása révén megteremti a szeretet mint együtt-lét feltételeit is. A bűn szerepe e tekintetben az lehet, hogy a felelősség-struktúra teljes mozgósításával előkészíti a jó autentikus választását (II.5).

II.1 A bűn választásának mélysége

A látszat az, hogy a bűn elkövetése mindenkor kivonja magát e felelősség alól. Azonban mélyebbre kell tekintenünk. A bűn e felszínes értelmezésével éppen a felelősség-struktúra egyik konstituensét iktatnánk ki, nevezetesen magát a bűnt, mint ami a jó és a rossz közti választás egyik lehetősége. A felelősség-struktúra megkerülése ugyan bekövetkezhet, azonban ezt nem a bűn választása implikálja, hanem sokkal inkább a választás inautenticitása; ennyiben a jó választása is lehet nem autentikus választás. Ezen a ponton szembe kell állítanunk a rossz – azaz a bűn – választását a jó választásával, mégpedig egy radikális megfontolást követve. A bűn, ha valóban konstituense a felelősség-struktúrának, akkor választása a felelősség-struktúra mechanizmusát létének teljességéhez juttatja el, vagyis az tartalmilag abszolút módon betöltetik. Ez nyilvánvalóvá válik, ha megfontoljuk, egyrészt, hogy a bűnt elválaszthatatlanul kíséri a jó fénye, amennyiben értelmét abban nyeri el, hogy a jó tagadásaként konstituálódik – és ezt az összetartozást nem lehet megszüntetni. Továbbá azt is figyelembe kell vennünk, hogy bármely választás – ha az eredendő választás – olyan aktusként jelentkezik, mely az individuumot rákényszerítette saját léte végső lehetőségeinek mindenkori bejárására is. Amikor döntést hoz az individuum, legyen az morális értelemben véve pozitív vagy negatív, már eredendően bejárta az ellentétes oldalt is. Mármost a bűn esetében radikalizálnunk kell ezt a belátást. A bűn ugyanis az általában vett döntésnél eredendőbben kényszeríti ki a felelősség-struktúra kifejezetté tevését, mégpedig annyiban, amennyiben választása minduntalan magában hordozza a jóra való vonatkozását, mintegy így nyilvánítva ki a jó és a rossz között tételeződő polaritást. A jó választásában ez a polaritás nem feltétlenül kerül ilyen mértékben felszínre: egy-

részt a jó választásával a moralitás adott esetben pusztán normakövetéssé redukálódhat; másrészt a jó választása mögé elhelyeződik az a metafizikai rendszer, mely az individuumot a világrendben elhelyezi, az ilyen értelemben vett pozícióját pedig megerősíti. Azonban azt is be kell látnunk, hogy ezek az úgyszólván normatív és metafizikai háttéradottságok nem engedik, hogy a felelősség-struktúra eljuthasson a maga beteljesüléséhez, vagyis fennáll annak a lehetősége, hogy a jó választása mindenfajta autenticitást mellőz. Ha ezt belátjuk, akkor relativizálni tudjuk a jó és a rossz fogalmát, mely esetünkben lehetővé teszi azt, hogy revidéáljuk a bűn fogalmát.

Mivel a bűn per definitionem tagadás, s ennyiben nem állhat mögéje semmiféle normativitás vagy moralitás, ezért az individuum bűnelkövetésének konstans módon azt a polaritást kell képviselnie, melyet – mint a jó és a rossz ellentétét – a felelősség-struktúra hordoz magában. Azonban ez a tény arra is felszólít minket, hogy a bűnben egyfajta kifejezett pozitív viszonyt tételezzünk egyrészt a felelősség-struktúrához és a hozzá kapcsolódó beteljesíthetetlenséghez, másrészt magához a világ metafizikai, normatív rendjéhez, mely utóbbihoz éppen a felelősség-struktúra közvetítésével jut el az individuum. A probléma, mely itt felmerül, a következő: a bűn negativitása vajon nem éppen az általa tagadottnak az inverz megjelenítését hordozza-e magában? A bűnt nem redukálhatjuk pusztán valamifajta szűklátókörűség vagy passzivitás szintjére. Ez pedig azt a feladatot rója ránk, hogy exponáljuk a bűn motivációs bázisát.

II.2 A bűn első motivációs bázisa: önmagam, a világ és Isten megismerése

A bűn első motivációs bázisaként a szubjektum és a világ szembenállását kell megjelölnünk. Ha a világban tételezve van egy adott rend, akkor a szubjektum szükségszerűen szembekerül ezzel a renddel, mégpedig azért, mert önkonstitúcióját a renddel párhuzamosan vagy ellentétesen kell véghezvinnie. Ez kétfajta attitűdöt implicál: egyrészt az elfogadás, másrészt a kétely attitűdjét: nyilvánvaló módon nem tulajdoníthatunk egyiknek sem elsőbbséget, hiszen e diszpozíciók éppen váltakozásukban nyerik el értelmüket. Mégis, mintha a kétely kitüntetett szerepet hordozna a szubjektum vonatkozásában. Egyfelől tételezve van a világ rendje, másfelől az individuum, mely saját önmagaságát szembe helyezi ezzel a renddel – ez implicálja a mindenkori világ-megértését, mely pozitív és negatív irányba, azaz az elfogadás és a kétely irányába mozdulhat el. Amikor azonban előáll a világ rendje, abban a pillanatban háttérbe szorul az önmagaság; ez pedig paradox helyzetet teremt, hiszen éppen az önmagaság helyét és szerepét, azaz a maga centralitását keresi a világban az individuum. Ha eljut ehhez a paradoxonhoz, akkor felvetődik benne az önmagaság autonómiájának a kérdése is: tudja, hogy a világ integrálja az önmagaságát, azonban azzal is tisztában van, hogy neki – ezzel ellentétesen – a

világ integrációját kell véghezvinnie, saját önmagaságába. Ez ellentmondásos helyzetet teremt, melynek feloldása – úgy tűnik – nem lehetséges. Ám van egy lehetőség, mely mégis kiugrást biztosít: ez nem más, mint a bűn lehetősége. Azzal, hogy a bűn révén megtagadom a rendet, előállítok egy olyan szituációt, melyben kifejezetté válik a renddel szemben képviselt saját autonómiám. Hiszen a rend tagadása azt a potencialitást teszi kifejezetté, mely a világgal szemben tételeződő önmagaság létének lehetőségében rejlik. Ebben kell keresnünk a mindenkori lázadás gyökerét. Ha megtagadom a rendet, saját szubjektumom létét emelem ki az e rendnek való alárendeltségéből, s előállítom azt a szituációt, mely a teremtésnek, önmagam és a világ teremtésének a lehetőségét létrehozza: vagyis az Isten ellen lázadok, miközben mellőle saját oldalamra állok. Hogy ezzel bünt követek el, az nyilvánvaló. Azonban azt is látni kell, hogy itt egy olyan szituációt teremtek meg, melyben a világ és Isten megértésének és ezek autentikus választásának a lehetőségét is előállítom. Ágoston nem érti a gyümölcslopás és elpredálás gyönyörét,¹⁰ ám ha e bűn elkövetésére rávetítem azt a kellemes érzést, mely a bűn faktumát kíséri és melyben az a világ-, rend- és Isten-fölé-való-emelkedés fejeződik ki, melyben az önmagaság mint autonómia és hatalom úgymond győzedelmeskedik, akkor máris láthatóvá válik eme apró gonoszság és a hozzákapcsolódó öröm gyökere. Az ilyen jellegű bünt azonban Isten megbocsájtja, hiszen valamifajta ártatlanság tételeződik benne: ahhoz, hogy lássam a hatalmat, mely a világ rendjében jelen van, meg kell ismernem a tagadás oldalát is – ennyiben az így értelmezett bűn mint a világ és a szubjektum hermeneutikai összekapcsolásának elengedhetetlen feltétele jelentkezik.

II.3 A bűn második motivációs bázisa: az elkeseredettség paradox kifejezése

A fentiekből következik, hogy ha birtokolni akarom a világot és annak rendjét, akkor először meg kell tagadnom azt. Ám, ha a világ és a lét a maga fakticitásában birtokolhatatlannak látszik, akkor szükségszerűen a tagadást kell választanom. Itt már egy mélyebb bűn-fenoménna állunk szemben. A szabadság antinómiája, mint ellentmondás, magában hordozza annak a lehetőségét, hogy a szubjektum teljes lényével belezuhanjon: ekkor nem másban találja magát, mint az ellentmondás circulus vitiosus-ában. A szabadság antinómiájából következik, hogy a semmi alapján állunk: a szabadság nem képes elérni a fakticitást, sem az idő sem pedig az értelem horizontján. Egy olyan körköröség áll elő, melyben a fakticitás mintegy transzcendenssé válik: a fakticitás, azaz a hozzám köthető világtartalom nem képes a szabadságot beteljesíteni és eljuttatni végső értelméhez – így az emberi létben

¹⁰ *Szent Ágoston vallomásai*, ford. BALOGH József, Bp., Szent István Társulat, 2002, 57.

mindig adódik valamifajta tarthatatlan nyitottság, mely a faktikus tartalmakat mintegy eloldja a döntéseinktől és ezzel együtt saját szabad létünköt is.

Mármost ezt a feloldhatatlanságot úgy kezeli a szubjektum, hogy megpróbálja kivetíteni, mégpedig egy határozott faktikus aktussal: bűnt követ el. Mert a bűnnel amellet, hogy a világban egy tartalmi faktikus betöltést hoz létre, ellentmond saját szabadságának is mint nyitottságnak. Ha figyelembe vesszük, hogy a bűn elkövetése adott esetben mélyebben járja át a felelősség-struktúrát, mint a jó választása – ahogy erre korábban utaltunk –, akkor nyilvánvaló módon a bűn elkövetése – ha magában hordozza a jó és a rossz explicit dichotómiáját – sokkal elevenebb, s kifejezettebben juttatja érvényre azt a fájdalmat, melynek eredője maga a nyitottság és azt a vágyat, hogy e nyitottságból a szubjektum valamilyen módon kilépjen. Itt az abszolút tagadás nyilvánul meg, mégpedig a szabadság abszolút tagadása – így a bűn ebben az értelemben, mint lázadás jelentkezik. A bűnnel a felelősség-struktúra előállítása teljességgel megvalósul, ám mivel a bűn de facto tagadása bárminek is, ezért a felelősség-struktúrát mintegy a negativitás nevezőjére hozza a szubjektum. Itt a belevetettség egy inverz kivetítése valósul meg; s a kivetítés, magában a bűn aktusában, paradox kifejezéssé válik.

Érdemes ezen a ponton figyelembe venni, hogy a jó választása mindig mint transzcendencia adódik a szubjektum számára, mégpedig azért, mert a morális törvény mint olyan meghaladja a szubjektum szubjektivitását – ennyiben a jó választása mindig valamifajta önmagunktól történő eltávolodással, ha úgy tetszik elidegenedéssel fenyeget – legalábbis látszólag. A bűnben azonban ez az elidegenedés nem valósulhat meg, hiszen a bűnben a szubjektum játssza a főszerepet, mint ahogy azt a szubjektum és a világ bűn által történő megismerése kapcsán elmondtuk. Így nyilvánvaló, hogy a bűn kifejezettebben lép színre mint tagadás: egyrészt adódik a bűn mint faktikus tartalom, másrészt maga a bűnösség, mely a szubjektum számára főszerepet biztosít magán a bűnelkövetés értelmi horizontján. Az pedig, hogy az ilyen formán elkövetett bűn végtelen büntudattal jár – hiszen a szubjektum a felelősség-struktúra minden lépcsőfokát végigjárta –, bezárja a kört, és a belevetettség elleni lázadás végtelensé válik – mint paradox kifejezés. Az itt vázolt struktúrát a szeretetben elkövetett bűnben mintegy faktualitásában érhetjük tetten.

II.4 A szeretetben elkövetett bűn

Ha szeretek valakit, eljőhet az a pillanat, mikor a szeretett lény irányába tett minden faktuális cselekvés vagy szó lemarad az iránta érzett odaadásom mögött. Ekkor képtelenné válok azokat az elvárásokat beteljesíteni, melyeket a másik iránt érzett szeretetemben támasztok magammal szemben és melyek a szeretetem faktuális beteljesítésére vonatkoznának. Egy törés áll elő, mely az idő dimenziójára vetül ki, amennyiben a jövő mint lehetőség nem képes elérni a múltat mint betelje-

sítettséget, vagyis a jelenemben minden cselekvésem elveszti azt a jövő felé való nyitottságát, mely a múltban történő beteljesültség lehetőségét hordozhatná. Bármit teszek, az nélkülöz minden olyan potencialitást, mely cselekvésemet rögzíthetné a létben, ha ezt a létet az idő fundamentumán gondolom el. Felismerem saját tehetetlenségemet és kicsinységemet, annak a létnek az árnyékában, mely mindenkor mint a szeretetem beteljesülése – vagyis mint együtt-lét a másikkal – tételeződik. Az ilyen együtt-lét csak abban az esetben válik teljessé, ha mindkettőnk szubjektumát meghaladja és mintegy képes az időben kiterjedni: képes a múltat és a jövőt teljességgel összekapcsolni és eggyé tenni.

Ám eme törvénynek vagy alapnak képtelen vagyok megfelelni, mert úgy érzem, cselekvésemmel nem tudok túllépni a szabadság antinómiájának ellentmondásán. Saját fakticitásom nem éri el a szabadságot és fordítva: a szabadság nem éri el a fakticitást. Ezzel egy időben szemem előtt lebeg az a lehetőség is, hogy e dichotómiát mégis feloldhatnám a másik iránt tételezett szeretetben, mert az mint együtt-lét konkrétan meghaladhatná a szabadság antinómiáját, amennyiben önnön szubjektumom túlterjedne saját határain: a körköröség ebben az esetben megnyílna. Ha ez utóbbi lehetőséget mégsem tudom beteljesíteni, mert az ellentmondás, mely a szubjektumomat uralja, meghaladhatatlannak látszik, és jelenemben képtelen vagyok a múltat és a jövőt összekapcsolni, végtelen rezignáció és fájdalom tölt el, melyet nem más, mint a bűn követ.

A saját szubjektumomban tételezett szabadság mindenkor ellentmond a szeretetnek. Nem abban az értelemben, hogy a másik iránt érzett szeretetem mintegy korlátozná szabad cselekvésemet, és nem mernék szeretni, mert félténém saját autonómiámat. A tényállás sokkal inkább az, hogy a szabadság a beteljesíthetetlenséget tartja fenn a szeretet ellenében, és – mint láttuk – azt a törést, mely ennek nyomán az idő horizontján jelentkezik. Az együtt-lét ilyen értelemben a szabadság miatt elérhetetlenné válik; saját elvárásom horizontját nem vagyok képes elérni, nem tudok a szeretett lénynek annyit adni, hogy a szabadságban tételeződő ellentmondást feloldjam. A bűn elkövetése ebben a szituációban a szeretett lény ellen való bűnelkövetésként jelentkezik. A tagadással egyrészt megtagadom magát a szabadságot, s ennyiben az elkövetett bűnöm azt a belátást is tartalmazza, mely a szeretet és a szabadság antinómiájára vonatkozik. Másrészt a bűn elkövetése tartalmazza az eme antinómia ellen való teljes és nyílt lázadást. Láthatjuk, itt a bűn mint kifejezés, azaz mint inverz, pozitív állítás tételeződik, melyben a szenvedélyes tagadás mintegy egyszerre tartalmazza a szeretet szenvedélyes állítását is. A szeretetben elkövetett bűn mély megértést tartalmaz, mely egyidejűleg végtelen büntudatot implikál; ez a büntudat tartja fenn a bűn lázadásában azt az erőt, mely a bűnben tételeződő tagadásban mintegy a szeretet kifejezésévé válik. A szeretett lény ellen elkövetett bűnnel látszólag megtagadom őt magát, azonban valójában az iránta érzett odaadásomat nyilvánítom ki. Az általam okozott szenvedés pedig

minduntalan emlékeztet engem a bűnömre, melyet elkövettem, így tartva fenn a bűntudatot, mely a tagadást elevenné téve azt eljuttatja végső teljességéhez. Itt sajátos körkörösség tételeződik, amennyiben a bűnelkövetés és a hozzákapcsolódó bűntudat egyidejűleg tartalmazza magát a bűnhöz kapcsolt vezeklést is. Mert a szeretetben elkövetett bűnnel saját magamnak is végtelen fájdalmat okozok, és a szabadság antinómiáját – mely mint az együtt-lét beteljesíthetetlenségének megszüntethetetlen oka jelentkezett, melyet ugyanakkor képtelen voltam meghaladni – mintegy magamra vállalom. Itt a cselekvés lényegileg válik paradoxonná.

Persze a szeretetben elkövetett bűn pszichológiailag és tartalmilag sokféleképpen értelmezhető, de talán közös okuk a fentiekre vezethető vissza. A legtöbb bűnt azok ellen követjük el, akiket a legjobban szeretünk. A vázolt bűnértelmezés pedig nemcsak az ember-ember viszonylatában gondolható el; mert az ember és Isten kapcsolatában is ugyanilyen módon jelen van a bűn, a bűntudat és a vezeklés hármassága mint a szeretet inverz kifejezése.

II.5 A szabadság antinómiájának feloldása a lét eredendőbb szabadságában; a morális jó választásának pozitív horizontja

Nyilvánvaló, hogy az ember vagy Isten iránt érzett szeretethez és annak pozitív kifejezéséhez a szubjektumnak fel kell nőnie. A morális jó választása – mint ahogy arra utaltunk – együtt járhat a szubjektum önmagától történő elidegenedésének fenyegetésével is, amennyiben a morális jóban tételeződő transzcendenciát olyan lehetőségként értelmezi, mely eredendően túlmutat a szubjektum szubjektivitásán. Azonban itt kirajzolódik egy pozitív horizont is, mely éppen a tagadással szemben konstituálódik: a morális jó választása mindenkor mint az ember létének a megnyíltságba történő kilépési lehetősége adódik, mely a létet – és nem a szubjektumot – teljesíti be mint szabadságot. Az ebben az értelemben vett szabadság nem másban, mint a szubjektivitás meghaladásában tételeződik. Csak ebben a szabad-létben jöhet létre maga a szeretet mint együtt-lét, és csak ebben a szabadságban lép egy-ségre az idő mindhárom horizontja, melyek egymásra vonatkozásukban mintegy beteljesítik egymást. Ez a szabadság feloldja a felelősség-struktúrában tételeződő ellentmondásokat is, mégpedig annyiban, hogy a választáshoz köthető szubjektív szabadságból eredeztetett fakticitást kiterjeszti mind az értelem mind pedig az idő horizontján. Azonban azt is meg kell fontolnunk, hogy a morális jó választása csak annyiban lehet autentikus, amennyiben nélkülözi az önmagunktól való bármilyen elidegenedés mozzanatát is.

Látászólag így egy ellentmondáshoz jutunk: a szubjektumnak meg kell maradnia a jó választása során önmaga egységében, miközben ezzel egyidejűleg saját határait is meg kell haladnia. Ez a paradoxon azonban feloldható, ha a szubjektum faktikus létét nem vonjuk valamilyen általános alá – hiszen az általános a cselek-

vést megfosztaná kitüntetett egyszerűségétől, vagyis pillanatszerűségétől, és ennyiben a morális jó választása nem lenne többé autentikus választás. Mert a jó választása egyben önmagunk választása, azaz nem kerülhetjük meg saját szabadságunkat és az abban tételeződő paradoxitást sem – a paradoxitást és az abba való belevetettséget vállalni kell. Azt is látni kell, hogy az ilyen vállalást gyakran a bűn vezeti be, mint olyan lehetőség, mely a felelősség-struktúra teljes mozgósításával előkészíti a jó választását és a jó választásának mintegy alapot biztosít – mert nem engedi, hogy a szubjektum elmozduljon az általános semmisségébe. A bűnben mindenkor tételeződött egyfajta mély önmegértés, mely önmegértés azt a konkrétságot teremti meg, ahol a jó választása egyáltalán autentikus lehet. Ha ezt az utat bejárja a szubjektum, akkor a jó választásában nem jelenik meg az elidegenedés mint valamely általános felé történő elmozdulás; és ezzel együtt a szubjektum immár mégis a legmélyebb értelemben haladta meg önnön szubjektivitását.

III.

A harmadik rész első szakasza a jó autentikus választására mint sorsszerű értelemadó aktusra mutat rá. E választás során ugyanis a szubjektum önös szabadságát feladja, fakticitását a teljes önátadás módján érti meg, s léte egy olyan általános felé mozdul el, melyet saját fakticitásában kontinuos módon, sorsszerűen tesz valóssá (III.1). Noha a bűn-tettben rejlő tagadás az általános ellen irányul, mivel pozitív motivációs bázissal rendelkező inverz állítás, szintén értelemadási aktus: benne a lét negatív megértése, a lét radikális kérdésessége jut kifejezésre. E kérdésesség forrása az a feszültség, amely a szabadság antinómiája által életre hívott felelősségvállalás, illetve ez utóbbinak éppen a szabadság antinómiája miatti betölthetlensége közt húzódik. Mivel ez a kérdésesség feloldhatatlan, elhatalmasodása a kifejezés szükségletét teremti meg, s ezt rögzíti a bűn-tett (III.2). Amikor a bűn aktusa a lét radikális kérdésességét kifejezésre juttatja, kiszakítja azt a szubjektum immanenciájából, s mint bűn-tárgyat a világ transzcendenciájába taszítja ki: a bűn-esemény kihelyeződik az általánosba, s világ-eseménnyé válik. Ugyanakkor a kérdésesség kifejezése azt is tanúsítja, hogy a szubjektum már megértette és vállalta belevetettsége paradox voltát, s a bűn-tett révén ezért is rögzíti szubjektivitását kérdésességének elmélyített, immanens elevegenségében. Ellentétben a jó választásával, itt nem következik be az általánosnak a szubjektum fakticitásába való felvétele. Inkább mély és szinguláris önmegértés, inverz módon elmélyített létmegértés konstituálódik, melyet sorsvállalásnak nevezhetünk. A bűn-esemény e kettős arculatában ezért az önmagában elmélyült kérdésességet szóhoz juttató kifejezési potenciál rejlik (III.3). A bűn vállalásával a szubjektum már átadta magát a kérdésességnek: a paradoxitás belátásával lemond önmagáról, s az ebben rejlő végtelen rezignáció megtagadja önnön szabadsága lehetőségét is, melyet egy szinguláris tettben köt meg. Ezzel szubjektumát tragikus módon a bűnt és a paradoxitást

hordozó letté transzponálja – a lét létrehívása, kifejezésének teljessége végett (III.4). A bűnben vállalt lét radikálisan immanens: már nem rendelkezik az idő nyitottságával, mely nyitva tartaná számára az újakezdés, a jóvátétel és a remény lehetőségét. Radikális individualitássá változik át, rögzül a bűn és a bűntudat körköröségének immanenciájában, s ezzel teljes mértékben vakká válik. Ezzel a szubjektum kiszolgáltatotta magát annak a történelmi időnek, melyben a bűnös esemény elhelyeződik. A szubjektivitás e radikális önátadása a lét szenvedélye, mely a bűnnel egy jelentést tesz világ-eseménnyé, s ezzel az alapítás transzcendens konstitúcióját viszi véghez (III.5).

III.1 A sorsszerű értelemadás pozitív lehetősége

Az előbb elmondottak alapján a következő imperatívuszt fogalmazhatjuk meg a jó választása kapcsán: a jó választása csak annyiban lehet autentikus, amennyiben a fakticitás közvetíti, ahol is e fakticitás forrása a szubjektum faktikus létére vonatkozó teljes önmegértés és az annak való teljes önátadás. Ennyiben elmondható, hogy a jó választásában a szabadság antinómiája teljes mértékben eliminálódik, amennyiben a jó választásában a szubjektum mintegy teljes mértékben képes egy olyan új faktikus létet előállítani, melyben képes volt a saját szubjektivitásához köthető szabadságát mint szorongató nyitottságát feladni. Értelemadás történik itt, mégpedig oly módon, hogy a faktikus létbe belehelyeződik a szubjektum szubjektivitása, az asszimiláció módján, s ez az értelemadás kiterjed az idő horizontjára is: a múltam rögzített adottsága beteljesíti magát a jövő nyitottságában. Bármely faktikus lét létrehívásának ezt a feltételt kell teljesítenie, amennyiben az értelem vagy – ha úgy tetszik – a jelentés az idő horizontján olyan immanenciát képvisel, melyet a szubjektum mint sorsot definiálhat önmaga számára.

A fentiekben úgy értelmeztük az általános fogalmát, hogy az bizonyos tekintetben elvonja a szubjektumtól a létmegértés mély lehetőségét. Az előbb mondottak azonban szükségszerűen magukkal vonják e fogalomnak a kiterjesztését, amennyiben bizonyosfajta pozitivitást tulajdonítunk neki. Annak ellenére, hogy a szubjektumnak a választásban saját fakticitását kell megértenie a teljes önátadás módján, léte mégis mindenkor valamely általános felé mozdul el: ha az általános vezérelte döntésében a szubjektumot az általános mint egyfajta normativitás irányította, nem beszélhetünk autenticitásról; ha azonban az általánost – és ez következik a fent elmondott imperatívusból – képes saját fakticitásában valóságossá tenni, akkor az általános mintegy létet nyer, magában a szubjektum létében. Ekkor az általánosnak és a szubjektum adottságának körköröségben kell egymást áthatnia, mely körköröség az idő hármasságánál válik teljessé. Ennek megvalósulása esetén beszélhetünk a szubjektum létének vonatkozásában értelemadásról, mégpedig olyan

sorsszerű értelemadásról, mely mind az idő, mind pedig a szubjektum konstitúciójának tekintetében kontinuos.

III.2 A szabadság antinómiájában jelentkező körkörösség mint a kérdésesség forrása

A bűn viszonylatában is jelen van az értelemadás mozzanata, s ennyiben a bűn nem hagyja érintetlenül az általános fenoménjét. Ugyan a bűn-tett az általános ellen irányul, azonban ez nem azt jelenti, hogy az általánost mintegy priváció módján tagadja meg. Ha a faktikus létet a maga fenomenalításában értelmezzük, szükségyszerűvé válik, hogy mélyebbre tekintsünk és az általánost ne csupán mint a tagadás transzcendens tárgyát definiáljuk. Láttuk: a tagadás magában hordozza az állítást, a bűnben való inverz állítást. Ennek megfelelően a bűnelkövetést is mint az értelemadás – noha negatív irányú, azonban pozitív motivációs bázissal rendelkező – moduszt kell megközelítenünk.

A bűn sohasem válaszadás, abban az értelemben, hogy a szubjektum fakticitásában jelentkező bizonytalanságot vagy kérdésességet az a gyengesége révén zárná le vagy oldaná fel, vagy valamely csábításnak engedve hagyná, hogy a rossz válassza őt magát. A gyengeség csak látszat, hiszen – mint mondtuk – a bűn nem csak hogy nem nélkülözi a választás mozzanatát, hanem szükségyszerűen implikálja a szubjektumban a felelősség-struktúra egészének megélését és végigjárását. A bűnben rejlő tagadásban sokkal inkább – hogy úgy fogalmazzunk – a lét negatív megértése kulminál, mely közelebről meghatározva mint a lét kérdésessége jelentkezik a szubjektum számára. Ezzel a bűn radikális értelmezését adjuk: a bűnben a tagadás valójában a kérdészés állításává válik, amennyiben a lét kérdésessége körül kifejezésre benne.

Itt egy sajátos összefüggésről kell szólnunk, melyet a dolgozatunk elején érintettünk. Mint mondtuk, a szabadság antinómiája adott esetben éppen a felelősség teljes vállalását indukálja, amennyiben rákényszeríti a szubjektumot, hogy mint transzcendentális szubjektumot ismerje fel önmagát, azaz úgy, mint a moralitás mindenkori és lényegszerű eredőjét. Azonban azt is látni kell, hogy ez a felelősség-indukció semmissé válik abban a pillanatban, hogy a szubjektum megpróbálja saját faktikus belevettségében beteljesíteni magát a felelősséget; azaz amellett, hogy a szabadság antinómiája előállítja a felelősség mindenkori vágyát, nem alapozhatja meg magát a felelősség betöltöttségét – ez következik antinómius jellegéből, vagyis abból, hogy a szabadság nem képes önmagát a fakticitásban beteljesíteni.

Abban a pillanatban, hogy a szubjektum vissza akarja vezetni a felelősség imperatívuszát magára a szabadság alapjára, szembesül azzal, hogy az antinómia ellentmondásossága nem válhat a felelősség imperatívuszának értelmi terévé, vagyis azzá a közzé, ahol a felelősség mintegy képes lehet a beteljesülésre. Olyan körkörösséggel áll szemben, mely feloldhatatlannak bizonyul a szubjektum számá-

ra: a felelősség imperatívusza nem teljesíthető a szabadság és a fakticitás ellentmondásos alapján, miközben a szubjektum folyamatosan érzi, hogy önmagát csak akkor érheti el, ha képes a felelősség belső motivációjának teljességgel megfelelni, mert létének mindenkori alapjául éppen a felelősséget teszi meg. Így egyfajta kérdésesség jelentkezik, mely abból a vágyból születik, hogy a szubjektum a felelősség révén önmagát akarja létében teljessé tenni, miközben minden faktikus adottság visszahúzódik e törekvése elől – a szabadság antinómiájának lényegéből fakadóan. Ez képezi a szubjektum mindenkori büntudatának és az ehhez kapcsolódó kérdésességnek az alapját. Látnunk kell, hogy ez a kérdésesség feloldhatatlan és nem válhat valamely válaszadásban semmissé: minél inkább felelősségre törekszik a szubjektum és minél mélyebb a belevetettség megértettsége, annál szélesebbé válik a szakadék – a szubjektum cselekvése visszahúzódik a felelősségvállalás intenciója elől. Ekkor a kérdésesség elhatalmasodik rajta, olyannyira, hogy szükségessé válik a kifejezés. A szubjektum az ellentmondást és a kérdésességet pedig nem másban, mint a bűnben rögzíti.

III.3 A bűn mint a kérdésesség sorsszerű vállalása. Az értelemadás pozitív eseménye

A bűnben az értelemadás pozitív aktusát kell felismernünk. Az a fakticitás, mely a bűnben a tárgyi tagadásban tételeződik, magában hordozza az eseményszerűség mindenkori potencialitását: a bűnnel a szubjektum egy olyan aktust visz véghez, mely a felelősség és belevetettség kérdésességét kiszakítja a szubjektum megértési folyamatában immanensen tételeződő körkörösségből – a bűn-tárgy a világ transzcendenciájába lép ki. Az általános ekképpen jelenik meg a bűnelkövetésben, hiszen a bűn-tárgy által képviselt transzcendencia olyan értelmezési horizonton konstituálódik, mely messzemenően túlmutat a szubjektum szubjektivitására, mivel a bűn nem más, mint világ-esemény. Azonban a jó választásával ellentétben itt az általános oly módon jut kifejezésre, hogy a szubjektum belevetettségében tételeződő körkörösség mindenkor megőrzi az elevenségét – a szubjektum szubjektivitása éppen annyira rögzül a bűnelkövetésben, amennyire az e szubjektivitáshoz köthető bűn-esemény mint általános jelentkezik. Ebben pedig jelentős kifejezési potenciál érhető tetten, hiszen a bűnelkövetésben ilyen módon az ellentmondás dialektikája jut érvényre: a szubjektum a bűn elkövetésével faktikus módon olyan szinguláris eseményt állít elő, mely rögzíti önnön belevetettségének minden paradoxitását, miközben e szinguláris esemény – mint világ-esemény – az általánosba helyeződik ki. Ennyiben a szubjektum egyszerre van jelen saját szubjektivitásának és a világnak a horizontján, vagyis a bűnben a szingularitás megőrzi a szubjektum immanenciáját, miközben a bűn maga teljes mértékben mint transzcendencia jelentkezik. E transzcendencia feltétele pedig a bűnben éppen az

immanencia volt – és ebben a dialektikában, vagyis a bűn kivétel-és-struktúrájában maga a felelősséghez és belevetettséghöz kapcsolódó kérdésesség kerül kifejezésre.

Látnunk kell a bűnelkövetésben a sorsvállalás fenoménjét. A bűnben a szubjektum már mindenkor vállalta azt a paradoxont, hogy a faktuális cselekvése nem teljesítheti be a szubjektum önmagára vállalt felelősségét – így a bűn kivétel-és-struktúrája mindenkor magában foglalja a belevetettséghöz köthető paradoxicitás megértését is. Egyrészt a bűn szinguláris tette mindenkor megszünteti azt az értelmi nyitottságot, melynek alapja a felelősség és a fakticitás ellentmondása. Másrészt, mivel a bűnelkövetés mindenkor magában foglalja a bűntudatot mint implikációt, ezért a bűnben mindenkor tételeződik és újjászületik maga a kérdésesség – vagyis a lét kérdésessége a bűnben mint kivételben nem szünteti meg önnön mozgását. A bűn mint kivétel ekképpen mindenkor tartalmazza önnön negációját is, melyet a szubjektum konkrétan a bűntudatban ért meg, mint a bűnt megvilágító jónak a fényét. A bűn ily módon nem szabadulhat önnön ellentmondásától, mely ellentmondást éppen mint a létmegértés kivételét kell azonosítunk, ahol is a kivétel a maga mélységét viszont éppen a bűn ilyen ellentmondásának eleven-ségéből nyeri.

A bűn maga tagadás, azonban a bűntudat nem más, mint magának a bűnnek a tagadása – és ebben fel kell ismerni azt a kifejezési erőt, mely sohasem engedi lezárni a felelősség és a belevettség ellentmondása által életre hívott kérdésességet – vagyis a bűn a kérdésesség kifejezésévé válik, valamint a mindenkori felelősséggel való szembekerülés egyik moduszává. A bűn nem kerül meg a szubjektum léteben konstituált szabadság kérdését, sokkal inkább elmélyíti az e kérdésességhöz kapcsolódó fájdalmat. Ennyiben mondhatjuk: a bűnben létmegértés konstituálódik.

III.4 A bűnben a szubjektum egyszerre szünteti meg és köti meg saját szubjektivitását. A szubjektum létté válik, bűnös-létté.

Látnunk kell: a bűn vállalása nem más, mint a sors vállalása, amennyiben a szubjektum teljes mértékben átadta magát a kérdésességnek: a bűnben a szubjektum átváltozik a kérdésesség kivételévé, s ennyiben mindenképpen meghaladja önnön szubjektivitását. Azonban, míg a jó autentikus választásában a szubjektum a jót a maga közvetlenségében közvetíti, vagyis az általános mindenképpen magába vont a szubjektum létét is, addig a bűn kivétel-és-struktúrájában a szubjektum mindenkor megtagadta saját szubjektivitását. Ez következik abból, hogy a bűn választásának eseménye során a szubjektum egy szinguláris tettben köti meg saját transzcendens szabadságát – s ennyiben elmondható, hogy a faktualitásban a szubjektum már mindenkor lemondott önmagáról –, mégpedig ama paradoxicitás belátásával, mely magához a felelősség beteljesíthetlenségéhez kapcsolódik. Látnunk kell itt a végtelen rezignációt, mely mintegy beteljesíti a kivétel-és-struktúrában

tételeződő kérdésességet. A szubjektum már nem képes elérni saját szabadságát, ekkor megtagadja e szabadságnak a saját szubjektivitásában tételeződő lehetőségét is. Ebben az önmegtagadásban azonban inverz módon saját szubjektumát transzponálja, úgy, hogy az mintegy elveszti szubjektivitását és nem mássá, mint létté változik át – vagyis önmagáról való lemondásával a szubjektum a bűnös lét beteljesítésének terhére veszi magára. Feláldozza magát – teszi ezt a kifejezés teljességeért. Látnunk kell itt a tragikus mozzanatot: választásom a rossz választása, hogy kifejezzem sorsom mozdíthatatlanságát, lépek és bünt követek el – ezzel pedig valamifajta mozdíthatatlanságba száműzöm saját szubjektumomat, nem másért, mint a lét létrehívásáért. Mert a bűnös szubjektum már nem önmaga: bűnben-létté, a bünt és a paradoxitást mindenkor hordozó létté változott át. Vagyis önmagáról való lemondásával a szubjektum kilép az általánosba – mint mondtuk, a világ transzcendenciájába –, miközben nem felejt el, hogy bűnössége mégis lemoshatatlanul saját individualitásához tapad. Ennyiben válik mint individuum a bűnösség létévé – miközben ez az individuális bűnös lét nem mássá, mint az általános hordozójává válik. Itt szinte tapintható az ellentmondás kettőssége – ám ez a kettősség a tragikum hordozója.

III.5 A bűn történeti ideje: a vakság

Ha már nem szubjektum, hanem lét, már nem rendelkezik az idővel – abban az értelemben, hogy az időiség három horizontját már képtelen szabadon bejárni, egyúttal arra is képtelen, hogy saját fakticitását egy szabad értelmi horizonton helyezze el. Az idő hármas dimenziója így módon elveszíti nyitottságát. Azt a nyitottságot, mely pedig képes volt relativizálni a szubjektum cselekedeteit – amennyiben az idő progressziója mintegy felszabadította e cselekvéseket a faktikus adottság modusza alól, vagyis megteremtette az újrakezdés és ehhez kapcsolódóan a jóvátétel és a remény lehetőségét. A bűnben vállalt lét ezzel szemben radikálisan immanens: megszünteti a szubjektum képességét arra, hogy rendelkezék az idővel. Az idő és a szubjektum kapcsolata itt éppen fordítva konstituálódik, amennyiben a bűnös léttel már maga az idő rendelkezik: azáltal, hogy a szubjektum szubjektivitása bűnben-létté alakul át, az kihelyeződik a történeti vagy adott esetben a történelmi idő horizontjába. A bűn elkövetésével a szubjektum olyan individualitássá változik át, mely – éppen mint radikális individualitás – egy magához a bűnhöz kapcsolódó általános értelmet képvisel, s ezzel egyidejűleg a szubjektum immár saját bűnös létét sem tagadhatja meg, mert a bűn és a hozzá kapcsolódó büntudat körköröségének fogja marad. A szubjektum ilyen szempontból teljes mértékben vakká válik, hiszen nem képes a körköröségből kimozdulni, szubjektivitása megmarad a bűn immanenciájában; azonban – azáltal, hogy benne megszűnik az idő nyitottsága – éppen ez a vakság a feltétele magának a bűnös létnek, mely azu-

tán az időben mint történeti vagy történelmi esemény helyeződik el. Vagyis a szubjektum immár léteben válik a bűn-esemény hordozójává – vakságában feladta önmagát mint önnön szubjektivitásában konstituálódó szabadságát, mely pedig az idő horizontján találta meg kifutását. Ennyiben a bűn-tettben a szubjektum átlépi az örökkévalóság küszöbét, hiszen tettének hordozójává maga a történeti vagy történelmi idő válik, mely időnek a szubjektum kiszolgáltatta magát abban a pillanatban, hogy bűnében vakká vált. Így elmondhatjuk, hogy a bűnben az egyes ember meghaladja saját szubjektivitásában konstituált létét – ám ezzel egyúttal az alapítás transzcendens konstitúcióját viszi véghez, hiszen az individualitásában magára vállalt bűnnel egy jelentést tesz világ-eseménnyé. A dichotómikus helyzet pedig abból adódik, hogy vakságában ugyan megtagadja a bűn-elkövetés tudatát, léteben azonban radikális módon vállalva van maga a bűn is. Itt egy sajátos összefüggés adódik: a szubjektum önmegértése feloldódik a szubjektuma által hordozott létben – ennyiben elmondhatjuk, hogy a bűnben vállalt lét mindenkor mint radikális önátadás konstituálódik. Ezt az önátadást pedig mint a lét szenvedélyét nevezhetjük meg, mint annak a létnek a szenvedélyét, mely a bűnt, a bűn-cselekményt világ- és történeti eseménnyé teszi.

Az emberi lét kérdésességét talán a felelősség beteljesíthetetlenségében kell keresnünk: a felelősség teljes vállalása nem találja meg a maga alapját a szabadság és a fakticitás dichotómiájában. A lét kérdésessége ebből a szempontból mint a felelősség kérdésessége jelenik meg. Miközben a felelősséget teljességében kívánjuk magunkra vállalni, mert ezt tekintjük emberi létünk végső értelmének, szembeke-rülünk a beteljesíthetetlenséggel – azaz létünk kérdésessé válik. A felelősség imperatívusza a semmivel találja magát szemben. Ez az ellentmondás pedig feloldhatatlan és kezelhetetlen. Egyetlen lehetőség marad, s ez nem más, mint a bűn vállalása, melyet pedig így határozhatunk meg: a bűn a kérdésességből történő olyan kiugrás, ami egyszerre a kérdésesség végtelen elmélyítését is jelenti.¹¹

¹¹ Ezen a ponton a Shoahról kell szólnunk. A Shoah olyan bűn, mely magában hordozza annak a képtelenségét, hogy bármikor lezárható legyen – az idő horizontján egyrészt mint törés jelentkezett, másrészt mint alapítás, mely a faktuális eseményben rögzítette magát a kérdésességet. A Shoah soha nem érhet véget – ezt az a transzcendencia eredményezi, mely abból fakad, hogy az e bűnt elkövetők, elvesztve saját szubjektumuk minden kiterjedését, vakká váltak, cselekedeteik pedig transzcendenssé lettek, mégpedig abban az értelemlhorizontban, melyet nem más, mint a tagadás örülete jellemezett. És a Shoah maga vált olyan világ-eseménnyé, mely levetette magáról a beláthatóság pozitív lehetőségét. Maga a Shoah vak – e vakság pedig nemcsak a bűnösöké, hanem az áldozatoké is, akik e bűn büntudatát mindenkor magukra vették és önmagukat, saját szubjektumukat többé már nem tudják kivonni a történelmi idő általánossága alól – ezzel pedig a megbocsájtás lehetősége is semmibe vész. A Shoahval az idő mint folytonosság megszűnt, a kérdésesség pedig radikálisan megnyílt. A Shoah mindannyiunk bűne, melyet mindannyiunknak vállalni kell – ennyiben képvisel e bűn világ-eseményt, és ezzel együtt maga a Shoah olyan kérdéssé válik, mely minden szubjektum szubjektivitását felülírja, amennyiben kihelyezi azt a történeti idő horizontjára és a felelősség kérdésességét mindennél jobban a felszínre veti.

MIKÉNT LEHETSÉGES A FILOZÓFIAI ETIKA – GADAMER SZERINT?*

I.

Dolgozatunkban azt szeretnénk megvilágítani, hogy Gadamer reflexiói fényében milyen értelemben beszélhetünk egy filozófiai etika *lehetőségéről*. Gadamer munkássága kapcsán e kérdésfeltevés legalábbis két értelemben jogosultnak tekinthető. Egyfelől, *Igazság és módszer* című fő műve kifejezetten hivatkozik az arisztotelészi etika „hermeneutikai aktualitására”-ra – vagyis az ésszerűség ott érvényre juttatott sajátos alakjának a megértés és helyes értelmezés hermeneutikai problémája tekintetében vett modellértékűségére –,¹ ahogyan Gadamer filozófiai hermeneutikája egészében is gyakorlati filozófiaként érti magát.² Másfelől – s ennek megfelelően – az életmű egésze ténylegesen is arról tanúskodik, hogy Gadamer szinte kezdettől fogva, s hosszú munkássága során visszatérően foglalkoztatták a gyakorlati filozófia hagyományának fő alakjai és kérdései.³ A tanulmányunk címében megfogalmazott kérdés ennyiben éppúgy érinti Gadamernek a gyakorlati filozófia hagyományához való, tanulmányok egész sorában dokumentált viszonyát, mint ahogyan filozófiai hermeneutikájának bizonyos lényegi vonásait.

A filozófiai hermeneutika és a gyakorlati filozófia közti rokonság közelebbről abban a tényben is tükröződik, hogy miközben Gadamer filozófiai hermeneutikája egy bizonyos etikai, morális igényt foglal magában, ez az etikai mozzanat anélkül jelenik meg benne, hogy akár valamely tartalmilag meghatározott etikai elgondo-

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – Az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, továbbá az MTA-ELTE Hermeneutika Kutatócsoport keretében az MTA TKI támogatásával valósult meg.

¹ Lásd az „Arisztotelész hermeneutikai aktualitása” című alfejezetet = Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003² (Sapientia Humana), 348–361.

² Elég itt arra utalnunk, hogy Gadamer ezt közvetlenül is kijelenti egyik 1972-ben írt tanulmánya címében: Hans-Georg GADAMER, *Hermeneutik als praktische Philosophie* = H-G. G., *Vernunft im Zeitalter der Wissenschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1991³, 78–110.

³ E hagyomány problémáival Gadamer többek közt egy kifejezetten „A filozófiai etika lehetőségéről” címmel írt tanulmány keretében is foglalkozott: Hans-Georg GADAMER, *Über die Möglichkeit einer philosophischen Ethik* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Neuere Philosophie*, II, Tübingen, Mohr Siebeck, 1987, 175–189. A vonatkozó kérdéseket taglaló valamennyi gadameri tanulmányt itt nem soroljuk fel – azok számottevő részére mi magunk is hivatkozunk, s ezek bibliográfiáját az egyes hivatkozásoknál közöljük.

lást, akár valamiféle tisztán formális erkölcsi követelményrendszert érvényesítene.⁴ Tudniillik, Gadamer felfogásától igen távol áll egy előzetesen lefektetett – a modern etikákat többnyire jellemző – normarendszerből való kiindulás, ahogyan egy, a kötelesség fogalmát a moralitás központjába helyező úgynevezett „*Sollen-etika*” elképzelése, vagy akár az erények valamely rendszerét kifejtő etikai reflexió is. Hermeneutikája az etikai mozzanatot mindenféle kifejezett etikai elmélet mellőzésével juttatja érvényre. Ez a tényállás pedig már önmagában is az etikai elmélet mint olyan kérdésességének a problémáját vetíti előre.

A filozófiai etika lehetőségére irányuló kérdés itt tehát elvi szinten fogalmazódik meg. Elsődlegesen nem valamely ténylegesen létező etika (vagy etikák) sajátosságait kívánja fontolóra venni – noha a kérdés kifejtése ezt nem mellőzheti. Inkább annak tisztázását célozza, hogy saját igényeit szem előtt tartva, általában véve, milyen feltételeknek kell megfelelnie egy filozófiai etikának, egyáltalán, milyen igénnyel léphet fel egy filozófiai etika – összefoglalóan: milyen implikációk rejlenek a filozófiai etika eszméjében magában.

A probléma előzetes vázolásához Gadamer ama megkülönböztetése nyújthat segítséget, amellyel fentebb említett, *Über die Möglichkeit einer philosophischen Ethik* című írását bevezeti. Eszerint a *filozófiai etika* vagy a morál filozófiája valami más, mint a *gyakorlati etika*. A gyakorlati etika megnevezés itt azt az esetet hivatott jelölni, amikor a cselekvésünk során bizonyos értékek táblázata irányít bennünket, s ezért magában a cselekvésben pusztán egy alkalmazott tudás nyilvánul meg. Ennek felel meg az a meglehetősen elterjedt megítélés, mely szerint egy teljes etikai elméletnek megfogalmazott általános szabályokra és értékfogalmakra kell épülnie, olyanokra, amelyekkel a cselekvő előzetesen már rendelkezhet, hogy azután az adott helyzetben alkalmazni tudja azokat. E felfogás szerint valamely etikai elmélet arra volna hivatott, hogy a cselekvő már a cselekvési szituációt megelőzően tisztában lehessen azzal, mit is kell tulajdonképpen tennie. Ezzel szemben Gadamer arra hívja fel a figyelmet, hogy egy etikai elmélet mindig is valamiféle kiegészítésre szorul, mégpedig olyan kiegészítésre, amelyet csak a mindenkori cselekvési szituáció különösségét is tekintetbe vevő cselekvő teljesíthet.⁵ Az, hogy csakis a cselekvő tud eleget tenni ennek a követelménynek, szorosan összefügg azzal a még alapvetőbb gadameri belátással, mely szerint a tulajdonképpeni cselekvés során valamiféle önmegértésre teszünk szert, ez pedig az élet egésze tekintetében lényegei mozzanat. Egy ilyesféle önmegértés azonban elmarad akkor, ha a cselekvésben pusztán valamely előzetesen birtokolt szabályokra vagy értékekre

⁴ Vö. OLAY Csaba, *Arisztotelész hermeneutikai aktualitása = Útkereső értelmezések*, szerk. SUSSZER Zoltán László, Bp., L'Harmattan, 2004 (A Filozófia Útjai), 162–163.

⁵ *Uo.*

hivatkozó tudásnak a konkrét helyzetre való alkalmazását véljük látni. A filozófiai etikának ezért másfajta úton kell haladnia, s nem merülhet ki abban, amit Gadamer itt gyakorlati etikának nevez.

Általánosabban megfogalmazva: a filozófiai etika bármely ténylegesen megvalósuló alakjának számolnia kell egy olyan dilemmával, amely magának az etikai elméletnek az eszméjében rejlik. Az etikai elmélet tárgya ugyanis maga a morális gyakorlat. Amennyiben a filozófiai etika, mely – mint filozófia, mint elmélet – szükségképpen a reflexió általánosságának a szintjén mozog, éppen a praxisnak, vagyis a mindenkor szituált és ennél fogva különös feltételek közt megvalósítandó cselekvésnek az elmélete kíván lenni, kérdésessé válik, hogy egy ilyen elmélet miként szolgáltatathat igazságot annak a konkrétiónak, amely minden gyakorlat sajátja.

Ennek a dilemmának a tisztázására Gadamer a gyakorlati filozófia két nagy klasszikusa által járt út számba vétele révén tesz kísérletet – s ennek megfelelően az alábbiakban magunk is külön tárgyaljuk azt, ahogyan Gadamer Kant etikai formalizmusát megítéli, illetve Arisztotelész gyakorlati filozófiájához kapcsolódik.

II.

Azt, hogy Gadamer filozófiai hermeneutikája, illetve Kant kritikai filozófiája közt bizonyos folytonosság áll fenn, már Gadamer következő szavai is előrevetítik: „Az igazán meglepő tény az, hogy megjelenésével *A tiszta ész kritikája* egy olyan korszakot nyitott meg, mely *a mai napig tart*. Hegel, Nietzsche, Heidegger vagy éppen Wittgenstein dacára, talán senki sem tudott azóta egy mélyebb korszakképző fordulópontot indítványozni.”⁶ Gadamer e kihívó állítása itt két fő kérdést vet fel a számunkra. Miben látja Gadamer a kanti filozófia legfőbb hozadékát, melyet – e máig ívelő korszak nyitányaként – saját törekvéseire nézve is mértékadó horizontnak kellett, hogy tekintsen? Továbbá, mely főbb mozzanatokkal jellemezhető az az alakváltozás, amelyben a kanti problematika Gadamer számára adódott?

Gadamer ismételten hangsúlyozza, hogy Kant filozófiai teljesítménye sem a belőle kiinduló német idealizmus felől, sem pedig a rá hivatkozó újkantiánus hagyomány felől nem ragadható meg a maga jelentőségében.⁷ Ismert módon a német idealizmus inkább képviselt egy, az öntudat elvére és az ész spontaneitására építő új és egyetemes megalapozási igényt, s ezzel egy új rendszer-gondolatot, mintsem

⁶ Hans-Georg GADAMER, *Kants 'Kritik der reinen Vernunft' nach 200 Jahren* (1981) = H-G. G., *Gesammelte Werke: Neuere Philosophie II: Probleme – Gestalten*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1987, 338. [Kiemelés tőlünk – a szerzők.]

⁷ Vö. *Uo.*, 339 skk., ill. Hans-Georg GADAMER, *Kant und die hermeneutische Wendung* (1975) = H-G. G., *Gesammelte Werke: Neuere Philosophie I: Hegel – Husserl – Heidegger*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1987, 218.

hogyan Kant eredeti törekvéseit vitte volna tovább.⁸ Azzal, hogy a kanti kritika határkijelöléseit a spekulatív idealizmus átlépte – mindenekelőtt a magánvaló dolog kanti tanának átértelmezésével –, s a tudás egész rendszerének egyetemes megalapozását és levezetését adta, olyan igényekkel lépett fel (például az apriori természet-, illetve történelemfilozófia igényével, vagy éppen Hegelnél a vallás „pozitivitásának” dialektikus feloldási kísérletével), melyek ezen idealizmust kiengesztelhetetlen konfliktusba keverték a tapasztalati tudományokkal, s általában a tapasztalati kiindulóponttal is.⁹

Az újkantianus mozgalom ellenben éppen a spekulatív idealizmussal, illetve annak materialista, naturalista, vagy éppen pszichologista ellenlábasaival szemben hivatkozott Kantra. Az idealistákkal szemben a tapasztalati tudományok tényéből indultak ki, a másik féllel szemben viszont a filozófia önállóságát igyekeztek viszszerelni, mely így a tudományok tényének transzcendentális megalapozásában lelte meg saját feladatát. Ehhez Kantot „ismeretelméletileg” értelmezték. Így a magánvaló dolog azon értelme, amelyet Kant még a megismerés és moralitás határmezsgyéjeként rögzített, itt teljességgel szertefoszlik.¹⁰ Amennyiben mármost a tudományok a transzcendentális szubjektivitás teljesítményeiben nyerték el ismeretelméleti megalapozásukat, az újkantianus mozgalom sokkal „inkább egy Fichtéhez és Hegelhez való visszatérés volt”¹¹ – összegez Gadamer –, mint amennyire annak tudatában voltak.

⁸ *A tiszta ész kritikájában* az öntudat – mint az appercepció transzcendentális egysége – mindenekelőtt még olyan bizonyíték, mely az értelmi kategóriák objektív érvényességének kimutatását szolgálja, nem pedig olyan legfőbb elv, melyből e kategóriák s érvényességük egyedül levezethető volna. Megfelel ennek, hogy Kant a „rendszer” fogalmát egyszer sem használta kritikai vállalkozása megnevezésére – amint arra Gadamer is utal –, noha az ész szisztematikus egységének ügyét nagyon is a szívében viselte. Vö. GADAMER, *Kants 'Kritik der reinen Vernunft'...*, i. m., 339.

⁹ Ami a német idealizmus identitásfilozófiájában veszendőbe ment, az éppen az az „elővigyázatos szintézis – írja Gadamer –, melyet Kant a tudományos megismerés tapasztalati álláspontja valamint az ész szükséglete közt indítványozott”. *Uo.*, 340.

¹⁰ Az újkantianusok a tudomány feladatát „a tárgynak az ismeret általi totális meghatározásában” vélték látni, ahol is a magánvaló dolog fogalma ezen „előrehaladó meghatározás végtelen feladatának pusztán kivételül céljává (Richtungsziel)” sekélyesedett (mindkét idézet: Hans-Georg GADAMER, *Die Natur der Sache und die Sprache der Dinge* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik II: Wahrheit und Methode*, II, Tübingen, Mohr Siebeck, 1986, 69.). Natorp megfogalmazásában: „Az adott a feladott” („Das Gegebene ist das Aufgegebene.” Idézi Hans-Georg GADAMER, *Zur Phänomenologie von Ritual und Sprache* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Ästhetik und Poetik I: Kunst als Aussage*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1993, 402.), vagyis maga az adottság feladattá enyészik. Ezért azt írja Gadamer: „Az újkantianizmus központi gondolata ellentétben állt az adottságra való irányulással, s legtisztább kifejeződését a tárgy transzcendentálisan értett gondolati »megalkotásában« lelte meg.” GADAMER, *Kants 'Kritik der reinen Vernunft'...*, i. m., 342. „A tudomány az, mely a megismerés tárgyát megalkotja. A tudomány lép a szemlélet és az abban adottak helyébe.” *Uo.*, 344.

¹¹ *Uo.*, 345., továbbá *Uő, Kant und die hermeneutische...*, i. m., 213.

Ennyiben mind a német idealizmus, mind pedig az újkantiánus mozgalom egy – más és más oldalon ugyan, de – *megcsonkított Kant-képet táplált és hagyományozott át*. Míg a német idealisták spekulatív metafizikája háttérbe szorította a tapasztalati tudományok kutatásainak legitimációját, addig az újkantiánusok a metafizika ügyének lezárulását olvasták ki Kantból, s a tudományok ismeretelméleti igazolásának feladatát helyezték előtérbe, beleértve immár a szellemtudományokat is. Am eközben *egyik tradíció sem kapcsolódott* ahhoz a kanti tanításhoz, mely szerint a morálfilozófiának a gyakorlati ész autonómiájára történő megalapozása egyúttal „az erkölcs metafizikájának megalapozása volt, s újfent egy »morális metafizikát« helyezett érvénybe” – hangsúlyozza Gadamer.¹²

Kant kritikai filozófiájának vázát ugyanis a következő ív fogja egybe.¹³ *Első lépés: A tiszta ész kritikája* mindenekelőtt kijelöli a teoretikus ész határait. A természetismeret megalapozása, mely azt az érzékelés és értelem együttes teljesítményeként mutatja fel, egyúttal a spekulatív ész kritikai korlátozását jelenti: a megismerésben az észt pusztán regulatív szerepkör illetheti meg, a racionális metafizika pedig nem több egy szellemlátó álmainál. *Második lépés: A megismerés határainak kijelölése* azonban, melyet Kant a lehetséges tapasztalat körében vont meg, új feladattal szembesíti a filozófiát. Mindaz ugyanis, ami a módszeres tapasztalaton túl rejlik – s az elméleti ész számára megismerhetetlen, amennyiben a magánvalóság intelligibilis birodalmát alkotja – olyan filozófiai igazolást követel, mely immár nem fejthető ki a megismeréssel folytonosságban, úgyszólván a természetismerethez igazodó, azt követő metafizikaként. A kritikai határkijelölésből így *egy pozitív feladat adódik*. Kant talán legnagyobb érdemeként tartja számon Gadamer, hogy a tény fogalmának egy új, a természeti tények birodalmán túli értelmét fedte fel, amikor a szabadságot a gyakorlati ész tényeként mutatta ki. A szabadság olyasvalami, ami teoretikusan ugyan nem igazolható, de nem is cáfolható, az erkölcsi imperatívusz igénye alatt mindazonáltal el kell ismernünk.¹⁴ Mármost a

¹² GADAMER, *Kant und die hermeneutische ...*, i. m., 213. [Kiemelés tőlünk – a szerzők.]

¹³ Az itt következő jellemzés fő pontjait a jaspersi és a kanti filozófia felépítésének összehasonlítása kapcsán fejti ki Gadamer. Lásd Uő, *Philosophische Begegnungen – Karl Jaspers* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik im Rückblick*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1995, 397., valamint Uő, *Kants 'Kritik der reinen Vernunft' ...*, i. m., 346.

¹⁴ A szabadság soha nem válhat az érzéki tapasztalat tárgyává, hiszen nem természeti tény, hanem a gyakorlati ész előfeltevése, mely azonban tény annak számára, aki cselekszik: „teoretikusan nem lehetetlen, gyakorlatilag pedig szükségszerű” – fogalmaz Gadamer: Uő, *Über die Möglichkeit einer philosophischen Ethik* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Neuere Philosophie II: Probleme – Gestalten*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1987, 178. Vö. továbbá Uő, *Geschichte des Universums und Geschichtlichkeit des Menschen* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik im Rückblick*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1995, 218., valamint Uő, *Kausalität in der Geschichte?* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Neuere Philosophie II: Probleme – Gestalten*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1987, 115.

szabadság ész-tényére az ész egy külön birodalma, tudniillik a gyakorlati ész autonómiája alapozható, s Kant e teherbíró elvre építi fel morálfilozófiáját. *Harmadik lépés:* A gyakorlati észnek a teoretikus ész korlátozása révén előkészített, s a szabadság ész-tényére alapozott autonómiája viszont új hozzáfértést biztosít a metafizika klasszikus témáihoz. Nem a megismerő ész az, hanem a gyakorlati ész követelményei, amelyek Isten, szabadság és halhatatlanság kérdéseinek új legitimációját biztosítják. Az ember metafizikára való természetes hajlama Kant szerint a gyakorlati ész posztulátum-tanában igazolódik és teljesül be.

A kanti szisztematika e vázlatából is kitűnik, hogy az alapvető kérdésre, mely kritikai vállalkozása háttérében állt, s melyet a modern természettudományoknak a metafizikai hagyománnyal szembeni kihívása vetett fel, Kant olyan választ adott, mely mindkét oldalnak – így a tapasztalati kutatás pátozának, illetve az ember metafizikára való természetes hajlamának – egyszerre szolgáltatott igazságot.¹⁵ A folyvást előrehaladó tapasztalati kutatás, illetve a tisztán fogalmakból nyert s örök igazságokra igényt tartó metafizika közt fennálló feszültséget Kant tehát nem valamelyikük jogosultságának elvitatásával, de ugyanakkor nem is e két szféra valamiféle integrálásával vélte feloldhatni. Más szóval, e feszültséget mint teoretikusan közvetíthetetlen ismerte el Kant. Ez fejeződik ki híres mondásában is, mely szerint „két világ polgárai vagyunk”: egyszerre tartozunk a természet érzékelhető rendjébe – s megismerésünk csak e jelenségvilágra korlátozódhat –, de éppúgy a szabadság „érzékfeletti birodalmába” is, ahol is a morális törvénynek vagyunk alávetve.¹⁶

Mindebből kitűnik: *A tiszta ész kritikájának* megjelenését, mely mű a „Vajon lehetséges-e olyasvalami, mint metafizika?” kérdést átütő erővel vezette be, valójában éppen azért tekinti Gadamer egy, a mai napig tartó korszak nyitányának,

¹⁵ Megfelel ennek, hogy amikor a tudományok elvitathatatlan tényét kiindulópontul tette meg Kant – mely tényre *A tiszta ész kritikáját* popularizáló *Prolegomena* egész gondolatmenetét építette –, éppoly határozottan felsorakoztatta melléje az ember metafizikára való természetes hajlamából adódó követelményt, tudniillik a metafizika – mint tisztán fogalmakból merítő ész-tudomány – lehetőségére irányuló kérdést. Gadamer hangsúlyozza továbbá, hogy a jogosultságra vonatkozó kérdést (quaestio juris) – azt tehát, hogy az értelem apriori fogalmainak milyen jögon tulajdoníthatunk objektív érvényességet – Kant kifejezetten metafizikai érdekből vetette fel. A metafizika mint tudomány lehetőségére irányuló kérdést sem elsödlelesen szkeptikus célzattal, hanem inkább pozitív-kritikai szándékkal tette fel, amennyiben „Kant tulajdonképpen törekvése – írja Gadamer – a metafizikának egy új, egyedül tartható alapszatra, nevezetesen a gyakorlati észre s a szabadság ész-tényére történő megalapozása” volt. Vö. GADAMER, *Kants 'Kritik der reinen Vernunft' ...*, i. m., 343, 337.

¹⁶ Azt persze, hogy „nem csak az érzéki, de éppúgy a szabadság »érzékfeletti álláspontjára« vagyunk állítva”, sokkal inkább a gyakorlati ész követelményeként, mintsem metafizikai tényállásként kell érténünk. „[...] a metafizikai hagyomány e fogalmi csupán a feladat állását jelölik ki, s nem nyújtják a gyakorlati ész primátusa által adott feladat megoldását” – hangsúlyozza Gadamer: Uő, *Bürger zweier Welten* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik im Rückblick*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1995, 233.

mert már maga a kérdés is az ember metafizika iránti természetes igényét igazolja. Ezzel pedig Kant elsőként rögzítette azt a feladatot, melyet Gadamer is a modernkori filozófia legfőbb kihívásának tekint: a modernnek tudományelmélete és a klaszszikus metafizika öröksége közti meg hasonlottság meghaladásának kívánalmát.¹⁷

Gadamer filozófiai hermeneutikája is nyilvánvalóan egy, az itt körvonalazott kihívásra adott válaszkísérlet. A probléma feloldása azonban, mely Kant számára még az újkori tapasztalati természettudományok és a gyakorlati ész követelményeként posztulált metafizikai fogalmak kettős legitimálása formájában volt elgondolható, Gadamer esetében jelentős alakváltozáson ment keresztül. E változás hátterében az a vonulat húzódik meg, amely a gyakorlati ész autonómiájának kanti megalapozásától a szellemtudományoknak, s általában a tudományelöltes nyelvi világ-tapasztalat autonómiájának a gadameri igazolásáig ível. Ennek kapcsán itt három lényegi mozzanatra utalunk: mindenekelőtt arra a kritikára, amelyet a – fenomenológiai indíttatású – hermeneutika a kanti filozófiát még meghatározó nominalista valóságfogalom felett gyakorol; továbbá Gadamer azon fenntartásaira, amelyeket a kanti morálfilozófia egyoldalúságával szemben táplál; végül pedig – ez utóbbival összefüggésben – arra, hogy az ítélőerő kanti kritikáját miért tekinti Gadamer alapjaiban elégtelennek.

Amennyiben a szabadság felvétele nélkül az ember erkölcsi és társadalmi létezése nem gondolható el adekvát módon, Kant morálfilozófiai impulzusa, mely a szabadságfogalmakban való gondolkodás új legitimációját biztosította, bizonyos áttételek révén végül a történeti világnézet számára is alapvetésnek bizonyult. Azzal ugyanis, hogy a gyakorlati ész autonómiáját a német idealizmus a szellem fogalmára alkalmazta, s így a társadalmi-történelmi világ valamennyi objektivációját annak körzetébe vonta, megnyílt az út ezen objektivációk önálló, szellemtudományi tematizálása előtt. A gyakorlati ész tárgyasulásaiként „ezen objektivációk nem pusztán jelenségek s ezzel a tudomány »tárgyai«, hanem *mindig együtt* a

¹⁷ „Kulturkörünk gondolkodását – írja Gadamer – még mindig, s csak most igazán vezérli a kérdés: Miként közvetíthető az ember metafizikára való természetes hajlama azon tudomány éthoszával és páthoszával, melynek anonim hatalma civilizációnkat uralja?” „Így *A tiszta ész kritikája* által támasztott feladat, s az azzal megnyitott korszak napjainkba nyúlik, amikor többé már nem egyetlen rend emancipációja a tét, hanem az emberiség státusza mint olyan, egy planetáris egységbe összeolvadó világcivilizációban.” GADAMER, *Kants 'Kritik der reinen Vernunft'...*, i. m., 346, 338. – A filozófia helyzetét mérlegelve a mai társadalomban, Gadamer elutasítja azt, hogy az olyan jellegű törekvésekben, amelyeket például Fichte, Hegel, vagy éppen Heidegger neve fémjelez, akár a metafizika valamiféle privilegiált státuszát, akár a kereszténység újkori szekularizációjának a filozófia terén való nem-végiggondolását, egyfajta teológiai maradványt lássunk. Sokkal inkább van szó arról, hogy e törekvéseket is a modern tudomány és a metafizikai örökség közti feszültség feloldására irányuló kísérletekként kell értenünk. Vö. Hans-Georg GADAMER, *Die Stellung der Philosophie in der heutigen Gesellschaft* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik im Rückblick*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1995, 312.

szabadság intelligibilis faktumai, s ez azt jelenti: igazságukban más módon kell részesülnünk”¹⁸ – emeli ki Gadamer. A szellemtudományok, amelyek tárgyakat az ahhoz való *hozzátartozás* alapján értik meg, ennyiben a szabadság faktumának kanti megalapozására visszanyúlva igazolhatják önállóságukat.

Azonban az emberi világtapasztalat jelzett formáinak – melyek tehát a modern természettudományok metodikailag meghatározott tapasztalatfogalmán kívül esnek, s melyekből a szellemtudományok táplálkoznak – Kant kritikai filozófiája nem szolgáltat igazságot. Kant úgynevezett antropológiai fordulata, melynek értelmében az ismeret tárgyát nem egy végtelen szellemre való – a klasszikus metafizikára jellemző – visszavonatkoztatás, hanem a mindenkori adottság felfogására utalt emberi értelem határozza meg, természetesen egyaránt mértékadó a szellemtudományok s a reájuk orientálódó filozófiai hermeneutika számára. Ám azt, hogy mi tekintendő adottságnak, illetve annak értelmi megragadása milyen feltételek közepette képezhet valós ismeretet, Kant kizárólag a tiszta természettudomány modelljét követve rögzítette, mégpedig a dogmatikus metafizika kritikája érdekében. Ezzel ugyan a modern matematikai természettudományok konstrukciós eljárása, melynek fogalmai csak az entia rationis státuszára tartanak igényt, elnyerte ismeretértékének igazolását. Másfelől azonban ez egy olyan, nominalista valóságfogalmat juttatott *általánosan* érvényre, mely azután az ember valamennyi tudományelőttés világviszonyulási módjának értelmezésére, így vallási, művészeti, történelmi, morális, vagy éppen filozófiai önértelmezési lehetőségeire is messze-menően rányomta a bélyegét.

A kanti nominalizmus csak azt, ami individuális, ismeri el tulajdonképpeni „lét”-ként, s minden általánost végső soron a szubjektivitásban székelő szintetizáló ész képződményének tekint. Ezzel azonban nem csak a társadalmi-történelmi valóságot alkotó valamennyi, az individuálison túlnyúló létérvényesség válik problematikussá, de az ész is a történelmi valóságon kívülállóként tételeződik. Itt válik láthatóvá, hogy Kant említett antropológiai fordulata valójában egy nem végigvitt fordulatot képvisel: az *egyáltalában vett* eszes lények vonatkozásában tart igényt érvényességre, s nem hagy teret a *tényleges emberi* ész történelmi meghatározottsága számára. A teoretikus ész s ezzel a racionális metafizika kritikáját Kant még a spekulatív ész szükségképpeni, dialektikus önellentmondásának kimutatásával alapozta meg – miként azt az antinómia-tan kifejti. Noha e kritikát Gadamer is érvényesnek tekinti,¹⁹ az ész valódi korlátját nem pusztán annak szubjektív dialektikájában, hanem sokkal inkább történeti feltételezettségében, fakticitásában avagy végeességében látja, mely mindenekelőtt a gondolkodásnak a nyelviség elemébe

¹⁸ GADAMER, *Bürger zweier...*, i. m., 230. [Kiemelés tőlünk – a szerzők.]

¹⁹ Vö. GADAMER, *Igazság és módszer...*, i. m., 17.

való beágyazottságában érhető tetten.²⁰ Ezzel viszont a hermeneutika nem kényszerül arra sem, hogy a valóság egyoldalúan nominalista fogalmára hagyatkozzék, melyet Kant még általánosan igénybe vett.

Mármost e nominalizmus következményeihez kapcsolódnak Gadamer azon fenntartásai is, amelyeket ő a kanti morálfilozófiával, főként annak egyoldalúságával szemben táplál. Kant az érdekek és hajlamok ellenében érvényesítendő kötelesség feltétlenségében vélte megtalálni azt az egyedüli etikai kényszerítő erőt, amelyre maga az etika alapozható. A kategorikus imperatívusz annak a kivételnélküliségnek a kifejezése – ama kötelező erő formája –, mely a kellés, vagyis az erkölcsi törvény feltétlenségében rejlik. A gyakorlati ész azonban az affektusok befolyására egy sajátos dialektikába keveredik, melyben a szituáció kivételességére hivatkozva önmagát tévútra vezetheti. Az erkölcsi ész feladata abban rejlik, hogy döntése tisztaságával e dialektika közepette is megfeleljen a kivételnélküliségnek. Morális érték Kant szerint csakis azt az akaratot illeti meg, amely minden hajlam ellenében tisztán a kötelességet követi. Hegel ezt a törvényvizsgáló ész alakjának nevezte.

Ezzel szemben Gadamer – Hegelre, s kiváltképp Arisztotelészre hivatkozva – arra mutat rá, hogy az erkölcs sokkal inkább szubsztanciális tartalmú, mintsem hogy leírható volna pusztán a kellés és akarás konfliktusaként, vagyis a törvényvizsgáló ész reflexiójának végbemenési módjaként. Kétségtelen, hogy csak az erkölcsi ész autonómiájára való hivatkozás korlátozhatja az emberi önkényt. Ám messzemenően kétséges, hogy ez az önmeghatározás, maga az erkölcsi észhasználat valóban teljességgel feltétlen, azaz tisztán intelligibilis és minden empirikus körülménytől független lehetne. El kell ismernünk, hogy az emberi lét, s ezzel maga a gyakorlati ész használata is meghaladhatatlanul társadalmi-történelmi feltételekhez kötött.

E pontnak közismerten az éthosz fogalma szolgáltat igazságot, melyet Arisztotelész az erény konstitutív mozzanataként, az erkölcsi tudás feltételeként mutatott fel – miként arra lentebb kitérünk. Az erkölcsi lét szubsztancialitása (az éthosz), valamint a gyakorlati ész reflexiójának szubjektivitása (a logosz) eszerint együttesen közrejátszanak az erkölcsi jelenségben. A nehézség éppen a logosz és az éthosz közti közvetítésben rejlik, mely a helyes mérlegelés képességét, phronésziszt igényel.

²⁰ Tehát a filozófiai hermeneutika is tartózkodik mindennemű dogmatikusan metafizikai állítástól. Ám e kritikai távolságtartása mögött az emberi ész történeti végességének hermeneutikai tudata rejlik. A hermeneutikában megőrződő kantianus-kritikai mozzanat így nem vezet az ész dialektikájának üressé nyilvánításához – melyet a hermeneutika éppenséggel felvesz magába a dialogicitás formájában –, hanem inkább annak a mára már plauzibilis belátásnak szerez érvényt, mely szerint „a történelem dialektikája nem az ész pusztá látszata” Hans-Georg GADAMER, *Philosophische Begegnungen – Erich Frank* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik im Rückblick*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1995, 412.

Ma ezt ítélőerőnek neveznénk. Az ítélőerő problémájával azonban a kanti kritika egyik olyan, fő témájánál találjuk magunkat, amelynek tematizálási módját Gadamer ugyancsak lényegi fenntartásokkal fogadja. Az *Igazság és módszer* részleteiben taglalja, miként üresedett ki idővel e fogalom s a belőle táplálkozó humanisztikus hagyomány, mígnem Kantnál annak alapvető morális értelme végképp el nem veszítette rendszertani helyét.²¹ Az ítélőerőben Kant már csupán *formális képességet* lát, s nem tekinti azt önálló megismerőképessegnek.²² Ezzel szemben mind a szellemtudományok, mind pedig a tudásmódjukat filozófiai rangra emelő hermeneutikai filozófia számára az az arisztotelészi hagyomány válik döntővé, amely a phronészisben – mely egyfajta ítélőerő tehát – önálló tudásmódot, sajátos, az ésszerűség tartalmilag meghatározott eszméjét megtestesítő megismerési forrást ismer fel.²³

III.

A továbbiakban tehát azt a kérdést helyezzük előtérbe, hogy miként kapcsolódik Gadamer az Arisztotelész gyakorlati filozófiája által útjára indított hagyományhoz. Abban, hogy miért fordul Gadamer Arisztotelészhez, az egyik döntő mozzanat a következő. Arisztotelész etikája nem tekinthető sem valamiféle etikai formalizmusnak, sem pedig olyan etikának, amelyben általános normák vagy éppen materiális értékfogalmak dominálnának – ahogyan az a modern etika alapszituációját meghatározza. Arisztotelész az erényeket állítja a középpontba – s e tekintetben a szókratészi-platóni hagyományt követi –, azonban oly módon, hogy – e hagyomány „intellektualizmusa” ellenében, mely az erényt még azonosította a tudással – az erény konstitutív mozzanataként mutatja fel az éthoszt, ahogyan magát az erkölcsi tudás lehetőségét is az erkölcsi létből való függésében ismerteti el.²⁴ Miközben Arisztotelész tehát nagyon is elismeri az ész és a tudás szerepét a helyes cselekvésben, aközben ezt a szerepet helyesen méri fel, s „helyreállítja a helyes arányt, kimutatván, hogy az ember erkölcsi tudásának hordozó eleme az orexisz, a »törekvés«, és annak állandó beállítottsággá formálódása, a hexisz”.²⁵ A hexisz – mint „valamiféle állandó tartás” – az, aminek köszönhetően az ember egyáltalán képes uralkodni az ösztönein és indulatain, s ezzel válik képessé arra is,

²¹ GADAMER, *Igazság és módszer...*, i. m., 45–47. Mindez különösen fontossá vált a műalkotás státuszára, illetve az esztétika mint öntörvényű diszciplína eszméjére nézve, s Kantnál immár esztétikai agnoszticizmushoz vezetett, amint azt az *Igazság és módszer* (Első rész. I.2.) széleskörűen tárgyalja.

²² Vö. Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. HERMANN István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 127.

²³ Vö. Hans-Georg GADAMER, *Probleme der praktischen Vernunft* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik II: Wahrheit und Methode*, II, Tübingen, Mohr Siebeck, 1986, 326.

²⁴ Vö. GADAMER, *Über die Möglichkeit...*, i. m., 182–183.

²⁵ GADAMER, *Igazság és módszer...*, i. m., 348.

hogy az eszének engedelmeskedjen, a logoszra hallgasson, s értelmesen cselekedjen.²⁶ Ennek kimutatásával azonban Arisztotelész az erényeket nem annyira az erkölcsi tudásra, mint inkább az életgyakorlatra és az annak során kiépülő éthoszra alapozza. Az az ész és az a tudás ugyanis, melyek itt szerepet játszanak, „nincsenek elszakítva egy keletkezett léttől [gewordenes Sein], hanem ez határozza meg őket, és ők is meghatározzák azt” – szögezi le Gadamer.²⁷ Ezért a cselekvés során nem valamiféle módszeres eljárástechnika elsajátításáról van szó, hanem éppenséggel arról, hogy az ember saját „tettei és viselkedésének módja révén válik olyanná, mint aki így keletkezve, azaz: így létezve, meghatározott módon viselkedik”.²⁸ Talán nem félrevezető, ha így fogalmazunk: az élet egész korábbi gyakorlata épül így be és jut kifejezésre abban, ahogyan a mindenkori jelenben cselekszünk.

Azzal azonban, hogy Arisztotelész rámutat az erkölcsi létnek az erkölcsi tudat feletti elsőbbségére – vagy legalábbis kölcsönös meghatározottságukra –, a kérdés, mely az ész és a tudás szerepére irányul a helyes cselekvésben, nem annyira megoldódik, mint inkább kiéleződik. Kiindulásképpen ezt a kérdést meg kell különböztetnünk attól, amely egy másik szinten fogalmazódik meg, s az ember erkölcsi gyakorlatáról alkotott teoretikus tudás, vagyis a filozófiai etika lehetőségére irányul – s az alábbiakban e két kérdést elkülönítetten tárgyaljuk.

A tudásnak (logosz) az ember erkölcsi létében játszott szerepét illetően mindekelőtt rögzíthető, hogy amit az erkölcsi tudat tud, nem valamiféle tárgyi tudás: a cselekvő nem valamely pusztán megállapítandó tényállással áll szemben – mint ahogyan az a teoretikus tudás esetében történik –, hanem az, amivel dolga van, másképpen is lehet, mint ahogyan „van”. Az erkölcsi tudatnak éppen azt kell felismernie, hogy hol, mikor és miként kell cselekvően beavatkoznia. Amit pedig eközben fel- vagy megismer, közvetlenül önmagára vonatkozó ismeret: „Valami olyasmi, amit tennie kell”²⁹ – fogalmaz Gadamer. Feladata mindenkor abban áll, hogy felismerje, „amit tennie kell”, s az erre vonatkozó tudásával irányítsa a cselekvő tetteit. Ennyiben az erkölcsi tudás – ahogyan általában véve a gyakorlati tudás is – megkülönböztetendő az elméleti tudástól, s ezt alátámasztja az is, hogy az előbbinél nem beszélhetünk olyan értelemben vett taníthatóságról, mint ahogyan az lehetséges a bizonyításon alapuló elméleti tudás esetében.

Ezért a gyakorlat terepét, ezen belül pedig az éthoszt Arisztotelész szembeállítja a phüszisszel, „mint olyan területet, amelyen ugyan nem szabálynélküliség uralkodik, de nem is a természet törvényszerűségét, hanem az emberi rendelkezés és az

²⁶ Vö. GADAMER, *A filozófia kezdete*, vál. BACSÓ Béla, ford. HEGYESSY Mária, SIMON Attila, Osiris, 2000 (Horror metaphysicae), 171.

²⁷ GADAMER, *Igazság és módszer...*, i. m., 348.

²⁸ *Uo.*, 349.

²⁹ *Uo.*, 350.

emberi magatartásmódok változékonyságát és korlátozott szabályszerűségét mutatja”.³⁰ Azzal azonban, hogy az éthosz és az erkölcsi tudás révén vezérelt cselekvés csupán korlátozott szabályszerűséget mutat, a mesterségbeli tudástól való elhatárolásának a feladata lép az előtérbe. Arról ugyanis, hogy a sohasem törvényszerű gyakorlati tevékenységet miként irányítja a tudás, mindenekelőtt a tekhné esetében van szó. A tekhné olyan tudást jelent, mely révén a mesterember valamely meghatározott dolgot állít elő.³¹ Az ember azonban nem úgy rendelkezik magával, ahogyan a kézműves az anyaggal, amelyet valamely előzetes elképzelésnek megfelelően megmunkál. Önmagunkat nem tudjuk előállítani. Ennyiben a cselekvésünket irányító tudásnak másmilyennek kell lennie, mint a tekhné. Elhatárolásukat Gadamer mégis „nehéz feladatnak” tekinti,³² hiszen több tekintetben is hasonlóság mutatkozik e két tudásnem közt. Mindkét tudás valami egyedire vonatkozik, ami nem szükségképpen van úgy, ahogy van, tehát teret enged a cselekvő beavatkozásnak. Mindkettő valami jót tud, s e tudásnak mindkét területen előzetesen kell irányítania a gyakorlatot, oly módon, hogy alkalmazni tudja azt az adott szituációban. Továbbá, ahogy a tekhné, úgy az erkölcsi tudás is körültekintő cselekvést igényel, s hasonlóképpen megköveteli, hogy a jó megvalósításához a helyes eszközt válasszunk.

Az erkölcsi tudás és a tekhné közt fellelhető e rokon vonások azonban nem homályosíthatják el lényegi különbségüket, melyet Gadamer a következő három aspektusból világítja meg. Először is, amit a mesterségbeli illetve az erkölcsi tudás előzetesen tud, eltérő jellegű, s ebből fakadóan az, ahogyan e tudásnemekhez viszonyulhatunk, szintén különböző. Az előállítandó dolog eidoszát, mely a mesterember tevékenységét vezérli, előzetesen és teljesen meghatározza a használat, melyre a dolgot szánják. Ezzel szemben az erkölcsi tudást vezérlő eszménykép – vagyis hogy mi a helyes – mindenkor annak a cselekvési szituációnak a függvényében konkretizálódhat csak, amelyben azt realizálni kell. Az ilyen eszményképek – az ún. erények – sem nem „objektív” normák, sem pedig nem konvencionális értékek, hanem inkább olyan sémaszerű képek, amelyeket a mindenkori erkölcsi kööttségeinknek alávetve alkotunk arra nézve, hogy az embernek minek kell len-

³⁰ *Uo.*, 349.

³¹ Mármost a kérdés az, hogy az erkölcsi tudás esetében egyáltalán beszélhetünk-e ilyen jellegű tudásról? Ha az erkölcsi tudást ily módon, tehát mint tekhnét határoznánk meg, akkor ez azt jelentené, hogy cselekvése során és annak révén az embernek saját magát kell előállítania, magához az előállítás módján viszonyulna. Ezt a nézetet Gadamer természetesen nem osztja, s kételyeinek a következő kérdésekben ad hangot: „Vajon az embernek meg kell-e tanulnia, hogy azzá tegye magát, amivé lennie kell, úgy, ahogy a kézműves megtanulja előállítani azt, aminek az ő terve és akarata szerint lennie kell? Vajon az ember saját eidoszát követve tervezi meg magát, mint ahogy a kézműves is magában hordja annak az eidoszát, amit el akar készíteni és meg tud mintázni az anyagban?”³¹ *Uo.*, 351.

³² *Uo.*, 353.

nie – ennyiben tehát nem jelentenek valamiféle rögzített mércét.³³ E különbségnek megfelelően a mesterségbeli tudás esetében szabad választásunkban áll, hogy azt megtanuljuk-e vagy sem, s az ilyen tudást el is felejthetjük. Ezzel szemben az erkölcsi tudás esetében „már mindig is annak a szituációjában vagyunk, akinek cselekednie kell”,³⁴ vagyis nem viszonyulhatunk hozzá szabadon, külsődlegesen, ahogyan a sajátunkká lett erkölcsi tudást nem is felejthetjük el: nem vagyunk önmagáért birtokában, hogy elfelejthessük.

A második lényeges különbség abban mutatkozik meg, hogy az erkölcsi tudás esetében sem a helyes eszköznek, sem pedig a helyes célnak az ismeretét nem lehet előzetesen elsajátítani, egyik sem a cselekvési szituációtól függetleníthető valamiféle pusztá tudás tárgya – viszont a tekhné esetében az.³⁵ Az erkölcsi tudás célja nem pusztán partikuláris, mint a technikai tudásé – amely csupán részleges célokat szolgál –, hanem a jó teljes problémájával van dolga, ahogyan az az emberi életben jelentkezik, ez pedig nem szorítkozik valamely konkrét területre, ellentétben a különböző tekhnékkal.³⁶ Viszont azzal nem lehetünk előre tisztában, hogy a helyes életnek a maga egészében mire kell irányulnia. Ezért az erkölcsi tudás mindig igényli az erkölcsi megfontolást, megköveteli az önmagunkkal való tanácskozást (euboulia), mégpedig nem pusztán a helyes cél, hanem a helyes eszköz megválasztása tekintetében is, mely ugyancsak az erkölcsi – nem pedig pusztán valamiféle célszerűségi – megfontolás részét képezi. Ennyiben az erkölcsi tudás „sajátos módon átfogja az eszközt és a célt, s ez megkülönbözteti a technikai tudástól.”³⁷

A Gadamer által harmadikként hangsúlyozott különbség az erkölcsi megfontolás „egyedülálló önmagára vonatkozását”³⁸ domborítja ki a tekhnével szemben, azt tehát, amit Arisztotelész „ön-tudásnak, azaz önmaga számára való tudásnak [Sich-Wissen, Für-sich-Wissen]”³⁹ nevez. Ez különösen a gyakorlati okosság Arisztote-

³³ Vö. *uo.*, 357.

³⁴ *Uo.*, 353.

³⁵ GADAMER, *A filozófia kezdete, i. m.*, 164. Amikor *A jó ideája* című tanulmányában Gadamer megvizsgálja ezt a problémakört, a technikai, illetve az erkölcsi értelemben vett gyakorlat elhatárolását a következő megfontolásra alapozza. Míg a technika területén, ahol „nincs másról szó, mint hogy az adott célokhoz kiválasszuk a megfelelő eszközöket [...] a különösnek az általános alá szubszumálása alkotja a dolog velejét”, s ennyiben ez tisztán logikai műveletet igényel, addig az erkölcsi döntés esetében az, hogy szilárdan tartjuk magunkat a megfelelő célokhoz, „például egy meghatározott arétéhez [erényhez], nem pusztá logikai teljesítmény”. *Uo.*, 165.

³⁶ Hans-Georg GADAMER, *Hermeneutik als theoretische und praktische Aufgabe* = H-G. G., *Gesammelte Werke: Hermeneutik II: Wahrheit und Methode*, II, Tübingen, Mohr Siebeck, 1986, 304.

³⁷ GADAMER, *Igazság és módszer...*, i. m., 359.

³⁸ *Uo.*

³⁹ *Uo.*, 352. Az, hogy az erkölcsi tudatban rejlő ön-tudás élesen megkülönbözteti azt az elméleti tudástól, közvetlenül belátható. Azt azonban, hogy az ön-tudás mozzanata a tekhnével szemben is kiténteti az

lész által leírt változatain, így a megértés, a belátás és elnézés, kiváltképp pedig az okosság ellentétéként és elfajzásaként értett ügyesség esetén válik beláthatóvá. A megértő, belátó vagy elnéző embert mindenekelőtt az jellemzi, hogy erkölcsi tekintetben helyesen, azaz méltányosan képes megítélni mások helyzetét. Erre azáltal válik képessé, hogy „nem érintetlen szembenállóként tud és ítél, hanem egy sajátos hozzátartozás viszonyában állóként, mely összeköti a másikkal, úgyszólván vele együtt érintve, vele együtt gondolkodik”.⁴⁰ A hozzátartozás e viszonyát pedig az teremti meg, hogy „ő is a helyeset akarja, tehát a másikkal ez a közösség kapcsolja össze”,⁴¹ erkölcsi kötelekben áll vele. Azért képes helyesen megérteni, méltányosan megítélni a másik helyzetét – és így adott helyzetben elnéző lenni vele szemben –, mert úgy viszonyul hozzá, ahogyan önmagához, s ezt legjobb erkölcsi tudása szerint teszi. Ezekben a mások iránt tanúsított magatartásokban tehát ugyanaz a gyakorlati okosságban rejlő önmaga számára való tudás jut kifejezésre, amely saját erkölcsi megfontolásainkat is vezérli. Mármint az ilyen okosság nem csupán találékony, azaz képes megtalálni a megfelelő eszközöket, hanem szilárdan tartja is magát az erkölcsi megfontolás során helyesnek talált céljaihoz. Ez utóbbi az okosság önmaga számára való tudásának elmaradhatatlan mozzanata, ám éppen ez az, ami hiányzik a pusztán ügyes és találékony ember magatartásából. Ő „egy erkölcsi lét irányítása nélkül használja a képességeit, s így a tudását gátlástalanul és erkölcsi célok követése nélkül gyakorolja”⁴² – összegez Gadamer –, s ezt visszaélésnek is nevezhetnénk. Ezzel szemben az okosság – miként Gadamer egyik értelmezője fogalmaz – „döntés elé állít és kényszer alá fog a saját életet illetően, ami így nyilvánvalóan nem kezelhető, mint pusztán adott meglevő valami, amit olykor nekiállunk »reparálni«”.⁴³

Arisztotelész etikájának gadameri értelmezését összegző elemzéseinkből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. Azzal, hogy Arisztotelész az erkölcsi tudásban kimutatta a nevelés és szokás életgyakorlata során kiépülő éthosz konstitutív szerepét, nem csupán az elméleti-teoretikus tudástól, de az előállítást vezérlő tekhnétől is élesen elhatárolta azt, s ezzel olyan, önálló tudásnemként mutatta fel, amelynek sajátos teljesítménye helyettesíthetetlen, az észhasználat más módjaival nem kiváltható, működési területe pedig, melyet vezérelni hivatott, az emberi élet

erkölcsi tudást, már nehezebb felismerni. Ezt az elhatárolást Gadamer is „nehéz feladatnak” tekinti: első pillantásra szerinte is „úgy látszik, hogy teljesen analóg feladatról van szó”. *Uo.*, 353.

⁴⁰ *Uo.*, 360.

⁴¹ *Uo.*

⁴² *Uo.*

⁴³ BACSÓ Béla, *Hans-Georg Gadamer Arisztotelész olvasata = Hans-Georg Gadamer – egy 20. századi humanista*, szerk. NYÍRÓ Miklós, Bp., L’Harmattan, 2009 (A Filozófia Útjai), 123.

egészére kiterjed. A phronészisz ezáltal az emberi életgyakorlat egésze számára – s ennél fogva a filozófia számára is – alapvető jelentőségre tesz szert.

IV.

A belátás, mely szerint a gyakorlati tudás, vagyis „a phronészisz másfajta tudás” – miként az *Igazság és módszer*ben is olvasható –,⁴⁴ a fő műnek, ahogyan Gadamer egész életművének is az egyik alappillére képezi. A phronészisz arisztotelészi leírása ugyanis a hermeneutikai feladatban rejlő probléma modelljének tekinthető, éppen amennyiben a „megértés az erkölcsi tudás erényének egyik módosulása, [mely] azáltal van adva, hogy itt nem rólunk magunkról, hanem másokról van szó”.⁴⁵ S miként Arisztotelész elhatárolódott attól a szokratészi-platóni örökségtől, amely az erényt a tudással azonosította, s ennek helyébe az erkölcsi tudat és az erkölcsi lét viszonyának kiegyensúlyozott bemutatását állította, úgy a hermeneutikai filozófia is visszautasítja a történelmi-társadalmi meghatározottságokon felül álló ész és tudás eszméjét, s a megértés és annak véges, történeti meghatározottságai közt fennálló viszony helyes megítélésére törekszik. Ahogyan tehát Arisztotelész a maga gyakorlati filozófiájában, úgy „a hermeneutikai probléma is elhatárolódik valamely »tisztá«, a saját létünkől eloldott tudástól.”⁴⁶

Innen tekintve jól beláthatóvá válik, miért is határolódik el Gadamer a kanti kritizmus nominalizmusától, s annak implikációitól. A probléma, mellyel elsőként Kant szembesítette korát – s mely a modern természettudományoknak a metafizikai hagyománnyal szembeni kihívásában állt –, Gadamer számára immár egyáltalán a tudomány módszeres megismerési módja, illetve az életgyakorlatban, különösképpen pedig a szellemtudományokban végbemenő nem-metodizálható világ- és önmegértés közt feszül. Az erre adott gadameri válasz csak annyiban követi Kantot, hogy a természettudomány egyetemességi igényének korlátozását Gadamer is a kor parancsának tekinti, továbbá osztja Kant ama tézisé is, melyet fentebb az e tudományok által életre hívott feszültség teoretikus közvetíthetlenségeként jellemeztünk. „... minden »kibékítési kísérlet« a természettudományok és a »morális tudományok« közt elvileg, s a legmélyebb értelemben kétséges dolog marad – írja Gadamer –, mely számomra nem kevésbé tűnik aggályosnak, mint a német idea-

⁴⁴ GADAMER, *Igazság és módszer*..., i. m., 52.

⁴⁵ *Uo.*, 359.

⁴⁶ *Uo.*, 350. Azt, hogy a megértő szellemtudományok mibenlétének értelmezéséhez mindenképp az Arisztotelész által megalapított gyakorlati filozófia nyújt megfelelő tájékozódást, mi több, az „tudományelméleti példakép”-ként szolgál e tudományok számukra, Gadamer visszatérően hangsúlyozza. Pl. *Uő*, *Hermeneutik als theoretische und...*, i. m., 309.; *Uő*, *Probleme der praktischen...*, i. m., 324–325.; *Uő*, *Igazság és módszer*..., i. m., 351.

lizmus spekulatív fizikája volt annak idején.”⁴⁷ Két világ polgárai vagyunk – vallja tehát Gadamer is. Kanttal ellentétben azonban ama tapasztalati birodalom transzcendentális megalapozásának követelményét, amely a módszeres tapasztalaton túl fekszik, a hermeneutikai filozófia már nem követheti. Figyelmét ugyanis ama faktikusan közös, az ember nyelviségében megőrződő adottságokra irányítja, amelyek nem csak hogy nem igényelnek reflexív megalapozást, hanem – alapként, mint ami megalapozás nélkül érvényes – maguk képezik minden reflexió lehetőségfeltételét. Ezzel a gadameri hermeneutika a kritikai mozzanatot a „saját örök és változhatatlan törvényeire hagyatkozó”⁴⁸ ész ítélőszéke hatásköréből – ahogyan azt még Kant látta – a nyelviség elemébe belevetett véges-történeti ész, vagyis a megértés és értelmezés mindenkor történeti „ítélőszéke” kezébe utalja.

A megértés és helyes értelmezés hermeneutikai problémája azonban – miként hangsúlyoztuk – mindenekelőtt a phronészis avagy gyakorlati okosság struktúrájának arisztotelészi elemzésében pillantja meg a saját előképét, s ehhez Gadamer az iránymutatást – miként arra ő maga rámutat – mesterétől kapta: „A legfontosabbat [...] Heideggertől tanultam. Ott volt mindenekelőtt az első szeminárium, amelyen részt vettem. 1923-ban, még Freiburgban, a *Nikomakhoszi etika* VI. könyvéről. Akkoriban vált számomra a »phronészis«, a »gyakorlati ész« erénye, [mely] egy *allo eidosz gnószosz*, a »belátás egy másik módja«, egy igazi varázsszóvá.”⁴⁹ Azt, hogy a phronészis önálló tudásnem, már a *Nikomakhoszi etikában* olvasható következő megállapítás is kimondja: „Az a képesség, hogy valaki a maga javát felismeri, kétségkívül egyik formája a megismerésnek” (*NE* 1141b33-34).⁵⁰ Sajátossága – mint láttuk – abból fakad, hogy nem valamiféle tiszta, önnön létünkől eloldozott tudás, hanem olyan, amely már mindig is tartalmilag meghatározott saját neveltetésünk, életvitelünk és tetteink által, s ezért az önmagunkra vonatkozó tudás egy olyan teljesítménye rejlik benne, amely – miközben semmi mással nem pótolható – az ember mindenkor önmegértésének az egyedüli forrását képezi.

A dolgozat elején felvetett kérdésre – vagyis hogy milyen értelemben beszélhetünk egy filozófiai etika lehetőségéről – Gadamert követve tehát az alábbi összeggel válaszolhatunk. A phronészis autonómiáján és centrális jelentőségén alapszik az, hogy az emberi praxis egy olyan önálló *tudásterületet* alkot, melyre vonatkozóan körvonalazhatóvá válik egy önálló gyakorlati filozófia, ezen belül pedig valamiféle filozófiai etika.⁵¹ Mivel azonban minden elmélet valamiről alkotott

⁴⁷ GADAMER, *Bürger zweier...*, i. m., 233.

⁴⁸ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Szeged, Ictus, 1995, 21.

⁴⁹ GADAMER, *Selbstdarstellung...*, i. m., 485.

⁵⁰ Idézi OLAY, *Arisztotelész hermeneutikai...*, i. m., 164.

⁵¹ Ezt az összefüggést Gadamer többek közt a *Probleme der praktischen Vernunft* című tanulmányában is hangsúlyozza: Arisztotelész „az emberi praxist egy önálló tudásterületté emelte. A »praxis« a gyakor-

elmélet, s így „módszerét tárgyának törvénye alá kell helyeznie” – miként Arisztotelész nyomán Gadamer is hangsúlyozza –,⁵² ezért azt a módot, ahogyan a praxisra vonatkozó valamely filozófiai tant egyáltalán ki lehet fejteni, ahogyan azt a tudásigényt is, mellyel az felléphet, úgyszintén ama praxis sajátosságainak kell meghatározniuk, melynek lényegi mozzanatát éppen a mindenkor *saját* erkölcsi létünk által meghatározott gyakorlati tudás képezi. A nehézséget tehát a gyakorlati filozófia szükségképpen elméleti-általános jellege, illetve az annak tárgyát képező praxis lényegi konkrécioja közti feszültség alkotja. Más szóval, az elméleti tudás általános volta módszertani nehézséget jelent ott, ahol az annak a tudásnak az elmélete kíván lenni, amely a mindenkori erkölcsi lét megismételhetetlen konkrétságában játszik szerepet.

A teoretikus tudás – ez esetben valamely filozófiai etika tanai – *nem eshetnek egybe* azzal a tudással, amely a helyes cselekvés melletti döntést hivatott elősegíteni, s képes is megpillantani azt, amit az adott szituációban tenni kell. Sőt, a teoretikus tudás itt azt a *veszélyt* is magában hordozza, hogy – amennyiben az erkölcsi megfontolás helyébe lép – éppúgy elvakulttá teheti az embert az iránt, amit a konkrét szituáció követel tőle, ahogyan – másfelől – a szenvedélyek uralta ember is képtelenné válik a helyes felismerésére. Az erkölcsi gyakorlat terén „az olyan általános tudás, melyet az ember nem tud konkrét szituációra alkalmazni, értelmetlen marad, sőt azzal fenyeget, hogy a konkrét szituációból eredő konkrét követelményeket homályba burkolja” – hangsúlyozza Gadamer.⁵³ Az önmagunkkal folytatott tanácskozás tehát nem spórolható meg. Egy helyes filozófiai etikának ezért Gadamer szerint abból kell kiindulnia, hogy az nem akarhatja elfoglalni az erkölcsi tudat helyét.⁵⁴

Gadamer éppen azért határolódik el az ún. gyakorlati etikáktól – miként fentebb jeleztük –, mert ezek a cselekvést egy apriori értékrendszert szem előtt tartó, s ennnyiben – a konkrét szituációt tekintve – apriori értéktudat irányítása révén vezérelt gyakorlatként, tehát egyoldalúan gondolják el.⁵⁵ Ezzel szemben hangsúlyozandó, hogy a cselekvésszituációban mindenkor annak az erkölcsi tudatnak kell cselekednie, amely – bármennyire is lényegi mozzanata marad a helyesről előzetesen alkotott általános tudása – nem más, mint „a mindenkoriról való tudás”.⁵⁶ Ez pedig

lati dolgok egészét jelenti, tehát minden emberi viselkedést és az ember valamennyi berendezkedési módját ebben a világban [...]” Ez a praxis „a gyakorlati filozófia tárgya. Ennek tulajdonképpeni alapját az ember centrális pozíciója és ama lényegi ismertetőjegye képezi, hogy saját életét ő nem ösztönkényszeret követve, hanem ésszel vezeti.” GADAMER, *Probleme der praktischen...*, i. m., 324.

⁵² Uő, *A filozófia kezdete*, i. m., 165.

⁵³ Uő, *Igazság és módszer...*, i. m., 349.

⁵⁴ Vö. *uo.*

⁵⁵ Vö. Uő, *Über die Möglichkeit...*, i. m., 181.

⁵⁶ Uő, *Igazság és módszer...*, i. m., 358.

nem az általában helyesnek vélt pusztá konkretizálásában áll, hanem inkább „a konkrét általánosítását”⁵⁷ – vagyis hogy a konkrét erkölcsi döntés a szem előtt tartott erényt az adott szituációban újra felismerje, s ily módon (annak általános értelmére visszahatva) azt újra meghatározza – követeli meg, s ezért „csak a mindenkori teszi teljessé”.⁵⁸

Ha azonban „az erkölcsi jelenség lényegi jellemzőihez tartozik, hogy a cselekvőnek magának kell tudnia és döntenie, s ettől a feladattól semmi sem szabadíthatja meg” – miként azt Gadamer nyomatékosan kijelenti –,⁵⁹ akkor ez azt is jelenti, hogy a gyakorlati filozófia sem léphet fel azzal az igénnyel, hogy szabályokban vagy rögzített értékfogalmakban igyekezzék előzetesen kifejteni, hogy mi a helyes, és az milyen eszközökkel érhető el. Mégis, valamiféle folytonosságban kell állnia a cselekvő erkölcsi tudatával, ti. hasznos kíván lenni – s hasznosnak is kell lennie – e tudat számára.

Amikor *A jó ideája*⁶⁰ című tanulmányában Gadamer a gyakorlati filozófia módszertani jellegét vizsgálja, az íjász Arisztotelészről származó példáját értelmezve igyekszik megvilágítani, milyen értelemben szolgálhatja a gyakorlati filozófia magát a gyakorlatot: „az íjász számára is hasznos, ha a célon egy meghatározott pontot kijelölve erre az egy pontra céloz” – írja Gadamer.⁶¹ Majd így folytatja: „Arisztotelész e nagyszerű képpel azt mondja: a teoretikus oktatás, amit a praktikus filozófia révén közvetíteni tudunk, bizony *nem ad a kezünkbe olyan szabályt, melyet aztán követhetnénk*, hogy ily módon szakértelemmel találjuk el a helyeset. Hiszen *a célbavevés egyáltalában nem jelenti a nyíllövészet teljes művészetét*. Már előzetesen meg kell tanulnunk bánni az íjjal, s ugyanígy annak is, aki a gyakorlati filozófiának hasznát akarja venni, *megfelelő előkészítésre* van szüksége. Csakis ekkor tudja a gyakorlati filozófia a döntéshozatalt és a meghatározott gyakorlati kérdésre irányuló tekintetet szolgálni, amennyiben jobban felismerhetővé teszi, hogy hová kell néznünk s mire kell figyelemmel lennünk.”⁶²

Miként Gadamer értelmezéséből kitűnik, a gyakorlati filozófia tanai nem csak arra nem tarthatnak igényt, hogy valamiféle eljárástechnikát kínálva az erkölcsi tudás szakértőivé avassák azt, aki elsajátítja azokat, hanem – ezen túlmenően – maguk e tanok sem fogalmazódhatnak meg egy olyasfajta egzaktság igényével, amely például a matematikai tudományokban honos,⁶³ hiszen a helyesre vonatkozó

⁵⁷ Uő, *A filozófia kezdete*, i. m., 165.

⁵⁸ Uő, *Igazság és módszer...*, i. m., 358.

⁵⁹ Uo., 349.

⁶⁰ Uő, *A filozófia kezdete*, i. m., 7–177.

⁶¹ Uo., 163. Az arisztotelészi példát illetően lásd *Nikomakhoszi etika*, A 1, 1094a 23.

⁶² GADAMER, *A filozófia kezdete*, i. m., 163. [Kiemelések tőlünk – a szerzők.]

⁶³ Vö. GADAMER, *Igazság és módszer...*, i. m., 349.

elgondolásoknak a mindenkori szituáció függvényében kell a maguk tartalmi meghatározottságát elnyerniük. Ezért az ilyen tanok inkább csak azt célozhatják, hogy úgyszólván a dolgok körvonalait tegyék láthatóvá,⁶⁴ s ily módon segítsék hozzá a mindenkori erkölcsi tudatot ahhoz, hogy az világosabbá válhasson a maga számára. Ám annak, hogy e funkciójukat betölthessék, fontos előfeltételét képezi továbbá az is, hogy befogadásuk során e tanok hallgatója se tekintsen azokra úgy, mintha olyan szaktudással állna szemben, amely képes lehet levenni a válláról az önmagáért viselt felelősség mindenkori terhét és állandó feladatát. Ehhez pedig a tanulónak már kellően érettnnek kell lennie – azaz tudatában kell lennie személyes gyakorlati felelősségének. A gyakorlati filozófia – s ezen belül a filozófiai etika – mint elmélet mindig is ráutalt marad egy olyasféle „kiegészítésre”, amelyet magának a cselekvőnek kell végbevennie, s ennyiben nem pótolható semmiféle szakértelemmel, hanem mindenkor, s minden emberrel szemben támasztott feladat marad. Érdemes kihangsúlyozni – miként Gadamer is teszi –, hogy mindez „*morális jelentőséget kölcsönöz a módszer problémájának*”,⁶⁵ ti. annak, hogy miként fejtjük ki, s hogyan közvetítjük a gyakorlati filozófia – ezen belül különösen a filozófiai etika – tanításait. Itt tehát a tanítás mikéntje maga is erkölcsi jelentőségre tesz szert. A filozófiai etika ilyenformán nem csak hogy *tisztában van a saját kérdésességével, hanem ebben a kérdésességben rejlik a lényegi tartalma*.⁶⁶

⁶⁴ Vö. *uo.*

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ Vö. GADAMER, *Über die Möglichkeit...*, i. m., 188.

TARTALOM

Bevezető (<i>Kecskeméti Gábor</i>).....	3
<i>Kecskeméti Gábor – Papp Ingrid</i>	
A magyarországi szlovákizáló cseh nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete	7
<i>Heltai János – Martis Zsombor</i>	
A kassai hitvita.....	15
<i>Porkoláb Tibor – Nagy Ágoston</i>	
„Ősi ruhát, ígét, szívet meg tartotok” A nemzeti viselet és a koronaőrző bandériumok a 18. század végi politikai diskurzusokban	30
<i>Gyapay László – Huszti Tímea – Gábori Kovács József</i>	
Kölcsey <i>Egyházi beszéd</i> című írásának keletkezése és Májer József prédikációja	40
<i>Fazekas Csaba – Busku Anita Andrea</i>	
Lonovics József és Fogarasy Mihály levélváltása (1862).....	56
<i>Kappanyos András – Sereg Mariann</i>	
Fordítható-e a paródia?	78
<i>Kabdebó Lóránt – Rutkai Balázs</i>	
Az avelengői pillanat	103
<i>Kabdebó Lóránt – Barna László</i>	
Szabó Lőrinc fordítása: <i>A zsidóbükk</i>	122
<i>Kabdebó Lóránt – Lipa Tímea</i>	
A huszadik századi magyar szövegtudomány egy megoldandó problémája.....	137
<i>Bona Gábor – Simon Gábor</i>	
Állásharc a magyar királyi 1. honvéd hadsereg frontvonalán és a német 16. páncélosadosztály arcvonal-kiigazító vállalkozásai a galíciai hadszíntéren (1944. május 16–31.).....	155

<i>Schwendtner Tibor – Buczkó Zsuzsanna – Podlovics Éva</i> Az önazonosság konstitúciós szintjei a <i>Lét és idő</i> ben	170
<i>Nyíró Miklós – Soós Ádám Levente</i> A bűn mint a kifejezés pozitív horizontja	186
<i>Nyíró Miklós – Virovecz Katalin</i> Miként lehetséges a filozófiai etika – Gadamer szerint?.....	204